

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Πτυχιακή Εργασία:

**ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ (ΠΑ.ΣΟ.Κ)**

Επιμέλεια:

Τσολάκης Χρήστος (3754)

Επιβλέπων Καθηγητής:

Αρανίτου Ευαγγελία

Ρέθυμνο 2021

Ευχαριστίες

Η παρούσα πτυχιακή εργασία, αποτελεί μια ακαδημαϊκή μελέτη με αντικείμενο την οργανωτική και ιδεολογική διαμόρφωση ενός πολιτικού κόμματος. Συγκεκριμένα θέμα της παρούσας πτυχιακής εργασίας είναι «Οι ιδεολογικοί και οργανωτικοί μετασχηματισμοί του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑ.ΣΟ.Κ)», η οποία πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια των πτυχιακών εργασιών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης, του Πανεπιστημίου Κρήτης για το 2021.

Με το τέλος των προπτυχιακών μου σπουδών, θα ήθελα να στείλω τις θερμές ευχαριστίες μου, σε καθένα ξεχωριστά, των καθηγητών μου στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, για την βοήθεια τους και της μόρφωσης που μου παρείχαν, με τις διαλέξεις των μαθημάτων και τον διάλογο μεταξύ καθηγητή – φοιτητή να είναι πραγματικά ιδιαίτερα αξιόπαινος, ώστε να μπορώ να τιμώ σωστά τον τίτλο του Πολιτικού Επιστήμονα, τον οποίο θα “κουβαλάω” με ιδιαίτερη αγάπη από εδώ και στο εξής.

Στο σημείο αυτό δεν θα μπορούσα να μην κάνω μια ειδική αναφορά στην επιβλέπων καθηγήτρια της παρούσας πτυχιακής εργασίας, της Κυρίας Βάλιας Αρανίτου, όπου με την συνεχή υποστήριξή της, τις στοχευμένες παρατηρήσεις, τον ουσιαστικό διάλογο και την πάντοτε απλόχερη βοήθεια της σε οποιαδήποτε δυσκολία αντιμετώπισα, κατάφερα την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, Ελευθέριο Τσολάκη και Σοφία Κιουρτσίδου, όπως φυσικά και τον αδερφό μου, Βασίλη Τσολάκη, οι οποίοι ήταν πάντα εκεί να με στηρίζουν καθόλη την διάρκεια της τετραετής φοίτησής μου στο πανεπιστήμιο.

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1: Θεωρία Κομμάτων.....	4
Κεφάλαιο 2: Η Πορεία προς την Εξουσία.....	8
2.1: Από το ΠΑΚ στο ΠΑ.ΣΟ.Κ.....	8
2.2: Από το πολυτασικό ΠΑ.ΣΟ.Κ στο Ανδρεικό ΠΑ.ΣΟ.Κ.....	10
2.3 Το πρώτο Ελληνικό κόμμα μαζών.....	21
Κεφάλαιο 3: Η πρώτη κυβερνητική θητεία (1981-1989).....	27
3.1: Η πρώτη Αριστερή κυβέρνηση στην Ελλάδα.....	27
3.2: Το 1 ^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ και οι εθνικές εκλογές του 1984 & 1985.....	34
3.3: Ανανέωση Εμπιστοσύνης.....	39
3.4: Το κόμμα σε κρίση ενόψει των εκλογών της 19ης Ιουνίου.....	46
Κεφάλαιο 4: Το ΠΑ.ΣΟ.Κ την δεκαετία του 1990.....	49
4.1: Το ΠΑ.ΣΟ.Κ στην Αντιπολίτευση.....	49
4.2: Η τελευταία κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου.....	54
4.3: Το 4ο Συνέδριο, «Η ανάδειξη του Νέου ΠΑ.ΣΟ.Κ».....	57
Κεφάλαιο 5: Το «Εκσυγχρονιστικό» ΠΑ.ΣΟ.Κ.....	59
5.1: Εποχή Κώστα Σημίτη.....	59
5.2: Γιώργος Παπανδρέου και νέα Αντιπολιτευτική περίοδος.....	64
Κεφάλαιο 6: Το ξεκίνημα της «Κρίσης».....	67
6.1: ΠΑΣΟΚ 2009-2012: Η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου και η «Ανατροπή».....	67
6.2: ΠΑΣΟΚ 2012-2015: Περίοδος Μετάλλαξης και αλλαγής σχημάτων.....	70
6.3: Η προσπάθεια ανασυγκρότησης και το τέλος (;) του ΠΑ.ΣΟ.Κ.....	72
Κεφάλαιο 7: Αντί Επιλόγου.....	74
Βιβλιογραφία:.....	75

Κεφάλαιο 1ο: Θεωρία Κομμάτων

Το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) διαδραμάτιζε ένα τεράστιο κεφάλαιο στην ελληνική μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή, κατέχοντας πρωταγωνιστικό ρόλο ως κόμμα εξουσίας από τα τέλη της δεκαετίας του '70 μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 2010. Όμως είναι φανερό κατά την γνώμη μου ότι δεν γίνεται να αναλύσεις την διαδρομή ενός κόμματος της Ευρώπης, αν δεν ρίξεις μια ματιά προηγουμένως στην Ευρωπαϊκή ιδεολογική οικογένεια στην οποία ανήκει το κόμμα.

Το ΠΑΣΟΚ ανήκει στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης, στο ευρωπαϊκό κόμμα της Προοδευτική Συμμαχία Σοσιαλιστών και Δημοκρατών (S&D). Ο όρος σοσιαλδημοκρατία, το οποίο προέρχεται από το λατινικό *societas* (=κοινωνία), εμφανίστηκε σχεδόν παράλληλα σε Γαλλία και Γερμανία μέσα από τις εθνικές τους επαναστάσεις του 1848, θέτοντας τη σύνδεση μεταξύ των πρώτων σοσιαλιστών, οι οποίοι ζητούσαν κοινωνικές αλλαγές, με τα πολιτικά αιτήματα εκείνης της εποχής, όπως την καθολική ψηφοφορία¹.

Σύμφωνα με τον Π. Πιζάνια (1987) μπορούμε να διαχωρίσουμε την ιστορική εξέλιξη των κομμάτων της σοσιαλδημοκρατίας σε τέσσερις χρονικές περιόδους²:

1. Περίοδος 1889-1914: Η κλασική Μαρξιστική Σοσιαλδημοκρατία της 2ης Διεθνούς.
2. Περίοδος 1914-1940: Μεταξύ εξελικτικής επανάστασης και σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου.
3. Περίοδος 1945-1985. Αναθεωρητισμός της Σοσιαλδημοκρατίας και ο εξανθρωπισμός του καπιταλισμού. Το σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο.
4. Περίοδος 1985-2010: Η αστικοποίηση της σοσιαλδημοκρατίας. Ο νέος αναθεωρητισμός και η αλλαγή παραδείγματος.

Την πρώτη περίοδο εμφάνισής τους, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αποτελούσαν την ριζοσπαστικότερη μορφή των κομμάτων του δημοκρατικού τόξου. Στην πρώτη χρονική περίοδο τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αποτελούνταν πρωτίστως από την εργατική τάξη και σε γενικότερο βαθμό την μικροαστική τάξη. Συγκροτούνται ως κόμματα μαζών σε αντίθεση με το μοντέλο του κόμματος στελεχών, με το οποίο συγκροτούνταν τα φιλελεύθερα κόμματα της εποχής.

Βασικές θέσεις των κλασικών μαρξιστικών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων της 2ης Διεθνούς ήταν οι ακόλουθες³:

1. Το άδικο καπιταλιστικό σύστημα το οποίο κυριαρχεί και βασίζεται στην υπεραξία που λαμβάνουν οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής από την εργατική τάξη. Αυτή η υπεραξία διατηρείται μέσα από τον έλεγχο της οικονομικής ανάπτυξης και της πολιτικής εξουσίας.

¹ Για μεγαλύτερη ανάλυση στην σοσιαλιστική οικογένεια, βλ. Διαμαντόπουλο Θ., Το Κομματικό Φαινόμενο, σελ. 423-527, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1993.

² Πιζάνιας Π., Ο μαρξισμός της ιστορικής σοσιαλδημοκρατίας, εκδ. Πολύτυπος, Αθήνα 1987.

³ Σασούν Ντ., Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, τ. 1ος, 2001 σελ. 76. Βλ. επίσης Ασημακόπουλος Β., ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1974-1990. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειος Πανεπιστήμιο, σελ.82, 2016.

2. Κανένα οικονομικό σύστημα δεν διατηρείται αιώνια. Επομένως το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, μέσα από την πορεία της παροδικότητας θα τελειώσει.
3. Η εργατική τάξη αποτελεί την πιο θεμελιακά ομοιογενή τάξη στην κοινωνία λόγω της θέσης της στην παραγωγική διαδικασία. Στόχος της να πραγματοποιήσει την κοινωνική εξέλιξη, στην οποία η κοινωνία από την τυπική ισότητα θα οδηγηθεί στην ουσιαστική ισότητα.

Ο πολιτικός στόχος αποτελούνταν από δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα θα οργάνωναν μαζικούς ειρηνικούς, συνδικαλιστικούς και κοινοβουλευτικούς αγώνες, ενώ στο δεύτερο στάδιο θα κατακτούσαν την πολιτική εξουσία μέσω του δημοκρατικού δρόμου. Ο τρόπος κατάκτησης δεν ήταν δεδομένος μιας και βασική παράμετρος ήταν η αντίδραση της κυρίαρχης τάξης. Αν εκείνη δεν παρέδιδε μπροστά στην λαϊκή ετυμηγορία την εξουσία, τότε θα επιλεγόταν η βία. Επομένως γίνεται αναφορά αποκλειστικά για αμυντική βία.

Με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου πολέμου και την έναρξη της Οκτωβριανής Επανάστασης το σοσιαλιστικό κίνημα οδηγείται σε διάσπαση. Τον Μάρτιο του 1920 δημιουργείται η Τρίτη Διεθνής (Κομμουνιστική), το οποίο οδηγεί στην απομάκρυνση των ακροαριστερών ομάδων από τα σοσιαλιστικά κόμματα και την δημιουργία κομμουνιστικών κομμάτων. Με την διάσπαση του εργατικού κινήματος το 1917 με την Οκτωβριανή Επανάσταση που συντελέστηκε στην Ρωσική Αυτοκρατορία, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης παίρνουν με ανοιχτή θέση, όπου διακηρύττουν ότι διατηρούν τους επαναστατικούς τους στόχους, όμως με ειρηνικά και νόμιμα μέσα. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του σοσιαλδημοκράτη θεωρητικού Έντουαρντ Μπέρνσταϊν «Η δημοκρατία είναι σε πολύ υψηλότερο βαθμό η προϋπόθεση του σοσιαλισμού, από ότι έχει πολλές φορές υποταθεί, δηλαδή αυτή δεν είναι μόνο το μέσο, αλλά και η ουσία. Χωρίς ένα ορισμένο μέτρο δημοκρατικών θεσμών ή παραδόσεων η σοσιαλιστική θεωρία του παρόντος δεν θα ήταν καθόλου δυνατή, θα υπήρχε ένα εργατικό κίνημα, αλλά όχι μια Σοσιαλδημοκρατία»⁴.

Πλέον από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ακολουθείται μια τακτική διεύρυνσης και εκδημοκρατισμού του κράτους, μέσα από την ενίσχυση του κοινοβουλευτισμού και της κοινωνικής διαπραγμάτευσης. Δίνεται ιδιαίτερο βάρος στην ανάπτυξη του κράτους των κομμάτων και στην ενίσχυση του δημοκρατικού χαρακτήρα και της κοινωνικοποίησης του κράτους. Πλέον το κράτος δεν γίνεται αντιληπτό ως όργανο επιβολής της ταξικής κυριαρχίας.

Μεταπολεμικά τα περισσότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, με πιο χαρακτηριστικό το Γερμανικό SPD⁵, δημιουργούν νέα καταστατικά εγκαταλείποντας την αμφισβήτηση του καπιταλιστικού συστήματος. Από εκείνη την στιγμή συναντάμε τα σύγχρονα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα όπου κυρίαρχη ιδεολογία είναι ο αγώνας για μεταρρυθμίσεις και παρεμβάσεις υπέρ του κοινωνικού κράτους. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα πια αποτελούν τους βασικούς υποστηρικτές και υλοποιητές της μεταπολεμικής μαζικής δημοκρατίας και της οικονομικής κεϋνσιανής πολιτικής του καπιταλιστικού συστήματος. Σύμφωνα με τον Ασημακόπουλο (2016) Το ηγεμονικό σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο (με την

⁴ Μπέρνσταϊν Ε., Οι προϋποθέσεις για τον Σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996

⁵ συνέδριο του SPD στο Bad Godesberg τον Νοέμβριο του 1959, στο οποίο σήμαινε και τυπικά την εγκατάλειψη των επαναστατικών απόψεων του μαρξισμού, με αποτέλεσμα την επίσημη αποδοχή της αστικής δημοκρατίας και την οικοδόμηση του κοινωνικού κράτους πρόνοιας.

έννοια ότι ακολουθείται και από τα αστικά κόμματα της περιόδου) συγκροτείται πάνω στο συμβιβασμό μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας. Χωρίς να αμφισβητείται ο καπιταλιστικός δρόμος για την ανάπτυξη και τη συσσώρευση κεφαλαίου, οικοδομείται το ευρύτατο θεσμικό κρατικό πλέγμα, του περίφημου τριγωνικού συμβιβασμού (κεφάλαιο- εργασία κυβέρνηση), που καθορίζει, μεταξύ πολλών άλλων, τους όρους αγοράς και πώλησης της εργατικής δύναμης. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε εκείνη η χρονική στιγμή αποτελεί την εκδίκηση του Έντουαρντ Μπερνστάιν στο σοσιαλδημοκρατικό εργατικό κίνημα μετά από 60 χρόνια.

Επιπρόσθετα σε ότι αφορά την οργανωτική δομή των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, διαπιστώνεται ότι σε αυτήν την τρίτη χρονική περίοδο μετατρέπονται από κόμματα μαζών σε πολυσυλλεκτικά κόμματα, προσπαθώντας να εκφράσουν και την αυξανόμενη μικροαστική τάξη.

Σύμφωνα με τον Ασημακόπουλο (2016) Θεμέλια της αναθεωρημένης σοσιαλδημοκρατίας - την οποία χαρακτηρίζουμε ως παραδοσιακή γιατί αυτή η σοσιαλδημοκρατική μορφή είναι εγγεγραμμένη στη συλλογική μνήμη των λαών της ευρωπαϊκής ηπείρου και αποτέλεσε ηγεμονική πολιτική πρόταση – ήταν η καπιταλιστική ανάπτυξη των τριάντα έβδομων μεταπολεμικών χρόνων (1945- 1975) και η αναδιάρθρωση του μεταπολεμικού καπιταλιστικού κράτους που αποτέλεσαν τις βάσεις για την ταξική συνεργασία και την εμπέδωση μιας δυναμικής ισορροπίας στις σχέσεις καπιταλισμού-δημοκρατίας.

Όπως αναφέρουν οι Paterson – Thomas (1986) η έννοια της σοσιαλδημοκρατίας ήταν συγγώνευση πέντε πολιτικών: α) του πολιτικού φιλελευθερισμού, β) της μικτής οικονομίας, γ) του κράτους πρόνοιας, δ) κενσινιανής οικονομικής πολιτικής, ε) της πίστης στην αξία της ισότητας. Με την εμφάνιση των πετρελαϊκών κρίσεων την δεκαετία του 1970 και την εμφάνιση του στασιμοληθωρισμού, ξεκίνησε η υπονόμευση του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου και η εξασθένιση της πολιτικής κυριαρχίας του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου. Από εκείνη την χρονική στιγμή αρκετοί σοσιαλδημοκράτες υποστήριζαν ότι κάποια στοιχεία της νεοφιλελεύθερης κριτικής απέναντι στο κοινωνικό κράτος ήταν σωστά, επομένως η Σοσιαλδημοκρατία έπρεπε να αναπροσαρμόσει την πολιτική στάση της στην κατοχή της παγκοσμιοποίησης.

Ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες αυτής της απόφασης έχει θεωρηθεί ότι έπαιξε η κατάρρευση των κομμουνιστικών κρατών. Η πίεση από τα κομμουνιστικά καθεστώτα προς την Ευρώπη μεταξύ του 1945 – 1989 «βοηθούσαν» τους σοσιαλδημοκράτες να τοποθετούνται προς τα αριστερά και να συγκρατούν παράλληλα στις τάξεις τους το συντηρητικό κέντρο.

Μπροστά στην άνοδο του νεοφιλελευθερισμού και της νέας δεξιάς στα τέλη της δεκαετίας του 1980 οδήγησε σε ένα αδιέξοδο τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, μέσα στο οποίο ξέσπασε μια σύγκρουση. Αυτή η σύγκρουση διαδραματίστηκε μεταξύ των παραδοσιακών και των εκσυγχρονιστών, η οποία στην δεκαετία του '90 τελείωσε με νίκη των δεύτερων, οδηγώντας σε έναν νέο αναθεωρητισμό και περνώντας σε μια νέα περίοδο η Σοσιαλδημοκρατία.

Το 1951 όταν ιδρύθηκε η νέα Σοσιαλιστική Διεθνής παρόλο τον αντικομμουνισμό της εποχής στο καταστατικό της αναφέρονταν σαν στόχος η κατάργηση του καπιταλισμού. Το 1989, στην Διακήρυξη της Στοκχόλμης της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, αναφέρεται ότι η αλληλεγγύη, η ελευθερία και η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελούν τους στόχους του κινήματος. Η κατάργηση του καπιταλισμού δεν αναφέρεται πια. Ο μακροπρόθεσμος στόχος εγκαταλείπεται ολοκληρωτικά. Ο καπιταλισμός δεν ήταν μια ιδιαίτερη φάση στην ιστορική ανάπτυξη της

ανθρωπότητας, αλλά τρόπος παραγωγής που έπρεπε να υποβληθεί σε ρύθμιση, χωρίς να εξασθενίζει ο δυναμισμός του⁶.

Χαρακτηριστικό της αλλαγής σελίδας στην ιστορία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ήταν η εγκατάλειψη του εθνικού δρόμου προς την σοσιαλδημοκρατία, αποδεχόμενα όχι μόνο το εγχείρημα της περιφερειακής Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αλλά και συνδιαμορφώνοντας νεοφιλελεύθερα δομικά χαρακτηριστικά της, μέσα από την Συνθήκη του Μάαστριχτ, το Σύμφωνο Σταθερότητας και την στρατηγική της Ο.Ν.Ε.

Ο αναθεωρητισμός που πέρασε τις δεκαετίες του '80 και '90 η σοσιαλδημοκρατία ορίστηκε ως ο τρίτος δρόμος μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και παραδοσιακής- κεϋνσιανής σοσιαλδημοκρατίας, όχι για την αλλαγή του νεοφιλελεύθερου προτύπου συσσώρευσης, αλλά για τον περιορισμό των αρνητικών επιπτώσεων του νεοφιλελευθερισμού μέσα στο πλαίσιο των δεσμεύσεων που επιβάλλουν οι εντεινόμενες και δυναμικές διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, η διαδικασία που αποκαλείται και παγκοσμιοποίηση⁷. Η παγκοσμιοποίηση σύμφωνα με τον τρίτο δρόμο, είναι μια διαδικασία νομοτελειακή και μη ανατρέψιμη. Επιπλέον η νέα σοσιαλδημοκρατία μεταφέρεται από τη συλλογική ρύθμιση στην ατομική ευθύνη και απαιτεί από τους πολίτες να αναλάβουν με υπευθυνότητα κινδύνους στην αγορά εργασίας⁸, ελαστικοποιώντας τις εργασιακές σχέσεις και μειώνοντας την προστασία του εργαζομένου στο εργατικό δίκαιο. Αυτή η λογική εμφανίζεται και στο κράτος πρόνοιας αλλάζοντας την έννοια της κοινωνικής υποστήριξης από το κεϋνσιανό σύστημα με την καθολικότητα των κοινωνικών παροχών στο σύστημα της θετικής κοινωνικής πρόνοιας και της αρχής της επιλεκτικότητας. Δηλαδή, για τη νέα σοσιαλδημοκρατία, η κοινωνική πολιτική, στις συνθήκες των απορυθμισμένων αγορών, συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία πλούτου και αποσκοπεί στην επένδυση για την αναβάθμιση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η διαχείριση της οικονομίας ολοένα και περισσότερο αποκρατικοποιείται, το κοινωνικό κόστος ιδιωτικοποιείται, μεταφερόμενο στο άτομο⁹.

Η παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, είχε ως στόχους την δημόσια ιδιοκτησία, την εμπιστοσύνη στις διαχειριστικές ικανότητες του κράτους- εργαλείου, την έμφαση σε αναδιανεμητικές πολιτικές, τη θέσπιση και καθιέρωση του κοινωνικού διαλόγου με στόχο την εφαρμογή μιας εκδοχής κεϋνσιανής πολιτικής. Η νέα εκσυγχρονιστική σοσιαλδημοκρατία έχει ως βασικά χαρακτηριστικά τη χωρίς ελλείμματα δημόσια οικονομία, την αναμόρφωση του κράτους-πρόνοιας, τη θεώρηση των συνδικάτων ως συντεχνιακών μορφωμάτων με πολλές φορές αντικοινωνικές πρακτικές, τις ευέλικτες αγορές εργασίας, την απόσυρση του παρεμβατικού κράτους και την ιδιωτικοποίηση τομέων και επιχειρήσεων που είχαν εθνικοποιηθεί¹⁰.

Στα τέλη της δεκαετίας του 2000 με την παγκόσμια οικονομική κρίση να ξεσπά τα ιδεολογικά κενά της σοσιαλδημοκρατίας αναδείχθηκαν ακόμα περισσότερο, μη μπορώντας να κερδίσουν την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος. Χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι η

⁶ Σασσούν Ντ., τ. 2ος, σελ. 396, 2001. Επίσης Ασημακόπουλος Β., ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ..., ό.π,

⁷ Γκίντενς Α., Ο ΤΡΙΤΟΣ ΔΡΟΜΟΣ Η ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΗΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, 1998

⁸ Γκίντενς Α., ό.π, σελ. 140

⁹ Μοσχονάς Α., Παραδοσιακή και σύγχρονη Αριστερά, εκδ. Οδυσσέα, Αθήνα, 2005

¹⁰ Ασημακόπουλος Β., ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ..., ό.π. Βλ. επίσης Καζάκος Π., Εκλογικές μετατοπίσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση, στο συλλογικό Νέα Σοσιαλδημοκρατία, επιμ. Κατσούλης Ηλ., σελ. 275 εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002

κατάρρευση ή η πολύ μεγάλη πτώση των δυνάμεων ιστορικών σοσιαλδημοκρατικών στην Δυτική Ευρώπη, όπως το γαλλικό PS και το γερμανικό SPD, με μια από τις ελάχιστες εξαιρέσεις να αποτελεί το ισπανικό PSOE.

Κεφάλαιο 2ο: Η πορεία προς την Εξουσία (1974-1981)

2.1 Από το ΠΑΚ στην 3η του Σεπτέμβρη

Ο προάγγελος της δημιουργίας του ΠΑΣΟΚ υπήρξε το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα, το ΠΑΚ, όπου ιδρύεται στην Στοκχόλμη το 1968 από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Πρώτιστος στόχος του ΠΑΚ αποτελούσε η συντονισμένη αντίσταση και εν τέλει η πτώση της Απριλιανής Δικτατορίας. Κεντρικά συνθήματα του κινήματος ήταν η Εθνική Ανεξαρτησία, η Λαϊκή κυριαρχία και η Σοσιαλιστική Ελλάδα, ενώ ύψιστο ζήτημα της ηγεσίας του κινήματος ήταν η μαζική συμμετοχή και η αυτό-οργάνωση, κάτι που συνέβη με τις πολλές τοπικές ομάδες που έγιναν σε ολόκληρη την Δυτική Ευρώπη. Παράλληλα πολλές προσωπικότητες του ΠΑΚ οργάνωναν διαδηλώσεις και ομιλίες σε πανεπιστημιακές κοινότητες σε πολλά μέρη του κόσμου.

Παρότι στο εσωτερικό φαίνεται ότι η δράση του ΠΑΚ ήταν ισχνή, σε ότι αφορά την αντιστασιακή δράση, στο εξωτερικό αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως πολύ σημαντική, λαμβάνοντας υποστήριξη ακόμα και από ηγέτες χωρών. Κατά την διάρκεια της δράσης του κινήματος παρατηρείται μια ιδεολογική εξέλιξη όπου διαμορφώνουν το ΠΑΚ ως αντι-ιμπεριαλιστικό, εθνικοαπελευθερωτικό, σοσιαλιστικό κίνημα, οδηγώντας σε οργανωτικό και ιδεολογικό διαχωρισμό με την προδικτατορική Ένωση Κέντρου. Αυτό θα οδηγήσει στην απόφαση του εθνικού συμβουλίου του ΠΑΚ στο Βιντερούρ της Ελβετίας στις αρχές του Αυγούστου του 1974 σε δύο αποφάσεις: πρώτον την επιστροφή του Ανδρέα Παπανδρέου στην Αθήνα και δεύτερον την δημιουργία πολιτικού κοινοβουλευτικού κόμματος που θα αποτελέσει μετεξέλιξη του ΠΑΚ διατηρώντας όμως την οργάνωση του παρών κινήματος ως κάποιο είδος εγγύησης λόγω του φόβου μελών μετατροπής του ΠΑΚ σε μια καινούργια Ένωση Κέντρου. Τελικώς στις 16 Αυγούστου του 1974 ο Ανδρέας Παπανδρέου φτάνει στην Αθήνα και τίθενται τις αμέσως επόμενες μέρες επί τάπητος η επεξεργασία της ιδρυτικής διακήρυξης του κόμματος. Εκεί προκύπτουν αμέσως αντιρρήσεις από στελέχη που έχουν σχέση με την προδικτατορική Κεντροαριστερά, με πυρήνα στελέχη του ΠΑΚ εσωτερικού (κυρίως από τον Αντώνη Λιβάνη) σχετικά με την πρόταση περί ονομασίας σε Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, σχετικά με τον όρο Σοσιαλιστικό και αντικαταστήσει του με τον όρο Δημοκρατικό, θέση η οποία απορρίφθηκε, ενώ παράλληλα υπήρξε και δίλλημα σε ορισμένα στελέχη ανάμεσα στον όρο Κίνημα ή Κόμμα.

Το καταστατικό του ΠΑΣΟΚ παρουσιάζεται στις 3 Σεπτέμβρη του 1974 στο ξενοδοχείο «King's Palace» της Αθήνας. Εύκολα μέσα στην διακήρυξη μπορούμε να διαπιστώσουμε τα έντονα ριζοσπαστικά στοιχεία της με ιδεολογικούς όρους Αριστεράς. Παράλληλα όμως υπάρχει εμμέσως ο τονισμός της διαφορετικότητας που έχει το κόμμα σε σχέση με την ελληνική παραδοσιακή Αριστερά. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά ότι «Η σημερινή διακήρυξη των αρχών του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος αποτελεί τον φορέα όλων των γνήσια προοδευτικών και δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας».

Η διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη θέτει δύο στόχους, τοποθετώντας τους χρονικά.

1. Ο βραχυπρόθεσμος είναι αυτός που εκφράζεται από το σύνθημα «τιμωρία-κάθαρση-αποκατάσταση», δηλαδή την τιμωρία των ενόχων της Απριλιανής Δικτατορίας, της σφαγής του πολυτεχνείου και της κυπριακής τραγωδίας, με παράλληλη την κάθαρση του κρατικού μηχανισμού και της αποκατάστασης των θυμάτων της δικτατορίας.

2. Ο μακροπρόθεσμος συμπεκνώνεται στο κεντρικό σύνθημα “Εθνική Ανεξαρτησία, Λαϊκή Κυριαρχία, Κοινωνική Απελευθέρωση, Δημοκρατική Διαδικασία”, τον αγώνα για την εθνική μας αναγέννηση, για μια σοσιαλιστική και δημοκρατική Ελλάδα.

Η ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ τονίζει την σημασία της αυτοοργάνωσης¹¹ του λαού μέσα στο κίνημα, ενώ είναι σαφής η αναφορά στην κοινωνική βάση που απευθύνεται, η οποία είναι οι εργάτες, οι αγρότες και τα μικροαστικά κοινωνικά στρώματα¹².

Σύμφωνα με τον Μ. Σπουρδαλάκη (1998) οι διαδικασίες δημιουργίας του κινήματος καθώς και η ιδρυτική διακήρυξη, έβαζαν το πλαίσιο των ισορροπιών, των αντιπαραθέσεων και των συμβιβασμών των πολιτικών τάσεων που εξέφραζε το Κίνημα¹³.

¹¹ “Μόνο με την ενεργό πολιτική παρουσία των πολιτών, απ’ άκρου εις άκρο της Ελλάδας, θα εξασφαλιστούν τόσο η εθνική μας ανεξαρτησία όσο και η λαϊκή κυριαρχία. Ήρθε η ώρα να περάσουμε από την παθητική αναμονή στην ενεργό λαϊκή παρουσία για τη διαμόρφωση του μέλλοντος της χώρας μας.” (Ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ)

¹² “Μαζί και οι εργάτες, μαζί οι αγρότες και οι φοιτητές. Χιλιάδες υπάλληλοι καταπιεσμένοι και οι Μαθητές” (Ύμνος ΠΑ.ΣΟ.Κ)

¹³ Σπουρδαλάκης Μ., Από το «κίνημα διαμαρτυρίας» στο «νέο ΠΑΣΟΚ», στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ), ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1998.

2.2 ΠΑΣΟΚ: Από πολυτασικό σε αρχηγικό κόμμα

Τον πρώτο χρόνο ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ, θα λείψουν τα χαρακτηριστικά αυτά τα οποία ορίζουν ένα μαζικό κόμμα, το οποίο αποτελούσε στόχο των περισσότερων εντός του κινήματος. Σύμφωνα με τον Μιχάλη Σπουρδαλάκη (1998) «θα μπορούσε να ειπωθεί πως τηρουμένων των αναλογιών, εξαιτίας της ιδιότυπης συγκυρίας παρουσίαζαν πολλά από τα χαρακτηριστικά ενός «κόμματος στελεχών». Η απουσία μαζικής συμμετοχής στη συγκρότηση του, ο άτυπος και συχνά διαπροσωπικός χαρακτήρας των διαδικασιών και οι συμφωνίες κορυφής που οδήγησαν, αλλά και ακολούθησαν για πολύ σύντομο διάστημα της 3ης του Σεπτεμβρίου, είναι μερικά χαρακτηριστικά που θυμίζουν εκείνα του κόμματος στελεχών»¹⁴.

Στα πρώτα χρόνια ύπαρξης του το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται να μην έχει σοβαρά συστατικά στοιχεία τα οποία χρειάζεται ένα κόμμα, κάτι που είναι φανερό ότι έχουν όλα τα υπόλοιπα κόμματα. Αυτά είναι η οργανωτική ενότητα, η σχετική ιδεολογική καθαρότητα και η αδιαμφισβήτητη ηγεσία. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Μιχάλης Σπουρδαλάκης (1998), «το οικοδόμημα [του ΠΑΣΟΚ] έμοιαζε πιο πολύ με τον πύργο της Βαβέλ παρά με οτιδήποτε άλλο. Υπήρχε σοβαρό πρόβλημα επικοινωνίας και παντελής έλλειψη κοινής γλώσσας»¹⁵. Παρατηρούνται πολλές εσωτερικές ομάδες που το καθένα διέπεται από μία τάση

1. Προδικτατορική Κεντροαριστερά¹⁶: Ήταν μια πολιτική ομάδα που είχε διαμορφωθεί εντός της Ενώσεως Κέντρου, με κύριο εκφραστή της τον Α. Παπανδρέου, και την περίοδο της Επταετίας είχαν στελεχώσει το ΠΑΚ εσωτερικού. Όπως αναφέρουν και οι Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (2018), αυτά τα κομματικά στελέχη προσπαθούσαν να αποφύγουν τον όρο «σοσιαλιστικό» στον τίτλο, κυρίως όμως να μην υπάρχουν αναφορές περί σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, κοινωνικοποιήσεων και αυτοδιαχείρισης στο ιδρυτικό κείμενο, όμως παρότι οι θέσεις τους απορρίφθηκαν εκείνοι παρέμειναν στο νεοϊδρυθέν κόμμα είτε για λόγους συντροφικότητας προς τον Ανδρέα Παπανδρέου είτε διότι το πολιτικό τους αισθητήριο τους οδηγούσε στην εκτίμηση ότι ο νέος κομματικός φορέας θα έχει θετικές προοπτικές¹⁷. Σύμφωνα με τον Τ. Παππά (2009), επρόκειτο για μάλλον μικρό ρεύμα, με μεγάλη όμως συμβολική πολιτική προίκα¹⁸.
2. Δημοκρατική Άμυνα: Ήταν μια από τις πρώτες αντιδικτατορικές οργανώσεις της Ελλάδας στην οποία υπήρχαν πολλοί ριζοσπάστες διανοούμενοι όπου κατά την Επταετία ανέπτυξαν σημαντική αντιστασιακή δράση, η οποία αποτελούσε μετεξέλιξη του προδικτατορικού «Όμιλου Παπαναστασίου». Η Δ.Α χωρίστηκε στα δύο λόγω της διαφωνίας σχετικά με την συνεργασία ή όχι με τον Ανδρέα Παπανδρέου και το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Τα περισσότερα στελέχη αποφάσισαν υπέρ της συνεργασίας με πιο γνωστά που πρωτοστάτησαν σε αυτήν την απόφαση να είναι ο Σάκης Καραγιώργας, ο Χρήστος Ροκόφυλλος και ο μετέπειτα πρωθυπουργός Κώστας

¹⁴ Σπουρδαλάκης, ό.π., 1998.

¹⁵ Σπουρδαλάκης, ό.π., 1998.

¹⁶ Πολλές φορές εμφανιζόταν και με τον όρο “οι Παλααιοκομματικοί”, λόγω της σχέσης με την προδικτατορική Ένωση Κέντρου

¹⁷ Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ., ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018), Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ. (επιμ.), ΠΑΣΟΚ: 1974-2018 Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, εκδ. Gutenberg, 2018.

¹⁸ Παππάς Τ., Το χαρισματικό κόμμα: ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία, εκδ. Πατάκη, 2009.

Σημίτης¹⁹. Βασικές θέσεις της Δ.Α ήταν οι δημοκρατικές διαδικασίες, με στόχο και τον περιορισμό του ηγεμονισμού του προέδρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ Ανδρέα Παπανδρέου, και την ελευθερία έκφρασης δημόσιας διαφοροποίησης, ώστε να οργανωθεί το κόμμα στα πλαίσια της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας.

3. Τροτσκιστικές ομάδες: υπήρξαν διάφορες τροτσκιστικές ομάδες με διαφορές μεταξύ τους εντός του κόμματος. Χαρακτηρίζονταν ως φιλοπαμπλικοί²⁰, και οι οποίοι έθεταν το ιδεολογικό πλαίσιο του εργατισμού, την υποβάθμιση των τοπικών-εθνικών ιδιομορφιών του κοινωνικού αγώνα και το οργανωτικό σχήμα της «οριζόντιας διασύνδεσης» απέναντι σ' έναν καθετοποιημένο ιεραρχικό κεντρικό μηχανισμό²¹.
4. Στελέχη του Φοιτητικού Κινήματος: ένας μικρός αριθμός στελεχών του φοιτητικού κινήματος συμμετείχαν στις ιδρυτικές διαδικασίες του Κινήματος. Πρόκειται για άτομα που απέρριπταν τις πρακτικές της παραδοσιακής αριστεράς, και διαπνέονταν από έναν εθνικιστικό και αντιδυτικό προσανατολισμό και κυρίως από έναν έντονο πολιτικό βολонταρισμό που τους είχε κληρονομήσει ο αντιδικτατορικός αγώνας²². Χάρη σε αυτά τα στελέχη το ΠΑΣΟΚ αποκτά μια πρώτη επαφή με τους μαζικούς χώρους.
5. Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ): Με ηγετική μορφή τον Ανδρέα Παπανδρέου το ΠΑΚ καταφέρνει να αναπτύξει πολύ σημαντική δράση στο εξωτερικό, πραγματοποιώντας περιοδείες σε πολλά μέρη της Δυτικής Ευρώπης καθώς και στις ΗΠΑ. Όμως στο εσωτερικό της χώρας η δράση του την περίοδο 1968-1974 υπήρξε σχετικά ισχνή.

Με όλες αυτές τις εσωτερικές ομάδες το ΠΑΣΟΚ εισέρχεται στην ελληνική πολιτική σκηνή με συνθήματα την αυτοοργάνωση, και αποτελούμενο από 3 πολιτικές τάσεις εντός του. Αυτές ήταν: η αριστερή τάση που αποτελούταν από την ομάδα του ΠΑΚ εξωτερικού και την Δημοκρατική Άμυνα, την τεχνοκρατική τάση που αποτελούσαν την κεντροαριστερά του Ανένδοτου αγώνα, αλλά και στελέχη του αντιδικτατορικού αγώνα με υψηλό βαθμό πανεπιστημιακής μόρφωσης, ενώ τέλος υπήρχε και η 3η τάση, η παλαιοκομματική, η οποία είχε συγκροτηθεί από παλιά στελέχη της Ένωσης Κέντρου, η οποία υπήρξε η συντηρητικότερη από όλες τις άλλες. Το στοιχείο το οποίο ένωνε όλες αυτές τις διαφορετικές ομάδες μέσα στο ΠΑΣΟΚ είναι πέρα από κάθε αμφιβολία η χαρισματική και επιβλητική προσωπικότητα του ιδρυτή του κινήματος, Ανδρέα Παπανδρέου. Ο «Πρόεδρος» συγκέντρωνε στο πρόσωπο του μοναδικά χαρακτηριστικά, αλλά και χρήσιμες ιδιότητες για τις, εκ πρώτης όψεως, ασύμβατες πολιτικές ομάδες που βρήκαν στέγη στο Κίνημα²³. Σε ότι αφορά την αριστερή πτέρυγα ο Ανδρέας Παπανδρέου εξέφραζε τον ριζοσπαστισμό της περιόδου του ανένδοτου και της ελπίδας ότι μαζί του θα έρθει η ώρα να βγει η αριστερά της χώρας από το κομματικό τέλμα. Σε ότι αφορά τους τεχνοκράτες έβρισκαν πλήρη ταύτιση στον Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος κουβαλούσε την διεθνή πανεπιστημιακή καριέρα, όντας καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Μινεσότα, του Γιορκ και της Στοκχόλμης καθώς και πρόεδρος του τμήματος

¹⁹ Λίγο καιρό αργότερα ο ίδιος θα αποχωρήσει από την Δ.Α και θα προσχωρήσει στο ΠΑΚ

²⁰ Από το ψευδώνυμο το οποίο ήταν γνωστός ο Μιχάλης Ράπτης, ηγετική μορφή του τροτσκιστικού κινήματος, στο εξωτερικό, το οποίο ήταν Μισέλ Πάμπλο.

²¹ Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ., ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018), ό.π., 2018.

²² βλ. Μ.Σπουρδαλάκης, 1998, ΠΑΣΟΚ - ΚΟΜΜΑ - ΚΡΑΤΟΣ - ΕΞΟΥΣΙΑ. Σελ. 20

²³ βλ. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, 1998, ό.π., σελ. 23

Οικονομικής επιστήμης του πανεπιστήμιου του Μπέρκλεϊ, ενώ τα παλαιοκομματικά στελέχη έβλεπαν πάνω στον Ανδρέα Παπανδρέου τον «Γέρο της Δημοκρατίας» και την γέφυρα μεταξύ του παρελθόντος που ήταν η Ένωσης Κέντρου και του παρόντος στο ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Κεντρικός στόχος του Παπανδρέου για το ΠΑ.ΣΟ.Κ ήταν η κατάληψη της εξουσίας. Γι αυτό το λόγο επιλέχθηκε μια ριζοσπαστική πολιτική ρητορεία και απόλυτης ρήξης με το πολιτικό πρόγραμμα της κυβέρνησης²⁴. Αυτή η ρήξη φέρνει το κόμμα απέναντι τόσο από την Δεξιά όσο και από την Ένωση Κέντρου, όπου πολλά στελέχη της συμμετείχαν στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, την οποία ο Ανδρέας Παπανδρέου την είχε αναφέρει ως «αλλαγή φρουράς στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ»²⁵

Όμως με τον ύψιστο σκοπό των εκλογών να είναι η αποκατάσταση της Δημοκρατίας και η εξασφάλιση μιας πολιτικής σταθερότητας²⁶, τα δύο μεγάλα αστικά κόμματα (Ν.Δ & Ε.Κ - Ν.Δ) λαμβάνουν τα τρία τέταρτα της εθνικής ψήφου, με το ριζοσπαστικό εκείνη την περίοδο ΠΑ.ΣΟ.Κ να κερδίζει μόλις το 13,6% της εθνικής ψήφου. Η ηγεσία του ΠΑ.ΣΟ.Κ με σχετική ανακοίνωση εξέφρασε φανερά την απογοήτευση της για το αποτέλεσμα: «Το αποτέλεσμα δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του ΠΑ.ΣΟ.Κ».²⁷ Ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου μη περιμένοντας αυτό το αποτέλεσμα, και διατηρώντας τον στόχο για κατάληψη της εξουσίας όσο πιο γρήγορα γινόταν, αποφασίζει να δημιουργήσει έναν αποτελεσματικό μηχανισμό στο κόμμα για κατάληψη της εξουσίας. Μόνο που αυτός ο μηχανισμός ερχόταν σε ρήξη με τις δημοκρατικές διαδικασίες.

Η πρώτη προσπάθεια του Ανδρέα Παπανδρέου για απόκτηση μεγαλύτερου ελέγχου εντός κόμματος όπως αναφέρει ο Τ. Παππάς (2009) πραγματοποιήθηκε στο τέλος του Δεκεμβρίου με την αύξηση των μελών της προσωρινής Κεντρικής Επιτροπής, από εβδομήντα πέντε σε εκατό, με τα νέα μέλη στην πλειονότητα τους να έχουν απεριόριστη αφοσίωση στο πρόσωπο του αρχηγού. Η πρώτη επίσημη σύγκρουση εντός του κόμματος ξεσπά με την 1η συνεδρίαση της Κ.Ε., στις 19 Ιανουαρίου 1975, με θέμα αναφοράς τον διορισμό ή την εκλογή των μικρών και μεσαίων οργάνων του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Το τέλος της συνεδρίασης βλέπει την πρόταση για διορισμό, πρόταση του αρχηγού του κόμματος, να μειωηφεί και να απορρίπτεται.

Η αντίδραση του Ανδρέα Παπανδρέου είναι όμως άμεση, αφού στις 29 Ιανουαρίου αιφνιδιαστικά αποφασίζει να προκηρύξει προσυνέδριο και να παύσει την λειτουργία της προσωρινής Κεντρικής Επιτροπής. Κεντρικό επιχείρημα για αυτήν την απόφαση από τον Ανδρέα Παπανδρέου ήταν η άμεση ανάγκη για προσφυγή στις δημοκρατικές διαδικασίες, με παράλληλη κριτική προς τους εσωκομματικούς του αντιπάλους (κυρίως προς τα άτομα που προέρχονταν από την Δημοκρατική Άμυνα) για επιχείρηση ελιτισμού και ομαδοποιήσεων εντός του κόμματος. Αντιθέτως αρκετά μέλη της προσωρινής Κ.Ε (άτομα που προέρχονταν από την Δ.Α) κατηγορούσαν τον Ανδρέα Παπανδρέου για «καισαρισμό» και «ελιτισμό», μιας και δεν υπήρχε καμία νομιμοποίηση στο καταστατικό για αυτήν του την ενέργεια. Σε αυτό το κλίμα έντασης εμποδίζεται η έκδοση του Αγωνιστή, περιοδικού της νεολαίας, μιας και συμπεριλαμβάνεται σε αυτό άρθρο της Συντακτικής Επιτροπής, με την πλειοψηφία να απαρτίζουν μέλη της Δημοκρατικής Άμυνας, με τίτλο «Σοσιαλισμός και δημοκρατικές

²⁴ Παππάς Τ., Το χαρισματικό κόμμα, ό.π, 2009.

²⁵ Π.Παρασκευόπουλος (1995), Ανδρέας Παπανδρέου - Η πολιτική του πορεία 1960-1995, σ.54

²⁶ Χαρακτηριστικό της κατάστασης η δήλωση του Μίκη Θεοδωράκη, μιας μεγάλης προσωπικότητας του αντιδικτατορικού αγώνα, περί “Καραμανλής ή τανκς”

²⁷ Εφημ. Το Βήμα, 18 Νοεμβρίου 1974. Βλ. Παππάς Τ., Το χαρισματικό κόμμα, σελ. 98, 2009.

διαδικασίες» στο οποίο ασκείται δριμύτατη κριτική στην ηγεσία του κόμματος. Τελικά αφού το άρθρο εκδίδεται ενυπόγραφα, τα 10 από τα 11 μέλη της συντακτικής επιτροπής παραιτούνται υπό την κατηγορία της ομαδοποίησης, ύστερα από απαίτηση του Εκτελεστικού Γραφείου. Μετά από αυτό στα τέλη Φεβρουαρίου το ΠΑ.ΣΟ.Κ Ελβετίας, το οποίο απηχεί απόψεις του ΠΑΚ εξωτερικού, αποστέλλει ανακοίνωση στον Αγωνιστή στην οποία ζητάει τη διαγραφή της «σοσιαλδημοκρατικής φράξιας της Δημοκρατικής Άμυνας»²⁸.

Όπως αναφέρει ο Σπουρδαλάκης, εκείνη την περίοδο στο εσωτερικό του ΠΑ.ΣΟ.Κ υπήρχε μια αξιοθρήνητη ατμόσφαιρα, όπου έκανε να μοιάζει αξιοπερίεργο φαινόμενο η ενότητα του κινήματος. Η κρίση ήταν τόσο μεγάλη όπου παραμονές του προσυνεδρίου «το κίνημα ήταν τόσο διαιρεμένο που δεν χρειαζόταν μεγάλη διορατικότητα για να καταλάβει κανείς ότι ουσιαστικά επρόκειτο για σύσκεψη δύο ... αντίπαλων πολιτικών οργανώσεων. Πολλοί αντιπρόσωποι δεν μιλούσαν καν μεταξύ τους»²⁹. Πράγματι το προσυνέδριο ήταν έκρυθμο, με μικροσυμπλοκές να συντελούνται ανάμεσα σε φοιτητές - υποστηρικτές του Ανδρέα Παπανδρέου και φοιτητών - υποστηρικτών των μελών της Συντακτικής Επιτροπής του Αγωνιστή, με αποκορύφωμα της έντασης να αποτελεί ο λεκτικός προπηλακισμός κατά την διάρκεια του προσυνεδρίου στον Σάκη Καράγιωργα, μιας ακαδημαϊκής προσωπικότητας με μεγάλη αντιδικτατορική δράση, όταν αυτός επιχειρήσε να πάρει τον λόγο.

Το προσυνέδριο του ΠΑ.ΣΟ.Κ, στις 16 Μαρτίου 1975, αποτελεί τον οδηγητή των εξελίξεων αναφορικά με το σχέδιο που διαμορφωνόταν εντός κόμματος. Καταρχήν είχε αποφασιστεί να μην υπάρξει καμία συζήτηση και ανοιχτή διαδικασία στην διάρκεια του, παρά μόνο η δυνατότητα στους συνέδρους να υποβάλλουν σχόλια εντός μιας δαχτυλογραφημένης σελίδας. Το προσυνέδριο είχε μόνο τρεις εισηγητές, τον αρχηγό του ΠΑ.ΣΟ.Κ Ανδρέα Παπανδρέου, τον Άκη Τσοχατζόπουλο και τον Βασίλη Κεδικόγλου.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου στην εισήγηση του κάνει μια σαφή παράθεση των αιτιών του χαμηλού ποσοστού του κόμματος στις εκλογές του 1974, αλλά και στον στόχο οργάνωσης που πρέπει να έχει το κόμμα: «Αντιμετωπίσαμε... μια συστηματική και καλά μονταρισμένη προσπάθεια για την προώθηση της δημοκρατικής διαδικασίας στους κόλπους του κινήματος, που αποσκοπούσε ουσιαστικά στην δημιουργία πολλαπλών κέντρων δύναμης μέσα στο κίνημα, με αποτέλεσμα να μειωθεί η αποτελεσματικότητα του κεντρικού εκτελεστικού οργάνου του κινήματος»³⁰ Στην συνέχεια της ομιλίας του είναι φανερό ότι θεωρεί η δυναμική του ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν έχει ακόμα φανεί, ενώ σε αυτό ευθύνη έχει ο «φραξιονισμός» συγκεκριμένων ομάδων (κυρίως της Δημοκρατικής Άμυνας), αφού τονίζει ότι: «Στη φάση που διανύουμε ... δεν είναι δυνατό να πάρει την επιθυμητή της έκταση η δημοκρατική διαδικασία. Πρώτο, γιατί η οργανωμένη μας βάση δεν αντιπροσωπεύει ακόμη ικανοποιητικά την πραγματική μας λαϊκή βάση. Δεύτερο, γιατί οι αρχές του ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν έχουν ακόμη εξαλειφθεί τελείως οι φραξίες και οι ομάδες στους κόλπους μας που αξιοποιούν τις δημοκρατικές διαδικασίες για την επίτευξη δικών τους στόχων.»³¹

Οι μεγάλες όμως αντιδράσεις ξέσπασαν με την ομιλία του Άκη Τσοχατζόπουλου, με την εισήγηση του με τίτλο «Βασικές οργανωτικές αρχές του ΠΑ.ΣΟ.Κ», όπου κάνει λόγο για

²⁸ Μ. Σπουρδαλάκης, ό.π, σελ.169, 1998.

²⁹ Μ. Σπουρδαλάκης, ΠΑΣΟΚ: (επιμ.) Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία, Από το «Κίνημα Διαμαρτυρίας στο Νέο ΠΑΣΟΚ», 1998.

³⁰ Ανδρέας Παπανδρέου, «Προοπτική και προβληματισμός του κινήματος», εισήγηση στο Προσυνέδριο, 16 Μαρτίου 1975. Το κείμενο της εισήγησης βρίσκεται στο Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ, 92-102, 1976.

³¹ Ο.π., 101.

ανάγκη συγκεντρωτισμού εξουσιών στα κεντρικά όργανα κάτω από την άμεση καθοδήγηση του αρχηγού του κινήματος.

Με το τέλος του προσυνεδρίου, προέκυψε η νέα εκλεγμένη Κεντρική Επιτροπή, στην οποία περιλαμβάνονταν εκπρόσωποι όλων των τάσεων που υπήρχαν μέχρι τότε εντός του ΠΑ.ΣΟ.Κ, όμως αυτό δεν έκανε την κρίση να σταματήσει. Αντιθέτως στην πρώτη σύνοδο της Κ.Ε η ένταση που υπήρχε συνεχίστηκε, ύστερα από την απαίτηση του Ανδρέα Παπανδρέου να διορίσει ο ίδιος, με την αρμοδιότητα του αρχηγού, το νέο εκτελεστικό γραφείο, καταστρώνοντας σαφές ότι σε περίπτωση εκλογής του νέου εκτελεστικού γραφείου, δεν θα συνέχιζε να είναι επικεφαλής του κινήματος. Αποτέλεσμα ήταν την μεθεπόμενη μέρα ο ίδιος να διορίσει τα πρώτα επτά μέλη του εκτελεστικού γραφείου. Το εκτελεστικό γραφείο αποτελούσε ένα μείζον κομματικό όργανο, μιας και είχε στις αρμοδιότητες του να διορίζει τα μέλη των επιτροπών του κόμματος, καθώς και του Πειθαρχικού Συμβουλίου. Επομένως μπορεί να θεωρηθεί πως από εκείνο το χρονικό σημείο και έπειτα ο πλήρης έλεγχος του κόμματος περνά στον αρχηγό του κινήματος.

Συμπερασματικά μπορούμε να δούμε τον προβληματισμό του Ανδρέα Παπανδρέου στα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ «της τάσης για ομαδοποίηση, η οποία έχει (είχε) αναπτυχθεί στα διάφορα πολιτικά ρεύματα στο Κίνημα...»³², και η οποία θα στοίχιζε στο πολιτικό μέλλον όχι μόνο του ΠΑ.ΣΟ.Κ, αλλά και για ολόκληρο το «λαϊκό, μαζικό κίνημα»³³ ενώ και ο ίδιος αισθανόταν πως κατείχε το βάρος ολόκληρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ μιας στην ομιλία στο προσυνέδριο αναφέρει: «αισθάνομαι πως έχω αυξημένες ευθύνες. Πήρα την πρωτοβουλία ... για την θεμελίωση στην Ελλάδα ενός Σοσιαλιστικού Κινήματος και έχω βαρύ το αίσθημα της ευθύνης και απέναντι στην οργανωμένη βάση μας, μα και απέναντι στους οπαδούς μας»³⁴. Όμως ο πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ παρότι διαβεβαίωνε ότι οι αρμοδιότητες του θα λειτουργούσαν στα πλαίσια των συλλογικών οργάνων του κόμματος μετά από το τακτικό Συνέδριο, καθυστέρησε να το πραγματοποιήσει σχεδόν δέκα χρόνια μετά την ίδρυση του ΠΑ.ΣΟ.Κ, διατηρώντας έτσι για το μεγάλο αυτό χρονικό διάστημα τον πλήρη έλεγχο του κομματικού - οργανωτικού σχεδιασμού.

Έτσι με όλες τις οργανωτικές πρακτικές που εμφανίστηκαν σ' αυτήν την περίοδο, συμβάλλοντας στην δημιουργία ενός αρχηγικού κόμματος με χαρακτηριστικά κόμματος μαζών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μ. Σπουρδαλάκης (1998): «Σε αντίθεση με την εμπειρία άλλων κομμάτων μαζών όπου η οργανωμένη βάση, τουλάχιστον κατ' αρχήν, είχε τον πρώτο λόγο στην οργανωτική τους ανάπτυξη, το ΠΑΣΟΚ, ακυρώνοντας αυτή την προοπτική, στήριξε την οργανωτική και πολιτική του πορεία στον ηγέτη του και τον πυρήνα των στελεχών που βρίσκονταν σε συμφωνία μαζί του... Όλα αυτά οδήγησαν στη γραφιοκρατικοποίηση του κομματικού μηχανισμού του Κινήματος που, ενώ μοιάζει με εκείνη που τελικά χαρακτηρίζει όλα τα κόμματα μαζών, είναι ουσιαστικά διαφορετική. Ο κομματικός μηχανισμός και η γραφειοκρατία του δεν αποτελούν προϊόν ή έστω, παρενέργεια της αναγκαίας ιεραρχίας που συγκροτούν οι πολυπληθείς οργανώσεις των μελών σε όλα τα

³² Α.Παπανδρέου, «Ομιλία στην Κεντρική Επιτροπή», 19 Ιανουαρίου 1975, στο Α.Παπανδρέου, Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ, εκδόσεις Λαδίας, Αθήνα 1976, σ.86

³³ Στο ίδιο, σ.86-87

³⁴ Α.Παπανδρέου, «Πρόταση - ομιλία στο Προσυνέδριο», 16 Μαρτίου «Για τις προοπτικές και την προβληματική του Κινήματος», σελ. 101-102

επίπεδα, αλλά αντίθετα προκύπτει από την αδυναμία και συστηματική υποβάθμιση του ρόλου των τελευταίων και της παράλληλης συγκέντρωσης εξουσίας στο κέντρο.»³⁵

Με τον πλήρη έλεγχο πλέον ξεκινάει για το ΠΑ.ΣΟ.Κ μια χρονική περίοδος δύο ετών (1975-1976) πολλών διαγραφών ή παραιτήσεων από το κόμμα.

Όπως αναφέρει και ο Ν. Παπανδρέου (2003): «Κάποια στιγμή στις αρχές του 1976 οι αντιθέσεις έφτασαν σε σημείο εκρηκτικό. Με έντονες και μαραθώνιες συνελεύσεις, που ξεκινούσαν έξι το απόγευμα και τελείωναν στις έξι το πρωί, ο Ανδρέας μπήκε βαθιά στην μάχη να ξεκαθαρίσει την σοσιαλδημοκρατική και κοινοβουλευτική ιδεολογία του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Τότε ήταν που διαγράφηκαν οι αμφισβητίες, δηλαδή όσοι δεν συμφωνούσαν ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ είναι κοινοβουλευτικό και αστικό κόμμα, με βλέψεις προς την εξουσία»³⁶.

Σύμφωνα με τον Τ. Παππά (2009) αυτό το κύμα ξεκινάει στα τέλη του Μαΐου του 1975 με την αποπομπή 14 στελεχών της ΠΑΣΠ, της φοιτητικής νεολαίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Αιτία ήταν οι φοιτητικές εκλογές του 1975 για την εκτελεστική διοίκηση της Εθνικής Φοιτητικής Ένωσης Ελλάδος (Ε.Φ.Ε.Ε), στην οποία παρότι η ΠΑΣΠ κατέλαβε την 1η θέση, καμία από τις παρατάξεις δεν εξασφάλισαν τον έλεγχο της. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να υπάρξει μια συμφωνία ανάμεσα στην ΠΑΣΠ και την Πανσπουδαστική (φοιτητική νεολαία του ΚΚΕ) για έναν από κοινού έλεγχο της Ε.Φ.Ε.Ε. Αυτήν την συμφωνία, η οποία υποστηρίχθηκε από την πλειοψηφία των στελεχών της ΠΑΣΠ, η ριζοσπαστική πτέρυγα της ΠΑΣΠ, η οποία προέρχεται από την Δημοκρατική Άμυνα, την απορρίπτει και καταγγέλλει ότι έγινε στα πλαίσια εξωφοιτητικής συμφωνίας ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, ζητώντας παράλληλα την πλήρη αυτονομία του φοιτητικού χώρου³⁷. Λόγω αυτών των διαγραφών, είκοσι ένα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής συντάσσουν κείμενο όπου ζητάνε σύγκληση της Κ. Ε. για συζήτηση αυτού του θέματος. Αυτά τα μέλη προέρχονταν από την Δημοκρατική Άμυνα, κάτι που δείχνει αρχικώς την σχέση της με την πτέρυγα της ΠΑΣΠ η οποία διαφωνούσε με την συμφωνία και δευτερευόντως την κατάσταση της ΠΑΣΠ και την σχέση καθοδήγησης που είχαν οι ομάδες από το ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Στις 4 Ιουνίου το εκτελεστικό γραφείο διαγράφει έντεκα μέλη του ΠΑ.ΣΟ.Κ και μέλη της εκλεγμένης Κεντρικής Επιτροπής, ανάμεσα τους και τον Ν. Κωνσταντόπουλο μετέπειτα αρχηγού του Συνασπισμού, με την απόφαση να είναι η εξής: «Το Κίνημα διαχωρίζει τη θέση του από την ομάδα αυτή γιατί δεν μπορεί πλέον να διατηρεί την επικίνδυνη αυτή κατάσταση αμφιβολίας, φοβερής εσωστρέφειας και διάλυσης στους κόλπους του και δεν θα επιτρέψει τη δημιουργία οργανωμένης ομάδας, οποιασδήποτε πολιτικής απόχρωσης»³⁸. Αυτή η ανακοίνωση αποτελεί ένα ακόμα σαφές μήνυμα ότι το κόμμα υιοθετεί μια αυστηρή κομματική πειθαρχία, ακόμα και για μέλη με πλούσιο πολιτικό παρελθόν και κομματική δράση, όπως αυτά που είχαν τότε διαγραφεί³⁹. Αυτό το μήνυμα έλαβαν μόλις δύο μέρες αργότερα άλλα δέκα μέλη του ΠΑΣΟΚ, αυτήν την φορά προερχόμενα από το ΠΑΚ, μεγάλες προσωπικότητες. οι

³⁵ Σπουρδαλάκης Μ., βλ. Σελ. 32-33

³⁶ Παπανδρέου Ν., Ανδρέας Παπανδρέου: η ζωή σε πρώτο ενικό και η τέχνη της πολιτικής αφήγησης, βλ. σελ. 103

³⁷ Το συγκεκριμένο ανυπόγραφο κείμενο στην εφημερίδα Σοσιαλιστική Πορεία είναι των Α. Ρήγου – Γ. Τσουγιόπουλου, 12/07/1975.

³⁸ Εφημ. Το Βήμα, 7 Ιουνίου 1975. Επίσης βλ. Εφημ. Εξόρμηση, 6 Ιουνίου 1975. Επίσης βλ. Παππάς Τ., Το χαρισματικό κόμμα, σελ.109, 2008.

³⁹ Πρόκειται για τους Α. Βάσση, Π. Ευθυμίου, Γ. Ζυγογιάννη, Σ. Καβουνίδη, Ν. Κωνσταντόπουλο, Σ. Νέστορα, Χ. Ντόλκα, Χ. Παπαθανασίου, Α. Στάγκο, Γ. Τούντα και Β. Φίλια.

οποίες ήταν αρκετά κοντά και είχαν πίστη για τις ικανότητες του Ανδρέα Παπανδρέου, λόγω της δημόσιας αντίθεσης που εκδήλωσαν για τις προηγούμενες διαγραφές.⁴⁰ Στις 14 Ιουνίου παραιτούνται, ύστερα από προτροπή του Ανδρέα Παπανδρέου, σαράντα πέντε μέλη από την Κ.Ε, με αποτέλεσμα την διάλυση της τελευταίας.

Προκειμένου να αντιμετωπίσει τις αντιδράσεις από τις διαγραφές που είχαν συντελεστεί τους προηγούμενους μήνες, στις 28 Ιουνίου θα σταλεί από τον Α. Παπανδρέου εγκύκλιο σε όλες τις οργανώσεις του κόμματος για απαγόρευση δημοσίευσης στον Τύπο περί διαφωνιών για τις αποφάσεις των ανωτέρων οργάνων με ποινή αποκλεισμού από τις κομματικές διαδικασίες.⁴¹

Η περίοδος των διαγραφών συνεχίστηκε και το 1976, με σειρά να παίρνουν οι τροτσκιστικές ομάδες του κινήματος, Αυτές οι ομάδες με μπροστάρη την εφημερίδα τους «Ξεκίνημα» έθεταν ως στόχους του κινήματος τις δημοκρατικές διαδικασίες, την ανάδειξη οργάνων μέσω εκλογών και την διοικητική αποκέντρωση. Αποτέλεσμα ήταν να διαγραφεί η Συντακτική Ομάδα του Ξεκινήματος, καθώς και εκατοντάδες τροτσκιστές, κυρίως από τις Τοπικές Οργανώσεις της Αθήνας.

Η τελευταία κρίση εκείνης της διετίας, ήταν η διάσπαση του '76, η οποία έμεινε γνωστή ως «κρίση της ΠΑΣΠ». Η κρίση της ΠΑΣΠ, από ποσοτικής πλευράς αναλογικά με τα μέλη που απαρτιζόταν τότε το ΠΑ.ΣΟ.Κ, σαφώς ήταν η μεγαλύτερη η οποία μέχρι τότε είχε βιώσει το κόμμα, ενώ σε αντίθεση με την σύγκρουση με την Δημοκρατική Άμυνα, αυτή η διάσπαση δεν περιορίστηκε στα από πάνω του κόμματος, αλλά επεκτείνονταν και στην βάση του, όπως ήταν οι κομματικές οργανώσεις της Σπουδάζουσας. Η κρίση αφορούσε το ΠΑ.ΣΟ.Κ που υπόκεινται στον Ανδρέα Παπανδρέου, το ΠΑΚ εξωτερικού και το ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα. Παρότι το ΠΑΚ εξωτερικού στήριξε με μεγάλο ζήλο την πάλη ενάντια στην Δημοκρατική Άμυνα⁴², όταν ο Ανδρέας Παπανδρέου, το καλοκαίρι του 1975, ανέφερε ρητά ότι η οργάνωση του ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν θα μετατραπεί σε μετωπική οργάνωση του ΠΑΚ εξωτερικού, τότε διασπάστηκε ο υπό συγκρότηση ενιαίος ηγετικός μηχανισμός^{43,44}. Τον Αύγουστο 1975, τα στελέχη του ΠΑΚ εξωτερικού ενοποιούνται με το ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα, με στόχο τον έλεγχο και την αυτονόμηση της ΠΑΣΠ, με σαφή ριζοσπαστική κατεύθυνση. Πρόκειται για μια ομάδα που διακατέχονταν πολιτικό-ιδεολογικά μεταξύ τριτοδιεθνισμού (ηγεμονία της εργατικής τάξης, πρωτοπορία του κόμματος) και νεομαρξισμού (αντιμπεριαλιστικά - εθνικοαπελευθερωτικά

⁴⁰ Ανάμεσα στα άτομα αυτά ήταν οι Χ. Ροκόφυλλος, Α. Φλέμιγκ, Μ. Μερκούρη και Α. Κοκκόλα. Όλοι τους σε σύντομο χρονικό διάστημα επέστρεψαν στο ΠΑΣΟΚ αναλαμβάνοντας σημαντικούς πολιτικούς ρόλους

⁴¹ Εγκύκλιος της Επιτροπής Οργανωτικού και Συνδικαλιστικού προς τις Τ.Ο. και Κ.Ο. με θέμα «Σχέση με το ΠΑΣΟΚ των μελών που τέθηκαν εκτός κινήματος», στο Παππάς Τ., Το χαρismaticό...οπ.π. σελ. 110

⁴² Βλ. Πολιτικό ντοκουμέντο της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (3-3-1975) που ψηφίστηκε στην συνδιάσκεψη που έγινε στην Μπολόνια για την εκλογή αντιπροσώπων για το Προσυνέδριο (Αθήνα, 16-3-1975), ενάντια στους σοσιαλδημοκράτες ρεφορμιστές και στους τροτσκιστές- μαξιμαλιστές (ανέκδοτο κείμενο από το προσωπικό αρχείο του Σταύρου Νουχάκη), επίσης την ανακοίνωση της ΤΟ Μπολόνιας για διαγραφή των Καράγιωργα-Φίλια-Στάγκου- Μανωλκίδη λόγω δημοσιοποίησης στον Τύπο της διαφωνίας τους (από το προσωπικό αρχείο..οπ.π.), Επίσης βλ. Β. Ασημακόπουλος, ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1974-1990, ό.π, σελ. 173., 2016.

⁴³ Ασημακόπουλος Β. , ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1974-1990, ό.π, σελ. 174., 2016.

⁴⁴ Μεταξύ Τσοχατζόπουλου, Β. Παπανδρέου από τη μία μεριά (ως μέλη Εκτελεστικού Γραφείου) και Γιάννη Τσεκούρα (μέλος Εκτελεστικού Γραφείου και επιπλέον άτυπος αρχηγός του δικτύου ΠΑΚ εξωτερικού).

μέτωπα κινήματα, αυτοδιαχείριση)⁴⁵. Θα υπάρξει πρόσκληση σύμπραξης από τα στελέχη της επιτροπής νεολαίας που έχουν σχέση και με τον κεντρικό μηχανισμό και με το ΠΑΚ⁴⁶, αλλά αυτοί αρνούνται. Στο πρώτο συνέδριο της ΠΑΣΠ, τον Απρίλιο 1976, όπου πραγματοποιείται στην Πάντειο, παρατηρείται θεαματική άνοδος της επιρροής του ριζοσπαστικού ρεύματος του κόμματος, στις τοπικές οργανώσεις της Σπουδάζουσας.

Όπως φαίνεται και από τις εισηγήσεις του συνεδρίου, κυριαρχούν οι απόψεις του τριτοδιεθνισμού αλλά και του νεομαρξισμού. Πρόκειται για μια πολιτική γραμμή που κυριαρχεί στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας. Η επικράτηση του ΠΑΚ εξωτερικού είναι πλήρης⁴⁷ κάτι που φαίνεται και στα μέλη του Κ.Ε της ΠΑΣΠ, όπου 23 από τα 27 μέλη φαίνεται να επηρεάζονται από αυτήν την πολιτική γραμμή. Παράλληλα μέσα από τα ντοκουμέντα του συνεδρίου, φαίνεται ότι ασκήθηκε και κριτική, από καθαρά μαρξιστική σκοπιά, στην στρατηγική του Ανδρέα Παπανδρέου⁴⁸. Τελικώς με απόφαση του πρώτου συνεδρίου, η ΠΑΣΠ αποφασίζει να γίνει οργανωτικά αυτόνομη, κινούμενη στο ιδεολογικό πλαίσιο του ΠΑΣΟΚ, χωρίς όμως το κόμμα να μπορεί να παρεμβαίνει διοικητικά.

Το ΠΑΣΟΚ, έχοντας ανάγκη τον έλεγχο της ΠΑΣΠ, μιας και εκείνη ήταν το μοναδικό όργανο του κόμματος όπου σε μαζικό χώρο, και ειδικά στην νεολαία που αποτελεί το βασικό κύτταρο για κάθε κόμμα, κατέγραφε ισχυρά ποσοστά, δεν μπορούσε να μείνει αδρανής απέναντι σε αυτήν την εξέλιξη. Δεν πρέπει να λησμονείται η σημασία της κατοχής οργάνων (όπως η ΠΑΣΠ και η ΠΑΣΚΕ), μιας και αυτά τα όργανα που κατέχουν δύναμη στους μαζικούς χώρους, αποτελούν τους πυλώνες για ένα κλασικό πρότυπο κόμματος μαζών. Όμως με την αυτονόμηση της ΠΑΣΠ, τα κεντρικά όργανα του ΠΑΣΟΚ χάνουν τον έλεγχο (τον οποίο έπαιρνε με την σειρά της το ΠΑΚ Εξωτερικού) και της Πανελλήνιας Αγωνιστικής Μαθητικής Κίνησης (Π.Α.Μ.Κ), την μαθητική οργάνωση της Νεολαίας του κόμματος, η οποία συνδεόταν στενά με την Σπουδάζουσα.

Μετά από αυτά τα γεγονότα το ΠΑΚ Εξωτερικού ενισχυόταν σημαντικά σε κάθε τοπική οργάνωση, η οποία βρισκόταν σε πανεπιστημιούπολη (π.χ Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ιωάννινα), μιας και οι φοιτητές της Σπουδάζουσας ήταν υποχρεωτικά ενταγμένοι ισότιμα και στις Τ.Ο όπου σπούδαζαν. Οι εξελίξεις πυροδότησαν την αντίδραση του ηγετικού μηχανισμού, με πρώτο στόχο του να αποτελεί το ριζοσπαστικό φοιτητικό ρεύμα. Μια ομάδα⁴⁹ του ριζοσπαστικού ρεύματος θα ουδετεροποιηθεί σχεδόν άμεσα, βλέποντας ότι η σύγκρουση που θα συντελεστεί ανάμεσα στο παπανδρεϊκό ΠΑΣΟΚ και το ΠΑΚ Εξωτερικού θα προκαλέσει διαλυτικές τάσεις στην ΠΑΣΠ. Αντιθέτως η άλλη ομάδα του ριζοσπαστικού φοιτητικού ρεύματος⁵⁰ θα ενταχθεί οργανωτικά στο ΠΑΚ Εξωτερικού.

Παράλληλα σε αυτές τις εξελίξεις το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα προχωρήσει σε διορισμό Προσωρινών Νομαρχιακών Επιτροπών, περιορίζοντας την ισχυροποίηση και την εσωτερική αντιπαράθεση που διεξάγουν οι υποομάδες του κόμματος απέναντι στον ηγετικό μηχανισμό. Η προσπάθεια

⁴⁵ Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ., (επιμ.) ΠΑΣΟΚ 1974:2018, Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ (1974-2018), 2018.

⁴⁶ Πρόκειται για τους Λαλιώτη-Τσούρα-Λάμπρου

⁴⁷ Ασημακόπουλος Β., ό.π, σελ. 176, 2016.

⁴⁸ Ντοκουμέντα Α' συνεδρίου ΠΑΣΠ (Απρίλιος 1976), από το προσωπικό αρχείο του Γιώργου Παπαγιαννόπουλου, βλ. Ασημακόπουλος Β., ό.π, σελ. 176, 2016.

⁴⁹ Με προεξάρχοντα τον Τζουβάνο

⁵⁰ Με μπροστάρηδες τους Τσάκας-Σακόπουλος-Σταυρακάκης-Λύτρας

ελέγχου του ΠΑΚ Ιταλίας, μέσω της αντικατάστασης της εκλεγμένης εκτελεστικής γραμματείας, από το εκτελεστικό γραφείο επιτάχυνε την σύγκρουση.

Τον Σεπτέμβριο 1976, Σ. Τζουμάκας, πρόεδρος του Κ.Σ της Εθνικής Φοιτητικής Ένωσης Ελλάδος (Ε.Φ.Ε.Ε), στην 2η σύνοδο της κεντρικής επιτροπής της ΠΑΣΠ καταγγέλλει το Ε.Φ.Ε.Ε για φραξιονισμό και ζητά την διάλυση του⁵¹. Η πρόταση αυτή καταψηφίζεται από όλους, εκτός από τον ίδιο και το λευκό του Τζιόλα, που αποδεικνύει την ουδετεροποίηση μιας ομάδας του φοιτητικού ριζοσπαστικού τμήματος. Αποτέλεσμα αυτής της πρότασης, είναι η καθαίρεση του Σ. Τζουμάκα από την Ε.Φ.Ε.Ε και την διαγραφή του από την ΠΑΣΠ. Η σύγκρουση που ξεσπάει είναι μεγάλη, όπου τον Οκτώβριο 1976 στην ανοιχτή ολομέλεια της Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ, ο Ανδρέας Παπανδρέου προαναγγέλλει διαγραφές, καταγγέλλοντας αφενός ύπαρξη παλαιοκομματικών και διαγραφέντων τροτσκιστών και αφετέρου μιας ανώριμης τάσης που πηγάζει από επαναστατική και ιδεολογική σύγχυση⁵².

Η κρίση πλέον θα γενικευτεί με την κατάληψη των γραφείων της Νομαρχιακής Επιτροπής Θεσσαλονίκης από τους «διαμαρτυρόμενους» των Προσωρινών Νομαρχιακών Επιτροπών, ενώ παράλληλα η Π.Ν.Ε. ΠΑΣΟΚ Ιταλίας διαλύει αρκετές Τοπικές Οργανώσεις στην Ιταλική χερσόνησο, ως αιτία της παρέκκλισης των αρχών & στόχων της 3ης του Σεπτεμβρίου και φραξιονισμού⁵³. Στις 19 Δεκεμβρίου 1976 θα διαγραφούν 24 στελέχη της ΠΑΣΠ (από το ΠΑΚ Εξωτερικού), με την κατηγορία προσπάθειας μετατροπής του κόμματος σε επί μέρους ομάδες με παραμυχανισμούς. Η 3η σύνοδος του Κ.Ε της ΠΑΣΠ σταματάει, ύστερα από εισβολή στα γραφεία της ΠΑΣΠ ομάδων του κόμματος όπου καταλαμβάνουν τα γραφεία, διώχνοντας με τη βία τα μέλη του Κ.Ε της Σπουδάζουσας, τα οποία οδηγούνται στα γραφεία της Ε.Φ.Ε.Ε, στην οποία η πλειοψηφία των μελών ανακηρύσσει την ανεξαρτησία της ΠΑΣΠ⁵⁴ (Παπαγιαννόπουλος Γ., 1989 : 193). Την ίδια μέρα με απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου του ΠΑΣΟΚ 48 μέλη του κόμματος σε Ελλάδα & εξωτερικό διαγράφονται⁵⁵.

Στις 8 Ιανουαρίου 1977 13 μέλη της Κ.Ε της ΠΑΣΠ καταγγέλλουν στον τύπο το ΠΑΣΟΚ για αντιδημοκρατικό εσωκομματικό καθεστώς και προτείνουν την αυτοδιάλυση της ΠΑΣΠ, σήμα ρωγμών στην στάση τους⁵⁶.

Συμπερασματικά το 1977 θεωρείται ως το τέλος της πιο ριζοσπαστικής φάσης της μεταπολίτευσης. Το ότι αυτή η χρονική περίοδος ταυτίζεται απόλυτα με το τέλος των εσωκομματικών συγκρούσεων στο ΠΑΣΟΚ, που είχαν ξεκινήσει από το 1975 δεν είναι τυχαίο γεγονός. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα με την πτώση της επταετίας της Χούντας, ο Ανδρέας Παπανδρέου είναι σχεδόν βέβαιο ότι γνωρίζει πως πρέπει να αλλάξει. Από ηγέτης της αριστερής πτέρυγας της Ένωσης Κέντρου, υπουργός στην κυβέρνηση του πατέρα του, Γεωργίου Παπανδρέου και αργότερα την περίοδο της Χούντας ως πολιτικός με τεράστια ακαδημαϊκή εμβέλεια και εμπνευστής της διεθνής αντιχουντικής εκστρατείας, έπρεπε να εμφανιστεί ως κεντρικός διεκδικητής της εξουσίας. Τα λόγια του σχετικά με την επιλογή

⁵¹ Σπουρδαλάκης Μ., ΠΑΣΟΚ, Δομή, Εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας, σελ. 196, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988

⁵² Εισήγηση Προέδρου και Ε.Γ. προς την πλατεία Ολομέλεια της Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ : Δύο χρόνια πολιτικής και οργανωτικής πορείας του ΠΑΣΟΚ, Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο τχ.8ο /1976, σελ. 3-12. Βλ. επίσης Μ. Σπουρδαλάκης, ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας, Αθήνα, 1988.

⁵³ Ασημακόπουλος Β., ό.π, σελ. 181, 2016.

⁵⁴ ό.π, σελ. 182, 2016.

⁵⁵ Η υπ' αριθ. 84/1976 απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου, από το προσωπικό αρχείο Γιώργου Παπαγιαννόπουλου. Ασημακόπουλος Β., ό.π σελ.182, 2016.

⁵⁶ Ο.π, σελ. 183, 2016.

δημιουργίας του ΠΑΣΟΚ, θα μπορούσαν κάλλιστα να αναφέρονται και στην προσωπική του εξέλιξη: «Μα είμαστε σε άλλη εποχή, είναι καινούργιος κόσμος, η Ελλάδα βγαίνει από ένα σκοτάδι, πρέπει να υπάρξει ένα καινούργιο φως»⁵⁷. Όπως αναφέρει ο Νίκος Παπανδρέου «έπρεπε να αλλάξει το δερμάτινο σακάκι του επαναστάτη και ηγέτη του Απελευθερωτικού κινήματος με την γραβάτα του αρχηγού ενός κοινοβουλευτικού κόμματος που αποζητά την πλειοψηφία στην Βουλή»⁵⁸.

Με την επικύρωση της αδιαμφισβήτητης κυριαρχίας του στο κόμμα, προβαίνει στην αλλαγή του αριστερού ριζοσπαστικού λόγου, με στόχο το ΠΑΣΟΚ να μην μετασχηματιστεί σε κόμμα της παραδοσιακής αριστεράς, αλλά ούτε φυσικά να ενστερνιστεί την ρητορεία του παλαιοκομματικού κέντρου. Αντίθετα με την κεντροαριστερή ρητορεία, με την οποία έρχεται κοντά με τους σοσιαλδημοκρατικούς ηγέτες της Δ. Ευρώπης (Φρανσουά Μιτεράν, Φελίπε Γκονζάλες), αλλά και με βασικό και κεντρικό ιδεολογικό πρόσημο τον «Αντιδεξισμό», καταφέρνει το ΠΑΣΟΚ να αντλήσει το μεγαλύτερο μέρος του δυναμικού του, μιας και ο κόσμος επιζητούσε ένα σύγχρονο κόμμα, το οποίο θα μιλάει για τα καθημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζει η κοινωνία και θα έβαζε τέλος στα σχεδόν σαράντα χρόνια των συντηρητικών κυβερνήσεων.

Όπως απέδειξε και η μετέπειτα ιστορία του κόμματος, το οργανωτικό στοίχημα του Ανδρέα Παπανδρέου για το πως έπρεπε να είναι η δομή του ΠΑΣΟΚ τον δικαίωσε. Ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ κατάφερε, παρά τον συγκεντρωτισμό και σε κάποιες περιπτώσεις την λήψη αντιδημοκρατικών αποφάσεων σε εσωκομματικές αποφάσεις, λόγω του ιδιαίτερου χαρίσματος που είχε στην επικοινωνία του με τον κόσμο, να εκφράσει ένα πολύ μεγάλο ποσοστό της κοινωνίας (όπως δείχνουν και τα μετέπειτα εκλογικά ποσοστά του κόμματος). Ήταν τόσα πολλά τα κομμάτια της κοινωνίας που εξέφραζε, τα οποία είναι πιθανό πριν την μεταπολίτευση να μην αισθανόταν κοντά το ένα με το άλλο, όπως για παράδειγμα έναν οπαδό του "Κέντρου" με έναν κομμουνιστή ή με έναν φοιτητή του πολυτεχνείου. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τον Δεκέμβριο 1976 όπου τα μέλη του κόμματος ήταν 8.000, από τα οποία οι 1.500 διαγράφονται ή αποχωρούν⁵⁹, τον Φεβρουάριο 1977 απαριθμούσε δεκάδες χιλιάδες νέα μέλη το κίνημα, με τον Ανδρέα Παπανδρέου να λέει στους βουλευτές του κινήματος ότι «Το ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε θαύμα σε τρία χρόνια»⁶⁰. Φυσικά εκείνη την περίοδο ξεσπάει το εργοστασιακό κίνημα, μαζί με τις απεργίες δημόσιων και ιδιωτικών υπαλλήλων και των αγροτών.

Αυτές οι πρωτόγνωρες για εκείνη την περίοδο κοινωνικές κινητοποιήσεις ήταν απότοκο της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης που δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας. Αυτό το μεγάλο κίνημα μη έχοντας την ικανότητα να δημιουργήσει από μόνο του κάποιο κόμμα, οδηγήθηκε μαζικά προς το ΠΑΣΟΚ μιας και ήταν αφενός το 3ο κόμμα του ελληνικού κοινοβουλίου αλλά και αφετέρου φάνταζε την μόνη εναλλακτική λύση για κόμμα που είχε την ικανότητα να κυβερνήσει εκτός των δύο πρώτων κομμάτων που συνδέονταν με την μεταπολεμική περίοδο. Έτσι παρότι υπήρξε ένας αντιφατικός χαρακτήρας στις διαδικασίες για την οργανωτικά ολοκλήρωση του ΠΑΣΟΚ είχε θετικά αποτελέσματα, δημιουργώντας έναν

⁵⁷ Μπρατσιάκου Ι, 2016, ομιλών Σκανδαλίδης Κ., Ανδρέας Παπανδρέου: ο άνθρωπος της Αλλαγής, news247.gr (ανακτήθηκε 14/05/2021)

⁵⁸ Παπανδρέου Ν., 2003. Ανδρέας Παπανδρέου: η ζωή σε πρώτο ενικό και η τέχνη της πολιτικής αφήγησης. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη

⁵⁹ Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ., 2018. ΠΑΣΟΚ: Πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μεταπολίσεις, κυβερνητικές πολιτικές, σελ.30

⁶⁰ Παπανδρέου Ν., 2003. Ανδρέας Παπανδρέου: η ζωή σε πρώτο ενικό ... , ό.π.

μαζικό μηχανισμό, έναν μηχανισμό που είναι απαραίτητο για κάθε σοσιαλιστικό κόμμα προκειμένου να ανέλθει στην εξουσία (πράγμα που αποτελούσε και τον κεντρικό στόχο του Κινήματος και προπάντων του ηγέτη του).

Φυσικά δεν πρέπει να λησμονείται ότι η Ελληνική κοινωνία δεν είχε “γνωρίσει” άλλο κόμμα μαζών, αντιθέτως η μετεμφυλιακή περίοδος είχε εμφυσήσει στην πολιτική ζωή της χώρας μια αποξένωση προς δημοκρατικούς, συμμετοχικούς θεσμούς πολιτικής εκπροσώπησης. Επομένως όπως αναφέρει ο Μ. Σπουρδαλάκης (1998): «Από αυτήν την άποψη, παρά τα σημαντικά δημοκρατικά ελλείμματα που είχε η ΠΑΣΟΚική εκδοχή του κόμματος μαζών, το ΠΑΣΟΚ με την οργάνωση του συνέβαλε αποφασιστικά στον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κομματικού συστήματος.»⁶¹

⁶¹ βλ. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, 1998, ΠΑΣΟΚ: ΚΟΜΜΑ-ΚΡΑΤΟΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΑ. Σελ. 40

2.3 ΠΑΣΟΚ: Το πρώτο Ελληνικό κόμμα μαζών

Μετά από 2 χρόνια εσωτερικής κρίσης, ο αρχηγικός ρόλος του Ανδρέα Παπανδρέου είναι αδιαμφισβήτητος και κυρίαρχος. Δεν θα ξεσπάσει ποτέ ξανά επί προεδρίας Ανδρέα Παπανδρέου άλλη εσωκομματική κρίση, μιας και κανένας δεν υπάρχει πλέον που θα τολμούσε «να διαβεί τον Ρουβίκωνα», αμφισβητώντας ανοιχτά τον απόλυτο ρόλο του αρχηγού. Τα μόνα εναπομείναντα μέλη που θα διαφωνούσαν “θα έθεταν εαυτόν εκτός κινήματος”. Είναι χαρακτηριστικό ότι 35 από τα 75 μέλη της εκλεγμένης από το Προσυνέδριο κεντρικής επιτροπής, δεν ήταν πλέον μέλη του κόμματος, τα 50 από τα 60 μέλη της Κεντρικής Επιτροπής ήταν προτεινόμενοι από τον Ανδρέα Παπανδρέου, ενώ τα 2/3 της Κ.Ε προέρχονταν από την Αττική, περιοχή όπου κυριαρχούσε στον έλεγχο της οργάνωσης η ηγεσία του ΠΑΣΟΚ.

Με το τέλος της δίχρονης εσωκομματικής κρίσης το ΠΑΣΟΚ αρχίζει να μορφοποιείται δομικά και ιδεολογικά προσπαθώντας να οροθετηθεί απέναντι στα κυρίαρχα ρεύματα της Αριστερά που υπήρχαν στην Ελλάδα και την Ευρώπη (υπαρκτός σοσιαλισμός, σοσιαλδημοκρατία, ευρωκομμουνισμός). Μέσα από γραπτές παρεμβάσεις ο Ανδρέας Παπανδρέου τοποθετεί το ΠΑΣΟΚ εκτός του ιδεολογικού πλαισίου της παραδοσιακής Αριστεράς⁶². Το ΠΑΣΟΚ μορφοποιείται δομικά μέσα από την Πανελλαδική Συνδιάσκεψη (Ιούλιος 1977), την 2η και 5η Σύνοδο (Φεβρουάριος 1978 και 1979 αντίστοιχα) συγκροτώντας τους τομείς του κόμματος.

Το ΠΑΣΟΚ οργανώνεται με βάση τριών βαθμίδων συλλογικών οργάνων:

1. Τα πρωτοβάθμια όργανα (όπως οι Τοπικές Οργανώσεις)
2. Τα Δευτεροβάθμια όργανα (όπως οι Νομαρχιακές συνελεύσεις, Επιτροπές και Πειθαρχικές Επιτροπές)
3. Τα Τριτοβάθμια Όργανα (Συνέδρια του κόμματος, το Εκτελεστικό Γραφείο, το Πειθαρχικό Συμβούλιο, η Επιτροπή Οικονομικού Ελέγχου και ο Πρόεδρος).

Από τα πιο σημαντικά γεγονότα αποτελεί το Εκτελεστικό Γραφείο του κόμματος, το οποίο σχηματίζεται και αποτελείται από τρεις μεγάλες προσωπικότητες του ΠΑΣΟΚ, τους Γ. Γεννηματά, Κ. Λαλιώτη και Α. Τσοχατζόπουλο, το οποίο θα μείνει γνωστό ως «τρίκα του Ε.Γ.». Η τριάντα του εκτελεστικού γραφείου, μαζί με τη μεγάλη πλειονότητα της Κ.Ε και κυρίως την Επιτροπή Οργανωτικού, την Επιτροπή Συνδικαλιστικού, την Επιτροπή Νεολαίας, την επιτροπή Αυτοδιοίκησης και τοπικών προβλημάτων (ΕΑΤΟΠ) και τις κλαδικές οργανώσεις επιστημόνων⁶³ συγκροτούν τον πυρήνα των δομών του ΠΑΣΟΚ.

Με την ολοκλήρωση του ελέγχου διαδικασιών και μετασχηματισμών του ΠΑΣΟΚ σε μια μορφής μαζικού κόμματος, ο Ανδρέας Παπανδρέου αναλαμβάνει και πάλι προσωπικά τον ιδεολογικό-πολιτικό μετασχηματισμό του ΠΑΣΟΚ. Προκειμένου να βρεθεί το Κίνημα στην εξουσία, θεωρήθηκε ότι απαιτούνταν μια αναβάθμιση της δημόσιας εικόνας του ΠΑΣΟΚ προς την μετριοπάθεια, ενώ παράλληλα έπρεπε να διατηρηθεί ο αριστερός ριζοσπαστισμός, που τότε εστίαζε σε αντιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά. Οι εξής πρωτοβουλίες εξυπηρέτησαν αυτόν τον στόχο: η υπογράμμιση του εθνικού χαρακτήρα και η απόδειξη ότι η δράση του κόμματος περιοριζόταν πάντα στους κανόνες της πολιτικής αντιπαράθεσης⁶⁴. Έτσι το ΠΑΣΟΚ

⁶² «δικτατορία του προλεταριάτου» (Παπανδρέου Α., 1976 : 223 επ.), ”Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι ο δρόμος για τον σοσιαλισμό στην Ελλάδα” (Παπανδρέου Α., 1980 : 16-17)

⁶³ Τάσσης Χ., «Κλαδικές Οργανώσεις» στο Β. Βαμβακάς & Π. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), Η Ελλάδα την δεκαετία του ’80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό,σελ. 278 Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010.

⁶⁴ βλ. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, 1998, ΠΑΣΟΚ: ΚΟΜΜΑ-ΚΡΑΤΟΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΑ. Σελ. 41

πέρασε μια χρονική περίοδο που από την μία καλλιεργούσε την μετριοπαθή εικόνα, υπογραμμίζοντας της μάχες που έδινε στο κοινοβούλιο, και από την άλλη διατηρούσε τον ριζοσπαστισμό του από διαφορετικά πεδία δράσης, με συνθήματα στις διαδηλώσεις όπως το «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο» και τις ιδεολογικές τοποθετήσεις του Ανδρέα Παπανδρέου σχετικά με τον σοσιαλισμό, τη σχέση του μαρξισμού με τον Λένιν και την προοπτική των σοσιαλιστικών κομμάτων της Νότιας Ευρώπης.⁶⁵

Επομένως την περίοδο της προσπάθειας να κατακτήσει την εξουσία (αλλά και τα πρώτα χρόνια της 20ετούς διακυβέρνησης) το ΠΑΣΟΚ δημιουργεί εντός του έναν δυισμό, ως συνέπεια της έλλειψης του χαρακτηριστικού των κλασικών κομμάτων μάζων, της οργάνωσης «από τα κάτω». Αυτό φυσικά δεν οδηγεί στο να μην καταλογίζεται το κίνημα μέσα σε αυτήν την κατηγορία κομμάτων, μιας και αυτό το φαινόμενο συνέβαλλε στην εμφάνιση άλλων τυπικών γνωρισμάτων ενός κόμματος μάζων. Τέτοια ήταν ο κοινωνικός καταμερισμός ρόλων και λειτουργιών που κατείχε ο καθένας μέσα στην σχηματισμό του κόμματος, τον γραφειοκρατικό χαρακτήρα και την προσωπολατρία που υπήρχε προς τον αναμφισβήτητο ηγέτη του.

Ο μετασχηματισμός του ΠΑΣΟΚ από τις εκλογές του 1974 με τις εκλογές του 1977 είναι αισθητός παρατηρώντας τις διαφορές στα προεκλογικά προγράμματα των δύο αυτών διαφορετικών εκλογικών αναμετρήσεων.

Πρώτα απ' όλα σχετικά με τις σχέσεις ΕΟΚ – Ελλάδα , το ΠΑΣΟΚ αλλάζει στάση και από αυτήν της πλήρης άρνησης σε οποιαδήποτε σύνδεση μετατοπίζεται στην πρόταση περί «νέας ειδικής συμφωνίας (στο πρότυπο της Νορβηγίας) που να επιτρέπει τον ελληνικό έλεγχο πάνω στην Εθνική Οικονομία»⁶⁶, ενώ αυτή η ειδική συμφωνία θα έπρεπε να περάσει μέσω δημοψηφίσματος από τον ελληνικό λαό.

Μια άλλη μεγάλη διαφοροποίηση των δύο εκλογικών προγραμμάτων ήταν η αντικατάσταση της ρητορείας του Κινήματος περί κοινωνικών τάξεων, στην συνεχόμενη αναφορά σε ένα διαφορετικό κοινωνικό δίπολο, αυτό μεταξύ των προνομιούχων-μη προνομιούχων. Αυτό το νέο κοινωνικό δίπολο συνδεόταν πολύ στενά με την κυριότερη ιδεολογική-πολιτική ρητορεία που εμφάνισε από το 1977 το ΠΑΣΟΚ, μέσω του Ανδρέα Παπανδρέου, και διήρκησε μέχρι και τον θάνατο του ηγέτη του Κινήματος το 1996. Αυτός ο πολιτικός λόγος, είναι ο «Αντιδεξισμός», μια «κάθετη» πολωτική αντιπαράθεση προς την πολιτική δεξιά. Το ΠΑΣΟΚ ήταν το μοναδικό κόμμα εξουσίας το οποίο ήταν «άφθαρτο» στο να ηγηθεί των αντιδεξιών δυνάμεων, ώστε να εκφράσει τους μη προνομιούχους, μιας και από την μία η Ένωση του Δημοκρατικού Κέντρου, η οποία ηγείτο προδικτατορικά σε εκείνον τον χώρο, κουβαλούσε στις πλάτες του την κυβερνητική συνεργασία του 1974 με την Νέα Δημοκρατία αλλά και την περίοδο 1974-1977, στην οποία έδωσε την στηριξή του στην κυβέρνηση της δεξιάς σε όλα τα μεγάλα θέματα της εξωτερικής πολιτικής και σχεδιάζοντας μετεκλογική συνεργασία με τη Ν.Δ.⁶⁷, ενώ από την άλλη το ΚΚΕ δεν έπειθε ως εναλλακτική πρόταση εξουσίας. Για το ΠΑΣΟΚ η αντιδεξιά στάση γίνεται ένα absolutum κριτήριο κατάταξης των άλλων, εργαλείο επιβολής της κυριαρχίας του στο εσωτερικό του αντιδεξιού χώρου.

Από το αποτέλεσμα των εκλογών της 20^{ης} Νοεμβρίου 1977 προέκυψαν για το ΠΑ.ΣΟ.Κ δύο βασικές εξελίξεις. Η πρώτη ήταν η ανάδειξη του ως αξιωματική αντιπολίτευση, με την

⁶⁵ Βλ. Παρεμβάσεις του Α. Παπανδρέου: «ο Μαρξ, ο Λένιν και η Δικτατορία του Προλεταριάτου»

⁶⁶ «ΠΑΣΟΚ. Κατευθυντήριες Γραμμές Κυβερνητικής Πολιτικής», Εξόρμηση.

⁶⁷ Χατζηβασιλείου Ε., «Από τη θέσπιση του Συντάγματος στις εκλογές του 1977», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΣΤ, 2000, σελ. 313

κατάρρευση του Κέντρου, με την αύξηση του ποσοστού από 13,58% σε 25,34%, ενώ η δεύτερη ήταν η εσωκομματική αναβάθμιση που έλαβε η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος, μια συνέπεια που μπορεί να χαρακτηριστεί φυσιολογική αν αναλογιστεί κανείς πως από 12 έδρες το κόμμα βρέθηκε να κατέχει πλέον 93 έδρανα στο ελληνικό κοινοβούλιο. Το αποτέλεσμα θεωρήθηκε πετυχημένο στο κόμμα, με χαρακτηριστική την δήλωση του Α. Παπανδρέου «Γυρίσαμε όλοι από το πεδίο της μάχης. Σας χαιρετίζω σαν νικητές... που δώσατε τη μάχη και νικήσατε στο όνομα του ΠΑ.ΣΟ.Κ»⁶⁸. Με τις εκλογές και το αποτέλεσμα του 1977 η αστική τάση του ΠΑ.ΣΟ.Κ ισχυροποιείται, με τον εκλογικό σχεδιασμό να αποδίδεται στους τεχνοκράτες μιας και αναγνωρίζεται ότι το πρόγραμμα ήταν προϊόν «μελέτης των ειδικών για πολλούς μήνες...»⁶⁹. Σύμφωνα με τους Β. Ασημακόπουλο-Χ. Τάσση (2018): «Η αστική τάση στο σύνολό της εκφράζει μια υπό διαμόρφωση μετριοπαθή σοσιαλδημοκρατική γραμμή στην πολιτική συγκυρία με συνεκτικό ενοποιημένο ιεραρχημένο λόγο και υποτίμηση των κοινωνικών κινημάτων»⁷⁰.

Από το 1977 υπάρχει στο ΠΑ.ΣΟ.Κ ένας οργανωτικός – πολιτικός πυρετός, ενόψει της επικείμενης ανόδου στην εξουσία. Πλέον η οργάνωση του κόμματος εστιάζει στις εκλογικές ανάγκες. Αυτή η πολιτική γίνεται ξεκάθαρα φανερή στην 2^η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ (25-26 Φεβρουαρίου 1978), στην οποία αναφέρεται ότι «... η επιλογή για τη ΜΑΖΙΚΟΠΟΙΗΣΗ και τη ΜΑΖΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ της οργάνωσης μας είναι άμεση και επιτακτική και δένεται στενά με την ίδια την ιδεολογικοπολιτική φυσιογνωμία και την ταξική υπόσταση του ΠΑΣΟΚ [...] κανένα χωριό ή συνοικία χωρίς Τοπική Οργάνωση ή πυρήνα του ΠΑΣΟΚ. [...] κανένας χώρος δουλειάς χωρίς οργάνωση του ΠΑΣΟΚ [...] κάθε Τοπική Οργάνωση ή Κλαδική Οργάνωση ΝΑ ΓΙΝΕΙ στον αντίστοιχο χώρο της το ΠΑΣΟΚ σε μικρογραφία...»⁷¹.

Πάνω σε αυτήν την λογική αποφασίζεται ότι οι νομαρχιακές επιτροπές πλέον θα πρέπει να εφάπτονται πάνω στα όρια των εκλογικών περιφερειών, ενώ όπως αναφέρει ο Β. Βαμβακάς (2006) ο κόσμος του ΠΑ.ΣΟ.Κ αναλαμβάνει τον ρόλο «... του πραγματικού ρυθμιστή της πολιτικής αναμέτρησης...»⁷². Η οργανωτική αποτελεσματικότητα του Κινήματος μέσα από αυτές τις αποφάσεις επιβεβαιώνεται. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ πριν τις εκλογές της 20^{ης} Νοεμβρίου 1977 απαρτιζόταν μόλις 27.000 μέλη, το 1979 έφτασε τα 65.000 μέλη, ενώ παραμονές του εκλογικού θριάμβου του 1981 είχε εγγεγραμμένα 110.000 μέλη μέσα σε 1.000 περίπου Τοπικές και 500 κλαδικές οργανώσεις και σε 700 σχεδόν πυρήνες του εσωτερικού και του εξωτερικού. Παράλληλα υπάρχει και μεγάλη υλικότητα στην προεκλογική παρέμβαση αφού «... τα μέλη του κόμματος αναλαμβάνουν –ενίοτε και σε αντίξοες συνθήκες- να υποστηρίξουν την προεκλογική εκστρατεία με ίδια έξοδα και προσπάθειες»⁷³.

Σε ότι αφορά την κομματική οργάνωση του ΠΑ.ΣΟ.Κ αυτή παρουσιάζεται στην 5^η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής, όπου γίνεται αισθητός ο πανσυλλεκτισμός του Κινήματος σε κάθε

⁶⁸ Εισήγηση του Προέδρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ, Α. Γ. Παπανδρέου στην Κοινοβουλευτική Εκπροσώπηση του Κινήματος στις 2/12/1977.

⁶⁹ Κύριο άρθρο, Εξόρμηση, 25 Νοεμβρίου 1977. Βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, Από το «Κίνημα Διαμαρτυρίας» στο «Νέο ΠΑΣΟΚ», 1998, σελ.44.

⁷⁰ Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ., ό.π, 2018.

⁷¹ ΠΑΣΟΚ, «Πολιτική Απόφαση: Σύνοδος της Κεντρικής Επιτροπής στις 25-26/02/1978», Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο, τχ. 3-4, Μάρτιος-Απρίλιος 1978, σ. 18-19

⁷² Βαμβακάς Β., Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση. Πολιτικότητα και θέαμα, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 145.

⁷³ Κ. Ελευθερίου – Χ. Τάσσης, ΠΑΣΟΚ: Η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος, 2013

επίπεδο (ιδεολογικό, πολιτικό, οργανωτικό), χαρακτηριστικό που εμφανίζεται κατεξοχήν στα κόμματα μαζών. Όμως με τις αποφάσεις της συνόδου το κόμμα οργανώνεται με χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στα τριτοδιεθνιστικά πρότυπα, με την κομματική δομή να είναι κάθετη και ιεραρχική. Υπάρχει δημοκρατικός συγκεντρωτισμός⁷⁴, οι διαφορετικές απόψεις “απαγορεύονται” με την ενιαία σκέψη και την μαζική δράση να θεωρούνται ορθές⁷⁵, ενώ εσωτερικά ρεύματα είναι σημάδια σχεταριστικής αντίληψης που θεωρούνται τροχοπέδη για το μέλλον του Κινήματος. Η κεντρική καθοδήγηση δεν θα περιορισθεί εντός του κόμματος, αλλά και στις ομάδες μαζικών χώρων, όπως την ΠΑΣΠ και την ΠΑΣΚΕ οι οποίες ελέγχονταν και καθοδηγούνταν από το κόμμα.

Σχετικά με την ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1977-1981 συγκροτεί την μεγάλη βάση της ηγεμονίας των κοινωνικών στρωμάτων της μικροαστικής τάξης, μετασχηματίζοντας εξαιτίας αυτής της εξέλιξης το κίνημα από την ιδεολογία της μεσοπολεμικής εκδοχής της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας στην μεταπολεμική παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία⁷⁶.

Αυτές οι αλλαγές εντοπίζονται στην 2^η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής, στην οποία δημοσιοποιείται η Εθνική Λαϊκή Ενότητα (Ε.Λ.Ε) με τους εξής άξονες πολιτικής γραμμής. Ο εθνικός, αντιιμπεριαλιστικός, αντιεξαρτησιακός και εθνικοαμυντικός αγώνας, ο πολιτικός αγώνας για τον εκδημοκρατισμό του κράτους και τον μετασχηματισμό των θεσμών, ο ταξικός αγώνας ενάντια στο ξένο και ντόπιο μονοπωλιακό κεφάλαιο και ενάντια στην πολιτική λιτότητας, ο πολιτιστικός και ιδεολογικός αγώνας, προσέγγιση στην εγχώρια κουλτούρα και στον λαϊκό πολιτισμό και σύνδεσής του με τις σοσιαλιστικές ιδέες για μαζικό πέρασμά τους στο λαό⁷⁷. Επιπρόσθετα γίνεται σαφής αναφορά στο μπλοκ των μη προνομιούχων, η οποία αποτελείται από τους εργάτες, τους αγρότες, τους μικρομεσαίους και την νεολαία ως ισότιμα μέλη της συμμαχίας που θα φέρει την “Αλλαγή”.

Με την άρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ να αναγάγει την εργατική τάξη ως ηγεμονικό μέλος της συμμαχίας, αλλά να την τοποθετήσει ως τμήμα των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων, υποβαθμίζει το αντικαπιταλιστικό στοιχείο στο πρόγραμμα του κόμματος σε σχέση με το αντιιμπεριαλιστικό – αντιμονοπωλιακό⁷⁸⁷⁹. Φυσικά όλη αυτήν την περίοδο παρέμενε η θεμελιακή θέση του ΠΑ.ΣΟ.Κ, και ειδικά του Ανδρέα Παπανδρέου, της θεωρίας μητρόπολης – περιφέρειας ως κυρίαρχης δομής του διεθνούς καπιταλισμού, εντός της κίνησης του οποίου διεξάγεται η κοινωνική πάλη στην Ελληνική κοινωνία.⁸⁰ Όλες αυτές οι κοινωνικές ομάδες

⁷⁴ «Είναι αδύνατο η διαδικασία να γεννήσει ιδεολογία» (Απόφαση 5^{ης} Συνόδου Κ.Ε ΠΑΣΟΚ, 1979, σ. 48.)

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 56.

⁷⁶ Παρόλο που την περίοδο εκείνη και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, το ΠΑΣΟΚ δεν αισθάνεται κοντά στην σοσιαλδημοκρατική οικογένεια, ασκώντας σκληρή κριτική στο SPD, όχι όμως σε όλα τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα με φανερά παραδείγματα το γαλλικό και σουηδικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα.

⁷⁷ Απόφαση 2^{ης} Συνόδου Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ, 1978, σ. 54-55.

⁷⁸ Ο Ιμπεριαλισμός θεωρούνταν ότι ήταν αποτέλεσμα των ΗΠΑ που προκαλούσαν προβλήματα στην χώρα («το ξένο κεφάλαιο καταβροχθίζει τις κρατικές τράπεζες της χώρας» {Τίτλος κύριου άρθρου, Εξόρμηση, 12 Σεπτεμβρίου 1980}) αλλά και γενικότερα στο παγκόσμιο «προοδευτικό κίνημα». Βλ. Σπουρδαλάκης Μ. ,ό.π, 1998, σελ.48.

⁷⁹ «Στις χώρες της περιφέρειας σε κατάφωρη αντίθεση με τις αντικειμενικές συνθήκες προσπαθούν (ενν: οι τροτσκιστές) να συμπήξουν ‘μια συμμαχία σε αντικαπιταλιστική βάση’ παραβλέποντας πώς μια τέτοια συμμαχία είναι ο ώριμος καρπός ενός σκληρού και μακρόχρονα εξελιζόμενου (στη μορφή και το περιεχόμενο) αγώνα, που μέσα από μια ενιαία και αδιάσπαστη διαδικασία ξεκινάει από αντι-ιμπεριαλιστικός, μεταπίπτει ποιοτικά σε αντιμονοπωλιακό, κορυφώνεται και ξεκαθαρίζει σε αντικαπιταλιστικό», Εισήγηση Ε.Γ. (Κ. Λαλιώτης) σε συγκέντρωση μελών Επιτροπών και ΠΝΕ Αττικής για την «Οριζόντια Διασύνδεση», Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο, τχ. 9 ο /1976, σελ. 15-6.

⁸⁰ Απόφαση της 2^{ης} Συνόδου Κ.Ε ΠΑΣΟΚ, 1978, σ. 81.

παίρνουν την ονομασία των «Μικρομεσαίων», η οποία αποτελεί έναν εντελώς τεχνητό όρο. Πρόκειται για έναν “ουδέτερο” όρο που εξυπηρετεί απόλυτα την στρατηγική που θέλει να πετύχει το ΠΑΣΟΚ ώστε στις επόμενες εκλογές να αυξήσει την στήριξη προς το πρόσωπο του, και αυτός δεν είναι άλλος από την ευκολία σχεδόν του συνόλου του πληθυσμού να αυτοεντάξει τον εαυτό του μέσα σε αυτόν τον όρο. Ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας αγκάλιασε για αρκετούς λόγους αυτόν τον όρο, μην θέλοντας να ταυτιστεί με άλλους όρους, όπως αυτόν της «εργατικής τάξης», για λόγους ψυχολογικούς και κοινωνικούς μιας και πολλοί μετεμφυλιακά είχαν ταυτιστεί με τον κομμουνισμό και το περιθώριο. Φυσικά ο όρος «μικρομεσαίος» δεν κατέστησε κοινωνικά «ουδέτερο» το ΠΑΣΟΚ, αλλά απεναντίας του ενδυνάμωσε το λαϊκό προφίλ το οποίο κατείχε.

Ορόσημο για την ιστορία του ΠΑΣΟΚ αποτελεί το κυβερνητικό πρόγραμμα του Κινήματος στις 25 Ιουλίου του 1981, μόλις 3 μήνες πριν τις εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου. Μέσα από αυτό το πρόγραμμα το ΠΑΣΟΚ κορυφώνει τον διαχωρισμό ανάμεσα σε δεξιά/αντιδεξιά⁸¹, τοποθετώντας τον με όρους εθνικοαπελευθερωτικούς⁸² «...Στις κρίσιμες εκλογές που έρχονται, στις εκλογές της μεγάλης ελπίδας για τον Λαό και το Έθνος δίνεται η μάχη ανάμεσα στην Αλλαγή και την Συντήρηση, ανάμεσα στην Εθνική Ανεξαρτησία και την ξένη εξάρτηση... Ύστερα από 50 χρόνια, με ελάχιστα φωτεινά διαλείμματα, που η Δεξιά κυβερνούσε τον τόπο, με τον Λαό στην γωνία, ήρθε η ώρα όπου ο Λαός θα βάλει τη Δεξιά στο περιθώριο της Ιστορίας.»⁸³, «ο Δρόμος μας είναι δρόμος ελληνικός»⁸⁴.

Επίσης μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ εκείνη την χρονική περίοδο κατέχει στοιχεία τόσο της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας του μεσοπολέμου, όσο και της μεταπολεμικής παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας το οποίο συμπυκνώνεται στο τετράπτυχο δημοκρατικός προγραμματισμός – αποκέντρωση – κοινωνικοποιήσεις – αυτοδιαχείριση⁸⁵, ενώ κατέχει φιλικές σχέσεις πλέον (μετά και το συνέδριο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων της Νότιας Ευρώπης στην Κέρκυρα) με κάποια κόμματα της Ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατικής οικογένειας⁸⁶. Ειδικότερα ο πρόεδρος του Κινήματος θα αναφέρει ότι «ο πρόσφατος θρίαμβος των σοσιαλιστικών δυνάμεων της Αλλαγής στην Γαλλία αποτελεί ένα πρόσθετα ενθαρρυντικό στοιχείο για κάθε σοσιαλιστή, για κάθε δημοκρατικό, προοδευτικό

⁸¹ «Κατόρθωσε η Δεξιά, είτε την λέγανε Λαϊκό Κόμμα, είτε την λέγανε Συναγερμό, είτε την λέγανε ΕΡΕ, είτε την λένε Νέα Δημοκρατία, κατόρθωσε με βία, νοθεία, εκλογικά συστήματα, κινδυνολογία να γαντζωθεί στην εξουσία» (Ανδρέας Παπανδρέου, προεκλογική συγκέντρωση ΠΑΣΟΚ στην Θεσσαλονίκη, 11/10/1981)

⁸² Λαέ των Αθηνών, δεν πρόκειται να σωθεί η Νέα Δημοκρατία ύστερα από τον γάμο της με την ακροδεξιά... για μερικά χρόνια τώρα παρίστανε η δεξιά συντηρητικό ευρωπαϊκό κόμμα, το φιλελεύθερο ριζοσπαστισμό, αλλά ξαναβρήκε τις πληγές της και έγινε η Δεξιά που θυμόμαστε από τα παλιά τα χρόνια» (Ανδρέας Παπανδρέου, προεκλογική συγκέντρωση του ΠΑΣΟΚ στην Αθήνα, 15/10/1981)

⁸³ Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτική «Συμβόλαιο με τον Λαό», ΠΑΣΟΚ, 1981, σ. 7.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 14.

⁸⁵ «ο δρόμος μας είναι ειρηνικός και δημοκρατικός. Το ΠΑΣΟΚ είναι βαθιά προσηλωμένο στις δημοκρατικές διαδικασίες. Τις θεωρούμε βασική προϋπόθεση για την εξασφάλιση και προάσπιση της σοσιαλιστικής Αλλαγής. Η εκτροπή από τα νόμιμα πλαίσια, η προσφυγή στην βία και στην καταπίεση, οδηγούν στην υποταγή των εργαζομένων σε νέους άρχοντες, όποιοι και αν είναι αυτοί» (Στο ίδιο, σ.15)

⁸⁶ Χαρακτηριστική η πρόσκληση και κοινή εμφάνιση του Ανδρέα Παπανδρέου με τον Φελίπε Γκονζάλες στην προεκλογική συγκέντρωση του ΠΑΣΟΚ στην Θεσσαλονίκη. «Μαζί με τον Φελίπε Γκονζάλες που μάχεται για τον Σοσιαλισμό στην Ισπανία. Ύστερα από την Γαλλία η Ελλάδα, ύστερα από την Ελλάδα η Ισπανία, η Ευρώπη προχωράει στον δρόμο του σοσιαλισμού» (ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου, προεκλογική συγκέντρωση του ΠΑΣΟΚ στην Θεσσαλονίκη, 11/10/1981)

άνθρωπο»⁸⁷. Το αντιμπεριαλιστικό και αντιαμερικανικό στοιχείο είναι έντονο στο πρόγραμμα του 1981, όμως με βάση του οράματος περί διάλυσης και των δύο ψυχροπολεμικών μπλοκ⁸⁸

Σε ότι αφορά την στάση που θα ακολουθήσει η χώρα απέναντι στην ΕΟΚ, μέσα από το προεκλογικό πρόγραμμα του το ΠΑΣΟΚ ασκεί κριτική, αλλά αυτό γίνεται με έναν ηπιότερο τρόπο⁸⁹ πάντα βέβαια πάνω στην πολιτική θεωρία της εξάρτησης της περιφέρειας από το καπιταλιστικό κέντρο⁹⁰.

Τέλος το ΠΑΣΟΚ, μέσω του αρχηγού του, προσπαθούσε να περιορίσει τυχόν αύξηση του ποσοστού των κομμάτων της αντιπολίτευσης (κυρίως τα προερχόμενα από την παραδοσιακή Αριστερά) τονίζοντας συνεχώς την δυναμική του Κινήματος⁹¹, την σημαντική πιθανότητα να υπάρξει κυβέρνηση που δεν θα προέρχεται από τον δεξιό πολιτικό χώρο, ενώ παράλληλα τόνιζε σαν υπόσχεση την αλλαγή του εκλογικού συστήματος με την μορφή της απλής αναλογικής.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 8

⁸⁸ «Βασικός, στρατηγικός προσανατολισμός μας είναι η διάλυση και των δύο ψυχροπολεμικών μπλόκ: του ΝΑΤΟ και του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Σ' αυτή μας τη στρατηγική εντάσσουμε και την αποχώρηση της χώρας μας από την "Ατλαντική συμμαχία.» (Στο ίδιο, σ.31)

⁸⁹ «Η ευρωπαϊκή πολιτική δε μπορεί να έχει ως στόχο τη δημιουργία μιας νέας υπερδύναμης. Στόχος της πρέπει να είναι ένας γενικός μετασχηματισμός, που θα οδηγήσει στη δημιουργία μιας συνομοσπονδιακής Ευρώπης. Μια Ευρώπη των Λαών, μια συνομοσπονδιακή Ευρώπη που θα περιλαμβάνει Δυτικές και Ανατολικές χώρες αποτελεί όραμα Επιθυμητό αλλά και πολύ μακρινό.» (Στο ίδιο, σ.36)

⁹⁰ «Η θέση της χώρας μας στην περιφέρεια του παγκόσμιου καπιταλισμού που παγιώνεται με την ένταξη στην Ε.Ο.Κ., ευνοεί το μεγάλο ξένο και ντόπιο κεφάλαιο να καταπιέζει όλο και περισσότερα στρώματα του Λαού μας» (Στο ίδιο, σ.13).

⁹¹ «Απευθυνόμαστε στα κόμματα της Δημοκρατικής αντιπολίτευσης και λέμε ναι, σεβόμαστε τον αγώνα σας, αλλά δεν είναι η ώρα για κοιματική απογραφή, στο ΠΑΣΟΚ έλαχε ο ιστορικός κλήρος να θεμελιώσει αυτοδύναμο την αλλαγή» (Ανδρέας Παπανδρέου, προεκλογική συγκέντρωση ΠΑΣΟΚ, Θεσσαλονίκη, 11/10/1981).

3ο Κεφάλαιο: ΠΑΣΟΚ: Η πρώτη κυβερνητική θητεία (1981-1989)

3.1 Η πρώτη Αριστερή κυβέρνηση στην Ελλάδα

Οι εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου θα μείνουν για πάντα στην ιστορία, μιας και σηματοδότησαν σημαντικές εξελίξεις για την χώρα. Το ΠΑΣΟΚ αυξάνοντας το ποσοστό του κατά 22,73 μονάδες, έλαβε το 48,07% της ψήφου του εκλογικού σώματος πετυχαίνοντας το μεγαλύτερο ποσοστό κόμματος, μετά από την πρώτη εκλογική αναμέτρηση που είχε διεξαχθεί στην Μεταπολίτευση. Η επίτευξη αυτής της καθαρής νίκης, οδήγησε για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας, μιας χώρας που την προηγούμενη τετρακονταετία είχε γνωρίσει το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο, τον εθνικό εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος άφησε χιλιάδες νεκρούς και εξόριστους, να εκλέξει σοσιαλιστική κυβέρνηση, παρότι την ίδια περίοδο στο διεθνές σκηνικό αναζωπυρωνόταν ο ψυχρός πόλεμος. Παράλληλα το ΠΑΣΟΚ γίνεται το πρώτο μαζικό αριστερό κόμμα που κατακτά την εξουσία, ενώ η κυριαρχία του εντοπίζεται ταυτόχρονα σε συνδικαλιστικό, σπουδαστικό και φοιτητικό χώρο.

Επί προσθέτως αυτή η εκλογική νίκη έπαιξε και σημαντικό ρόλο και σε πολιτευτικό επίπεδο μιας και η, σε συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο, ομαλή εναλλαγή στην εξουσία σηματοδότησε την εδραίωση και παγίωση της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας⁹². Στην πρώτη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ υπήρξαν μεγάλες προσδοκίες από τα πολλά κομμάτια της κοινωνίας, τα οποία υπήρχαν έντονα στο Κίνημα και συμπυκνώνονταν στο όνομα των «μη προνομιούχων Ελλήνων»⁹³, οι οποίες άπτονταν κάθε πτυχής της πολιτικής – κοινωνικής ζωής του κράτους (οικονομία, δημοκρατική ελευθερία, κοινωνική δικαιοσύνη, συμμετοχή στα κέντρα εξουσίας).

Σε ότι αφορά το αίτημα για την συμμετοχή στο κράτος, μεγάλου μέρους της κοινωνίας που ήταν αποκλεισμένο από αυτό την μετεμφυλιακή περίοδο, το οποίο ήταν πλέον συστρατευμένο στις τάξεις του Κινήματος, αποτελούσε έναν σαφή κίνδυνο στην πιθανότητα «κρατικοποίησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ». Με την άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην κυβέρνηση σχεδόν 4.000 στελέχη του, προερχόμενα κυρίως από τις κλαδικές οργανώσεις, χρησιμοποιούνται για να στελεχώσουν το κράτος.⁹⁴ Έτσι γίνεται φανερό ότι η οργάνωση του κόμματος θα έχει ενεργή συμμετοχή στην λειτουργία της κυβέρνησης, με τα κομματικά στελέχη να γίνονται παράλληλα κυβερνητικά στελέχη.

Ορόσημο, σχετικά με τον κίνδυνο κρατικοποίησης του κινήματος, αποτελεί η ιστορική ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου, στο κλειστό γυμναστήριο του «Σπόρτινγκ» μπροστά σε 4.000 μέλη του κόμματος, για τις 100 ημέρες διακυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (31.1.1982). Σε αυτήν την ομιλία ο αρχηγός του ΠΑ.ΣΟ.Κ τονίζει τους κινδύνους που ελλοχεύουν από την σχέση κόμματος – εξουσία. Συγκεκριμένα αναφέρεται στον κίνδυνο το κόμμα να ασκεί διοίκηση, υποκαθιστώντας ουσιαστικά την ίδια την κυβέρνηση. Η αναφορά του ότι «...η οργάνωση [δεν θα πρέπει] να ενεργεί σαν αστυνόμος της κυβέρνησης», δείχνει πως επιδίωξη του ίδιου και του ΠΑ.ΣΟ.Κ, μετά την επίτευξη του στόχου για ταχύτατη άνοδο στην κυβερνητική εξουσία, ήταν η υποστήριξη και η επίτευξη του κυβερνητικού προγράμματος που είχε τεθεί χωρίς να

⁹² Κ. Ελευθερίου – Χ. Τάσσης «ΠΑΣΟΚ: Η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος, σελ.67, Σαββάλας, Αθήνα, 2013.

⁹³ «Είναι το ΠΑΣΟΚ το κίνημα του εργάτη, του αγρότη, του μισθωτού, του βιοτέχνη, του επαγγελματία, του επιστήμονα, της νέας γενιάς και της γυναίκας. Είναι το κίνημα των μη προνομιούχων Ελλήνων» (Α. Παπανδρέου, προεκλογική συγκέντρωση ΠΑΣΟΚ, Θεσσαλονίκη, 11/10/1981)

⁹⁴ Μ. Σπουρδαλάκης, «Από το “Κίνημα Διαμαρτυρίας” στο “Νέο ΠΑΣΟΚ”», στο του ίδιου, επιμ., ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία, Πατάκης, 1998.

προκύπτουν συνεχώς προβλήματα από τις ιδεολογικές προκείμενες της κομματικής οργάνωσης. Επομένως πλέον ο οργανισμός του κόμματος του ΠΑ.ΣΟ.Κ θα έπρεπε να πειθαρχεί στην πλέον αναβαθμισμένη κοινοβουλευτική και κυβερνητική ομάδα του Κινήματος.

Μέσα από αυτές τις εξελίξεις αναζωπυρώνεται μια εσωκομματική πάλη, αυτή ανάμεσα στην τεχνοκρατική πτέρυγα του κόμματος και της κομματικής-σοσιαλιστικής τάσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Αυτή η επανεμφάνιση οδηγεί το ΠΑ.ΣΟ.Κ σε έναν ρητορικό δυισμό, όπου άλλοτε το κόμμα εμφανίζεται μετριοπαθής με αναφορές περί κυβερνητικής πραγματικότητας και πολιτικά εφικτών αποφάσεων και άλλοτε με έναν ριζοσπαστισμό με έντονα στοιχεία μαρξισμού, με αναφορές στην Θεωρία της Εξάρτησης. Φυσικά η ανάγκη για ενοποιημένο λόγο και κοινή κεντρική πολιτική στρατηγική, με νωπές ακόμα τις μνήμες του Ανδρέα Παπανδρέου από την ανατροπή της δημοκρατικά εκλεγμένης κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου στα Ιουλιανά του 1965 με το κίνημα των αποστατών, οδήγησε σε διαγραφές ή απόπειρες διαγραφών, καθώς και απομάκρυνση πολιτικών, οι οποίοι διαφωνούσαν από τις αποφάσεις των κομματικών οργάνων.

Μια εξέλιξη που έδειχνε την προσπάθεια ελέγχου της κομματικής γραφειοκρατίας επί των παλαιοκομματικών ήταν το ν. 1303/82, με το οποίο καταργούνταν ο σταυρός προτίμησης και της κατάρτισης των ψηφοδελτίων από την Κεντρική Επιτροπή με μεταβατικό διάστημα τις επόμενες εκλογές όπου θα γινόταν με αποκλειστική απόφαση του προέδρου (αρ. 69 του Καταστατικού μεταβατική διάταξη). Φυσικά η κατάργηση του σταυρού προτίμησης ήταν προεκλογική δέσμευση του ΠΑΣΟΚ εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, μπαίνοντας τέλος στην πελατειακή μορφή που κυριαρχούντο στις σχέσεις βουλευτή – ψηφοφόρου. Βέβαια όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ύπαρξη πολλών διαγραφών και η σε διαστήματα αυταρχική στάση της κεντρικής κομματικής ομάδας στους έχοντες διαφορετική άποψη υπονόμεινε εμφανέστατα αυτήν την προσπάθεια.

Ο δυισμός του ΠΑΣΟΚ μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτός. Στο όνομα του «πολιτικά εφικτού» και του μετριοπαθούς λόγου είναι η αναδίπλωση που κάνει το ΠΑΣΟΚ σε σχέση με την προεκλογική του δέσμευση για την διενέργεια δημοψηφίσματος για την απόφαση της παραμονής ή όχι της χώρας στην ΕΟΚ. Φυσικά αυτή η αλλαγή θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως αναγκαία, λόγω του ότι ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο “σχεδιαστής” της ένταξης της χώρας στην ευρωπαϊκή κοινότητα, ήταν αυτός που είχε τον τελευταίο λόγο για αυτό το δημοψήφισμα, μιας και κατείχε το δικαίωμα να αρνηθεί να το προσυπογράψει⁹⁵. Έτσι μπροστά στο ρίσκο μιας πολιτικής και κοινωνικής κρίσης (με την χώρα να μην έχει ζήσει ούτε δεκαετία από την επαναφορά της Δημοκρατίας) το ΠΑΣΟΚ μέσα στο «πολιτικά εφικτό», προχωρά με την λογική ότι «το κόστος εξόδου είναι μεγαλύτερο από το κόστος παραμονής»⁹⁶ επαναδιαπραγματεύοντας τους όρους της συμφωνίας της Ελλάδας με την ΕΟΚ (επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1982: τ. 3^{ος}, τχ.2^ο).

Βέβαια η επαναδιαπραγμάτευση του Μνημονίου ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ γίνεται στην βάση της θεωρίας εξάρτησης κέντρου – περιφέρειας. Πάνω σε αυτήν την βάση η Ελληνική κυβέρνηση ζήτησε ειδικές ρυθμίσεις αποκλίσεις από το Κοινοτικό δίκαιο, κυρίως στους

⁹⁵ Η. Παππάς και Γ. Δημάρη, The transition of Panhellenic Socialist Movement (PASOK) from a Euroscepticist Party into European Social-Democratic Party between 1974 and 1987 European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities, 7(3), 26-35., 2018.

⁹⁶ Συνέντευξη Ανδρέα Παπανδρέου, εφημερίδα «Τα Νέα», 2 Δεκεμβρίου 1983

κανόνες του ανταγωνισμού ώστε η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ να μην αντιβαίνει στα κύρια εθνικά συμφέροντα. Η ΕΟΚ όμως απέκλεισε το ενδεχόμενο των μόνιμων αποκλίσεων, αποδεχόμενη μια χρονική περίοδο αναβολής στο άνοιγμα της ελληνικής αγοράς με το μεταβατικό ρυθμιστικό φόρο.

Στην αντίπερα όχθη μπορούμε να δούμε την ίδια περίοδο σε άλλα θέματα (τα οποία αποτελούσαν και κοινή συνισταμένη των δύο αντιπαρατιθέμενων τάσεων εντός του Κινήματος) τον ριζοσπαστικό – σοσιαλιστικό λόγο του ΠΑΣΟΚ μαζί με την εθνικολαϊκή παράδοση, έναν λαϊκισμό στα πρότυπα του Ερνέστο Λακλάου. Αυτά τα θέματα εφάπτονταν πάνω στην κοινωνική ελευθερία και δημοκρατία, στην δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους δικαίου και πρόνοιας, κάτι που γνωρίζει η χώρα για πρώτη φορά στην ιστορία της.

Ειδικότερα ο ριζοσπαστικός λόγος, μαζί με έναν αριστερό πατριωτικό τόνο, γίνεται φανερός από υψηλόβαθμα κυβερνητικά στελέχη⁹⁷, με προεξάχοντα τον Ανδρέα Παπανδρέου στην αναγνώριση της εθνικής αντίστασης του 1941-1944 (ν.1285/82) είναι αδιαμφισβήτητος: «Μέχρι χθες το ελληνικό κράτος, που χάρη στις θυσίες αυτών, αλλά και χιλιάδων αγωνιστών υφίσταται, υπάρχει ελεύθερο, αγνοούσε πεισματικά την θυσία των νεκρών. Παλιότερα μέσα στα εμφυλιοπολεμικά πάθη, έσυρε στις φυλακές και στις εξορίες πολλούς από αυτούς που επέζησαν. Μέχρι σήμερα υφίσταται ο Χουντικός νόμος που αναγνώριζε σαν εθνική αντίσταση αυτούς που πρόδιδαν τα παλικάρια, αυτούς που πολέμησαν την Εθνική Αντίσταση... Δεν ήρθαμε εδώ σήμερα για να δικάσουμε, πολύ περισσότερο για να διχάσουμε. Στόχος του νομοσχεδίου είναι η εθνική ενότητα, δεν θα ακολουθήσουμε μια εγκληματική διασπαστική τακτική, όταν μπορούμε επιτέλους σήμερα να θυμόμαστε με σεβασμό και συγκίνηση το ΕΑΜ το οποίο η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού είχε ακολουθήσει...»⁹⁸.

Στο ίδιο πλαίσιο καθιερώθηκαν πολλά νομοσχέδια που κατέστησαν την Ελλάδα σύγχρονο κράτος δικαίου, με πλήρης ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες. Τέτοια ήταν η ισότητα των δύο φύλων, το νέο οικογενειακό δίκαιο (ν. 1329/83), το συναινετικό διαζύγιο, την κατάργηση του διαχωρισμού τέκνων με κριτήριο αν προέκυψαν εντός ή εκτός γάμου, το αμετάβλητο του επωνύμου της συζύγου, την καθιέρωση του πολιτικού γάμου, την κατάργηση της προίκας, την προστασία της μητρότητας (ν. 1414/84). Η άδεια των τεσσάρων εβδομάδων μετ' αποδοχών (ν. 1288/82), επέκταση της επικουρικής ασφάλισης σε όλους τους ασφαλισμένους, η σύνταξη στην αγρότισσα (ν.1287/82), στον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, με την απελευθέρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών του εργαζομένου (ω. 1264/82), η καθιέρωση εκλογικού συστήματος (σχεδόν) απλής αναλογικής, η απαγόρευση της ανταπεργίας, η προστασία από την απόλυση των συνδικαλιστικών στελεχών, η θέσπιση του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ν.1397/83) του Ε.Ο.Φ (ν.1316/83) και τα ΚΑΠΗ.

Σε ότι αφορά την σχέση κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ με την ιδεολογία του κόμματος, αυτή περνά πολλά στάδια μετασηματισμών. Παρόλο που όπως είδαμε και παραπάνω οι θέσεις του ΠΑΣΟΚ όσων αφορά τα κοινωνικά θέματα παρέμεναν για πολλά χρόνια σταθερές, σε ότι αφορούσε τις οικονομικές ιδεολογικές θέσεις, αυτές πέρασαν από διάφορα «κύματα». Ο

⁹⁷ «Θα ήταν Πύρρειος νίκη, αν δεν αποτελέσει πράγματι η αναγνώριση της εθνικής αντίστασης ένα καινούργιο σύμβολο ενότητας και εθνικής ομοψυχίας... θυμόμαστε αυτούς που τόσα χρόνια έκαναν λαθρεμπόριο ιδεών ή πατριδοκαπιλίας. Ο στίβος είναι ανοικτός για τον πατριωτισμό για όλους μας και μπορούμε να το αποδείξουμε μένοντας ενωμένοι απέναντι σε τόσο σημαντικά γεγονότα όπως είναι η εθνική αντίσταση» (Ομιλία Γιώργου Γεννηματά, νομοσχέδιο 1285/82 «Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», 17/8/1982), Γιώργος Γεννηματάς, εκδ. Νέα Σύνορα: εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1995, σελ.22.

⁹⁸ Ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου, νομοσχέδιο 1285/82 «Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», 17/8/1982

πρώτος χρόνος διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ έχει έντονο τον ριζοσπαστισμό, με το “σήμα” να δίνεται από την σηκωμένη γροθιά του Αντώνη Τρίτση, πρώτου υπουργού περιβάλλοντος επί ΠΑΣΟΚ, κατά την διάρκεια της ορκωμοσίας ανάληψης των καθηκόντων του.

Η πρώτη περίοδος εκδηλώνεται μεταξύ Νοεμβρίου 1981 με Ιούλιο 1982 και σταματάει με τον πρώτο ανασχηματισμό του ΠΑΣΟΚ. Σε αυτήν την περίοδο επί υπουργίας Δρεττάκη κυριαρχεί ο αριστερός Κεϋνσιανισμός, όπου συντελείται μια αναδιανεμητική πολιτική υπέρ των χαμηλόμισθων, ως ενίσχυση της καταναλωτικής δύναμης των μικρών ώστε να ενισχυόταν η εγχώρια παραγωγή η οποία θα οδηγούσε στην ανάπτυξη. Τελικώς οι κεϋνσιανές πολιτικές, όπως η εισοδηματική πολιτική, ο έλεγχος των τιμών και η παροχή κινήτρων για παραγωγικές επενδύσεις, δεν έφεραν την ανάπτυξη εξαιτίας της χαμηλής εγχώριας παραγωγής και της διεθνούς ενσωμάτωσης που είχε συντελεστεί ήδη στην ελληνική οικονομία, με το αποτέλεσμα που προέκυψε ήταν η αύξηση των εισαγωγών, του πληθωρισμού ενώ οι επενδυτικές επενδύσεις να σημειώνουν κάθοδο.

Αυτή η κατάσταση οδήγησε σε μετασχηματισμό της οικονομικής πολιτικής με την αντικατάσταση του Υπουργού Οικονομίας του Μανώλη Δρεττάκη (ο οποίος αποχωρεί λίγα χρόνια αργότερα από το ΠΑΣΟΚ και πολιτεύεται με το ΚΚΕ), με κυρίαρχο⁹⁹ πλέον της Οικονομίας να γίνεται ο Γεράσιμος Αρσένης, όπου αναλαμβάνει το Υπουργείο Οικονομίας και αργότερα και το Υπουργείο Οικονομικών. Πλέον το κυβερνητικό ΠΑΣΟΚ εγκαταλείπει τις κεϋνσιανές πολιτικές, ακολουθώντας την ιδεολογία της σοσιαλδημοκρατίας με έναν τεχνοκρατικό τρόπο. Ο Γ. Αρσένης με την ομάδα του¹⁰⁰ ακολουθεί πολιτική σταθεροποίησης των μακροοικονομικών μεγεθών και των αυξανόμενων ελλειμμάτων που υπήρχαν από το 1979. Πλέον θεωρείται ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν θα επιτευχθεί μέσω της τόνωσης της ζήτησης, αλλά μέσω α) της αύξησης του ανταγωνισμού για αύξηση εξαγωγών, β) παροχή κινήτρων στο συνάλλαγμα μέσω της υποτίμησης του νομίσματος και γ) μείωση του παραγωγικού κόστους με πρωτοκαθεδρία να έχει το πάγωμα των μισθών. Παράλληλα την ίδια περίοδο πολιτικής Αρσένη αναδιοργανώνονται οι δημόσιες επιχειρήσεις και εκσυγχρονίζεται το τραπεζικό σύστημα, ενώ έγινε προσπάθεια να ανατραπούν μέσω του νομικού ελέγχου οι απαιτήσεις του εργατικού κινήματος που είχαν καλλιεργηθεί προεκλογικά, αλλά και τον πρώτο χρόνο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

Έτσι η μαρξιστική – σοσιαλιστική προεκλογική ρητορική μόλις συνάντησε την κυβερνητική λογική και τις ανάγκες της χώρας, αποτέλεσε παρελθόν για το ΠΑΣΟΚ. Όπως αναφέρει και ο Β. Ασημακόπουλος (2016): «Μορφοποίησε την πολιτική της μέσα από την εργαλειακή- τυπική σοσιαλδημοκρατική αντίληψη για το κράτος ως μοχλό ενεργητικής παρέμβασης στην οικονομία.». Αυτό ο τρόπος που επιχείρησε να εφαρμόσει το υπουργείο οικονομικών, το οδήγησε να δεχθεί προστριβές από ισχυρά οικονομικά μονοπωλιακά συμφέροντα της χώρας, καθώς δεν επιθυμούσαν έναν πιο παρεμβατικό ρόλο του κράτους στην οικονομία και της ενίσχυσης της εργατικής τάξης μέσα στον κοινωνικό ανταγωνισμό. Πιο γνωστή προστριβή που είχε ο Γεράσιμος Αρσένης με την οικογένεια Τσάτσου για την μεγάλης εμβέλειας

⁹⁹ Χαρακτηριστικό της κυριαρχίας της θέσης του Γ. Αρσένη στα θέματα οικονομικών, ήταν και το προσωνύμιο «τσάρος της Οικονομίας» που του αποδόθηκε

¹⁰⁰ Η ομάδα αποτελούνταν από τους Γ. Αρσένης, Α. Λάζαρη, Δ. Κουλουριάνος, Τ. Ρουμελιώτης, Γ. Παπαντωνίου, Σ. Παπαγεωργίου, Γ. Παπανικολάου, Λ. Κατσέλη. Η ομάδα συνεργαζόταν και με δύο μέλη του Ε.Γ., τους Τσοχατζόπουλο και Γεννηματά (Αρσένης Γ., Πολιτική Κατάθεση, Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς 1987, σελ.58).

τσιμεντοβιομηχανία της ΑΓΕΤ – Ηρακλής, η οποία είχε τότε εθνικοποιηθεί από το Ελληνικό κράτος.

Παράλληλα την ίδια περίοδο μια σημαντική ομάδα πίεσης προς την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ήταν η αστική τάξη μέσω της Τραπεζής της Ελλάδας (Χαλικιάς) και της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος (Παναγόπουλος). Σύμφωνα με τον Β. Ασημακόπουλο (2016) «Η ΕΤΕ την περίοδο 1983-1985 εκπροσωπεί ουσιαστικά την αντίδραση της αστικής τάξης εντός του εξουσιαστικού μπλοκ απέναντι σε βασικές τάσεις της σοσιαλιστικής κυβέρνησης εκπροσωπούμενες εκείνη την περίοδο από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών Γ. Αρσένη»¹⁰¹.

Σε ότι αφορά την οικονομική πολιτική υπήρχε και μια ομάδα εντός του κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ που πίεσε σε μια συγκεκριμένη πολιτική, αυτή της ευρωπαϊστικής τάσης, εκφράζοντας το εγχείρημα της περιφερειακής ευρωπαϊκής καπιταλιστικής ενοποίησης, ή οποία δημιουργήθηκε μέσα στο κυβερνητικό κόμμα από άτομα που λόγω θέσεων είχαν μια καθημερινή επαφή με τους Ευρωπαίους εταίρους, όπως ήταν οι Σημίτης¹⁰² και Πάγκαλος.

Συνοψίζοντας την οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, η παρούσα εργασία αποδέχεται την άποψη του Β. Ασημακόπουλου ότι «Η οικονομική και εργατική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά την υπό εξέταση περίοδο έχει τα χαρακτηριστικά μιας αναδιανεμητικής πολιτικής υπέρ των κυριαρχούμενων τάξεων στο πλαίσιο ενός κοινωνικού συμβολαίου παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας. Δεν προχωρά σε ρήξη με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ούτε με τους όρους κοινωνικής αναπαραγωγής των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων, ενώ δεν αναπτύσσει μορφές σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης, αλλά συμμετοχικές μορφές συνδιαχείρισης με κυρίαρχο το στοιχείο της εργατικής ενσωμάτωσης και σταθεροποίησης της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Στο μεταπολεμικό κοινωνικό συμβόλαιο προστίθενται και τα στρώματα της (εξασφαλισμένης) μισθωτής εργασίας.»¹⁰³

Σε ότι αφορά την εξωτερική πολιτική του 1981-1990 υπήρξαν ανάλογες διακυμάνσεις στην ρητορεία του ΠΑΣΟΚ σε μικρότερο φυσικά βαθμό σε σχέση με την οικονομική πολιτική. Όπως προαναφέρθηκε και προηγουμένως στην ίδια ενότητα σε ότι αφορά την ΕΟΚ, το ΠΑΣΟΚ αφήνει την πολεμική ρητορεία. Σχετικά με το ΝΑΤΟ, η προεκλογική δέσμευση του ΠΑΣΟΚ για άμεση απομάκρυνση των αμερικανικών βάσεων, μετατράπηκε σε συμφωνία για καταρχήν παραμονή των βάσεων για πέντε χρόνια, με δικαίωμα παράτασης για άλλους 17 μήνες, αλλά και άλλων πέντε μηνών. Έτσι η συμφωνία που τίθεντο σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου του 1984 θα είχε ημερομηνία λήξεως (μαζί με τις ενεργοποιήσεις των παρατάσεων) την 31η Μαΐου του 1990, δηλαδή μετά από δύο βουλευτικές περιόδους.

Βέβαια αυτές οι “υποχωρήσεις” του ΠΑΣΟΚ και η προσαρμογή του στις σταθερές κατευθύνσεις, όσων αφορά την εξωτερική πολιτική, της χώρας δεν ήταν μια «λευκή επιταγή» όπως αποδεικνύεται από πλήθος περιπτώσεων, όπου η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ διατήρησε τον αρχικό ιδεολογικό προσανατολισμό σε καίρια ζητήματα που αφορούσαν και την χώρα αλλά και θέματα παγκόσμιας εμβέλειας. Τέτοιες πρωτοβουλίες την περίοδο 1981-1985 ήταν η άσκηση βέτο της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ στο ανακοινωθέν του ΝΑΤΟ (Δεκέμβριος 1981), όταν δεν περιλήφθηκε αναφορά για την προστασία των ανατολικών ελληνικών συνόρων και

¹⁰¹ Β. Ασημακόπουλος, ό.π., 2016, σελ. 255.

¹⁰² Ο Κώστας Σημίτης κατείχε το αξίωμα του Υπουργού Γεωργίας την περίοδο 1981-1985. Ο αγροτικός τομέας ήταν αυτός που είχε τις πιο ολοκληρωμένες και συντονισμένες κοινοτικές πολιτικές μέσα στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

¹⁰³ Β. Ασημακόπουλος, ό.π., 2016, σελ. 256.

η ακύρωση της συμμετοχής της χώρας στα στρατιωτικά γυμνάσια του NATO (Μάρτιος 1983), όταν αποκλείστηκε η Λήμνος μετά από αίτημα της Τουρκίας που υποστήριξε ότι το νησί δεν θα έπρεπε να είναι εξοπλισμένο¹⁰⁴. Επιπλέον την περίοδο προεδρίας της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1983 όπου άσκησε βέτο στο καταδικαστικό ανακοινωθέν της ΕΟΚ σε βάρος της ΕΣΣΔ για κατάρριψη επιβατικού κορεάτικου τζάμπο που σύμφωνα με τους σοβιετικούς διενεργούσε κατασκοπία και στην διαφοροποίηση από τις υπόλοιπες κυβερνήσεις των κρατών-μελών της ΕΟΚ σε ότι αφορούσε την επιβολή κυρώσεων στην Πολωνία μετά την κήρυξη στρατιωτικού νόμου στη χώρα (12ος/81-1ος/82).

Παράλληλα στα διεθνή ζητήματα η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ πρωτοστάτησε στο διεθνές κίνημα για την ειρήνη και τον αποπλισμό παίρνοντας μέρος σε διεθνείς πρωτοβουλίες με πιο χαρακτηριστική την κίνηση των «6» για την ειρήνη (1984)¹⁰⁵, ενώ το 1984 φιλοξένησε στην Ελούντα του Λασιθίου στην Κρήτη τον Γάλλο πρόεδρο Φρανσουά Μιτεράν και τον Λίβυο ηγέτη Μουαμάρ Καντάφι με τελικό αποτέλεσμα την επιτυχή αποκατάσταση των γαλλολιβυκών σχέσεων¹⁰⁶, οι οποίες είχαν κλονιστεί μετά το ζήτημα του Τσαντ, βάζοντας ουσιαστικά ξανά στο τραπέζι διαπραγματεύσεων την Λιβυή με τους δυτικούς. Περαιτέρω η κυβέρνηση επιχείρησε να ενισχύσει τις διεθνείς επαφές της χώρας, πυκνώνοντας τις διπλωματικές και οικονομικές επαφές με την Σοβιετική Ένωση, τις βαλκανικές και τις αραβικές χώρες. Τέλος σε ότι αφορούσε το Κυπριακό το ΠΑΣΟΚ μετέφερε το ζήτημα από ενδοκοινοτικής διαφοράς και διζωνικής/δικοινοτικής ομοσπονδίας σε διεθνές ζήτημα εισβολής και κατοχής ανεξάρτητου κράτους μέλους του ΟΗΕ, σταματώντας τις συνομιλίες με την Τουρκία και με τον Α. Παπανδρέου να μεταβαίνει στην Κύπρο (Φεβρουάριος 1982) ως πρώτος Έλληνας πρωθυπουργός που επισκέφθηκε την Κυπριακή Δημοκρατία, κατορθώνοντας στη συνέχεια να μην αναγνωριστεί διπλωματικά η κατεχόμενη βόρεια Κύπρος ως ανεξάρτητο Τουρκοκυπριακό κράτος.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι όλες οι παραπάνω πολιτικές δράσεις αποτυπώνονταν στις κυβερνητικές διακηρύξεις της περιόδου ως μιας πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής (Ευρώπη, Βαλκάνια, Μεσόγειος), έχοντας σαν αφετηρία τους την περίοδο 1974-1979, όταν διαμορφώθηκαν οι βασικές κατευθύνσεις και προσανατολισμοί του ΠΑΣΟΚ στα διεθνή ζητήματα¹⁰⁷. Ως κρατική εξωτερική πολιτική μετά τις εκλογές του '81, έλαβε τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της διαφωνίας μέσα στα πλαίσια του δυτικού κόσμου, μιας και λόγω των διεθνών συσχετισμών που υπήρχαν είχαν ενισχυθεί οι ΗΠΑ.

Συνοψίζοντας για αυτήν την χρονική περίοδο μπορεί να υποστηριχθεί ότι το ΠΑΣΟΚ ακολούθησε από την μία γενική σοσιαλιστική κατεύθυνση και από την άλλη μία σοσιαλδημοκρατική πολιτική πρακτική. Αυτός ο κυβερνητικός κομφορμισμός όμως, παρόλο που θα δημιουργήσει, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, εντάσεις στο 1^ο συνέδριο του κόμματος, δεν θα επηρεάσει την ηγεμονική θέση που κατείχε το ΠΑΣΟΚ στον κεντροαριστερό πολιτικό χώρο. Αυτό θα συμβεί γιατί η μεταρρυθμιστική πολιτική και πρακτική του Κινήματος, όπου και συνάντησε σφοδρές αντιδράσεις από κομμάτια της κοινωνίας που δεν τα

¹⁰⁴ Χεκίμογλου Ε., Ένας σοσιαλιστής πρωθυπουργός, στο συλλογικό Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σελ. 80.

¹⁰⁵ Η πρωτοβουλία των 6 για τον αποπλισμό και την ειρήνη είχε την συμμετοχή των Α. Παπανδρέου (Ελλάδα), Ο. Πάλμε (Σουηδία), Μ. Ντελαμαρτίν (Μεξικό) Ρ. Αλφονσίν (Αργεντινή), Ι. Γκάντι (Ινδία), Τ. Νιερέρε (Τανζανία).

¹⁰⁶ «ευχαριστώ το μεγάλο μας φίλο Παπανδρέου» (Κανταφι Μ., 16/11/1984, Ελούντα)

¹⁰⁷ Καραμπελιάς Γ., Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση, 1974-1988, Εξάντας, Αθήνα, 1989, , σελ. 292.

επιθυμούσαν είτε από άκρατο συντηρητισμό (π.χ θέσπιση πολιτικού γάμου και την κατοχύρωση του δικαιώματος της γυναίκας στην έκτρωση) είτε λόγω συμφερόντων (π.χ οι αντιδράσεις του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού απέναντι στο Εθνικό Σύστημα Υγείας), σε συνάρτηση της ανικανότητας της κομμουνιστικής και ευρωκομμουνιστικής αριστεράς να πείσει την ελληνική κοινωνία, δικαίωσε πολλές κοινωνικές ομάδες της κοινωνίας. Αυτό το μεγάλο κομμάτι είδε ότι με την «Αλλαγή» δικαιώθηκαν οι αγώνες και οι διώξεις που βίωσαν για δεκαετίες με την δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους δικαίου, μπορώντας πια να συμμετάσχουν ξανά στο κοινωνικό – πολιτικό γίγνεσθαι. Αποτέλεσμα όλου αυτού είναι να αυξηθεί σε πολύ έντονο βαθμό η πανσυλλεκτική μορφή του ΠΑΣΟΚ, ειδικά κατά την διάρκεια των πρώτων ετών της κυβέρνησης του¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Τις παραμονές των εκλογών της 18^{ης} Οκτωβρίου το ΠΑΣΟΚ αριθμούσε 110.000 μέλη. Το νούμερο αυτό είχε μια «έκρηξη» το 1982 σε 200.000 μέλη, για να φτάσει τις 220.000 μέλη το 1984.

3.2 1^ο Συνέδριο ΠΑΣΟΚ (1984) και οι εκλογές του 1984 & 1985

Το ΠΑΣΟΚ διοργανώνει το 1^ο συνέδριο του κόμματος με μια καθυστέρηση ρεκόρ για ένα σοσιαλιστικό κόμμα, αφού μεσολαβούν γι' αυτό σχεδόν 10 έτη. Το συνέδριο θα γίνει 10-13 Μαΐου του 1984, μέσα σε ένα κλίμα αναθέρμανσης με την οργανωμένη βάση του κόμματος, μιας και θα διεξαγόntonταν λίγο καιρό αργότερα δύο εκλογικές αναμετρήσεις (ευρωεκλογές 1984 και οι βουλευτικές του 1985). Το συνέδριο θα μείνει στην ιστορία με τους επισκέπτες που θα έρθουν από το εξωτερικό και προέρχονταν από το αριστερό και το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα¹⁰⁹.

Το συνέδριο θα επιβεβαιώσει την παντοκρατορία εντός της οργάνωσης του Ανδρέα Παπανδρέου, όπου εκλέγεται δια βοής από το Συνέδριο, από τον τρόπο όπου οργανώθηκε¹¹⁰ μέχρι και την κατάληξη της ψηφοφορίας για την ανάδειξη της νέας Κεντρικής Επιτροπής¹¹¹. Για άλλη μια φορά ο αρχηγός του κινήματος καταστέλλει οποιαδήποτε “αντιπολίτευση” προς την πολιτική – οργανωτική - ιδεολογική κατεύθυνση που έχει σχεδιάσει για το ΠΑΣΟΚ, μέσω της περαιτέρω συγκέντρωσης εξουσίας στο κόμμα, της υποβάθμισης του ρόλου των μελών, της περιθωριοποίησης της κομματικής οργάνωσης και της μεγάλης σημασίας σύνδεσης της κομματικής δραστηριότητας με κρατική λογική. Αυτές οι προσαρμογές ψηφίστηκαν ως αναγκαίες, αφού «ο αντιπολιτευτικός δυναμισμός της οργάνωσης ανέκοψε τον αναγκαίο προσανατολισμό του, όταν το ΠΑΣΟΚ έγινε κυβέρνηση»¹¹².

Η ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου διαρκεί 3,5 ώρες, μέσα από την οποία υπερβαίνει εξ αριστερών της θέσης της Κεντρικής Επιτροπής. Μέσα από την ομιλία του ξανατονίζει ότι η στρατηγική του ΠΑΣΟΚ περνά μέσα από αυτόν του «τρίτου δρόμου», αντιτίθενται απέναντι στην σοσιαλδημοκρατία και τον υπαρκτό σοσιαλισμό, τονίζει ότι οι μελλοντικές σχέσεις ΕΟΚ-Ελλάδας θα εξαρτηθούν από την πορεία της αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης, ενώ επαναφέρει το ζήτημα για την απομάκρυνση των βάσεων του ΝΑΤΟ από την χώρα.

Στο συνέδριο καλλιεργείται από την αριστερή τάση του κόμματος μια κριτική προς τον τρόπο που ασκεί την οργάνωση το Εκτελεστικό Γραφείο, ενώ υποστηρίζεται ο Ανδρέας Παπανδρέου ως πρόεδρος και ηγέτης του κόμματος, αλλά όχι ως υπεράνω κριτικής. Είναι φανερές ορισμένες επισημάνσεις που προσπαθούν να προσθέσουν σύνεδροι της αριστερής τάσης, όπως οι κοινωνικές συμμαχίες, η κεντρικότητα του αγώνα για εθνική ανεξαρτησία, η σχέση των μεσοπρόθεσμων επιλογών με τους μακροπρόθεσμους σοσιαλιστικούς στόχους, αλλά και η παραδοχή ότι το κείμενο των προσυνεδριακών θέσεων της Κ.Ε. είχε ανεπάρκειες, αοριστίες και ασάφειες σε κρίσιμα ζητήματα (Συνέδριο ΠΑΣΟΚ, Απόφαση, χ.χ.έ : 73, 73).

Στην εκλογή των μελών της νέας Κ.Ε γίνεται αντιληπτή η κυριαρχία της κομματικής γραφειοκρατίας. Φυσικά σε αυτήν την εξέλιξη καθοριστικό παράγοντα έπαιξε το μέτρο της 100% σταυροδότησης, μιας και κατείχαν δυνατότητα ψήφισης μέχρι και 140 υποψηφίων για την Κ.Ε οι σύνεδροι, κάτι που ευνόησε τους πολυπληθείς και ισχυρούς της συλλογικής

¹⁰⁹ Προσωπικότητες που θα έρθουν από το εξωτερικό ήταν ο Παλαιστίνιος ηγέτης Γιασέρ Αραφάτ, της χήρας του Χιλιανού προέδρου Σαλβαδόρ Αλιέντε και εκπροσώπων του Φιντέλ Κάστρο.

¹¹⁰ Υπήρξε πολύ μικρή διάρκεια στην προσυνεδριακή περίοδο, αλλά και μεγάλες δυσκολίες στην δυνατότητα παρέμβασης για τους αντιπροσώπους. Παράλληλα υπήρξε μια απρόβλεπτη και εξωκομματικών κριτηρίων αύξηση των μελών από 2.000 σε 3.000, ενώ και τα μέλη της Κ.Ε αυξήθηκαν από 100 σε 140 (Μ. Σπουρδαλάκης: 1998, σελ. 62.)

¹¹¹ Εκλογή 88 μελών από τα 95 που είχε προτείνει ο Ανδρέας Παπανδρέου στην Κ.Ε (Στο ίδιο)

¹¹² Ομιλία Ανδρέα Παπανδρέου, Α' Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, Τα Νέα, 11 Μαρτίου 1984.

κομματικής γραφειοκρατίας¹¹³. Από τους 95 προτεινόμενους υποψήφιους του Ανδρέα Παπανδρέου για μέλη της ΚΕ, εξελέγησαν οι 91. Επί συνόλου 140 μελών της νέας ΚΕ, κατόρθωσαν να εκλεγούν εκτός πρότασης Προέδρου¹¹⁴ και σε αντίθεση με το ΕΓ, 26 μέλη της ΚΕ και στις πρώτες σειρές εκλογής (όπως οι Τρίτσης, Μητρόπουλος, Χαραλαμπίδης, Κωστόπουλος).

Σε ότι αφορά την εσωκομματική αντιπολίτευση αυτή διαμορφώνεται από δύο ομάδες. Η μία αφορούσε το Ιταλικό ρεύμα¹¹⁵, όπου άσκησε έντονη κριτική κατά του Ε.Γ για τα θέματα αναφορικά της ενσωμάτωσης του κράτους και της δημοκρατίας στο κόμμα. Εξέλεξε στην νέα Κεντρική Επιτροπή τρία μέλη (Μ. Χαραλαμπίδης, Κ. Παιπουτλίδης, Γ. Νάος). Η άλλη ομάδα αποτελούνταν από μέλη της εργατοσυνδικαλιστικής αντιπολίτευσης, η οποία διαμορφώνεται σταδιακά από το 1982-1983 και έχει δύο βασικές κατευθύνσεις. Η πρώτη πιο ριζοσπαστική εντοπίζεται στην ΟΒΕΣ, εκπροσωπώντας το εργοστασιακό κίνημα, και το άλλο αποτελούσε τμήμα της συνδικαλιστικής εκδήλωσης της ΠΑΣΚΕ και κυρίως στον δημόσιο εργασιακό χώρο όπως η ΟΜΕ-ΟΤΕ και η ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ. Αυτή η αντιπολιτευτική ομάδα θα καταφέρει να εκλέξει πέντε μέλη στην νέα Κ.Ε (Σπυρόπουλος, Κοκκινοβασίλης, Μητρόπουλος, Πιπεργιάς, Καραμάνου). Οι δύο αυτές ομάδες δεν αναπτύσσουν ανταγωνιστικές τάσεις, παρόλο που η Ιταλική τάση δεν θεωρεί πως μπορεί να υπάρξει πρωτοκαθεδρία της εργατικής τάξης στην Ελλάδα λόγω των κοινωνικών παραγόντων της χώρας, συμφωνώντας ουσιαστικά με την απόφαση της 2^{ης} Συνόδου της Κ.Ε του ΠΑΣΟΚ το 1978 περί ταξικής, σχεσιακής και ισότιμης συμμαχίας της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας.

Μια στιγμή που επέφερε σημαντικές εξελίξεις στα κόμματα εξουσίας και ειδικά στο ΠΑΣΟΚ ήταν το νομοσχέδιο περί της χρηματοδότησης των κομμάτων (ν. 1443/84). Το ΠΑΣΟΚ ιδεολογικά επηρεάζεται από αυτήν την εξέλιξη, η οποία το μετασχηματίζει σιγά σιγά από κοινωνικό σε κρατικό κόμμα. Πλέον ο κομματικός μηχανισμός οποίος ήταν βασισμένος από την ίδρυση του Κινήματος στον εθελοντικό χαρακτήρα αλλά και στην οικονομική ενίσχυση που έδιναν από το υστέρημα τους οι φίλοι και τα μέλη του, το ΠΑΣΟΚ μετατρέπεται ως ένας κρατικά χρηματοδοτούμενος μηχανισμός, με αποτέλεσμα να εδραιωθεί οριστικά η κομματική γραφειοκρατία με όρους υλικής εξάρτησης και ενσωμάτωσης των μελών που τα μετατρέπονται ως ένα ιδιότυπο κοινωνικό στρώμα. Αυτή η εξέλιξη ισχυροποιεί ακόμα παραπάνω την αστική τάση του κινήματος απέναντι στην σοσιαλιστική τάση, με πολλά ενεργά στελέχη να μετατρέπονται σε κομματικούς υπαλλήλους.

Παρότι είναι φανερό ότι το κόμμα από το 1984 έχει αρχίζει να μετατρέπεται σε ένα «κρατικό κόμμα», η οργάνωση του κόμματος καταφέρνει με τρόπο υποδειγματικό να δημιουργεί έντονες κινητοποιήσεις των μελών και οπαδών του Κινήματος, κυρίως σε προεκλογικές περιόδους. Ένας σημαντικός παράγοντας αυτής της επιτυχίας είναι η έντονη πόλωση που δημιουργείται από τις εκλογές του 1984 και θα κορυφωθεί στα αμέσως επόμενα χρόνια. Η Νέα Δημοκρατία θα προσπαθήσει όσο μπορεί να καλλιεργήσει αυτήν την πόλωση, με πρωτοφανής αναφορές

¹¹³ Η απόδειξη της σημαντικότητας αυτού του εκλογικού μέτρου αποδεικνύεται στο 2^ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ όπου αλλάζει το εκλογικό μέτρο σε 40% της σταυροδότησης. Αποτέλεσμα ήταν να σπάσουν οι πολυπληθείς μηχανισμοί με συνέπεια να εκδηλωθούν ακόμα περισσότερο οι αντιθέσεις εντός της ηγετικής γραφειοκρατίας, της οποίας η συνοχή είχε έτσι κι αλλιώς διαραγεί σε σχέση με το 1ο συνέδριο. Το 2^ο συνέδριο αποτελεί το καλύτερο αποτέλεσμα που είχαν πάρει η εσωκομματική αντιπολίτευση στο «ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα».

¹¹⁴ Ασημακόπουλος Β., ό.π, 2016, σελ. 274.

¹¹⁵ Προερχόμενοι από το ΠΑΚ Ιταλίας

στην περίοδο του Εμφύλιου Πολέμου¹¹⁶. Αυτό το κλίμα “θερμαίνονταν” ήδη κατά την διάρκεια των πρώτων χρόνων διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, όπως το 1982 με την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης με το ν. 1285/82 όπου ο πρόεδρος της ΝΔ αναφέρει ότι «Στην πραγματικότητα αναγνωρίζεται η κατοχική δράση του Κομμουνιστικού κόμματος. Στην πραγματικότητα δίνεται συγχωροχάρτι στο ΚΚΕ... Όταν θα έρθουμε (στην εξουσία) ένα από τα πρώτα νομοσχέδια που θα καταθέσουμε θα είναι αυτό που καταργεί τον παρόντα νόμο»¹¹⁷.

Σημαντικός παράγοντας της εκλογικής επιτυχίας του 1985 εντοπίζεται στον Κεντρόφυγο Κεντρισμό¹¹⁸ που χαρακτηρίζει το κόμμα, στον οποίο αναφέρεται ο Γεράσιμος Μοσχονάς και τον αποδέχεται η παρούσα μελέτη. Όπως αναφέρει ο Γ. Μοσχονάς «Δίπλα στον κεντρικό προσανατολισμό, στραμμένο προς την κεντρώα συγκέντρωση εκλογέων, εκδηλώνονται, ξετυλίγονται και αναπτύσσονται κεντρόφυγες κινήσεις ή τακτικές, ρητές και υπαινικτικές, οι οποίες - χάρη στη δεξιοτεχνία της επιτελικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ - αντί να εξουδετερώσουν τον κεντρικό προσανατολισμό - ή να εξουδετερωθούν από αυτόν - λειτουργούν συμπληρωματικά. Η σύνθετη αυτή ισορροπητική στρατηγική επιτρέπει στον σοσιαλιστικό πόλο, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που κυβερνά τη χώρα, να περιορίσει - σ' ένα κομματικό σύστημα σηματοδομένο από την ισχυρή παρουσία της αριστερός - το υψηλό εκλογικό και πολιτικό κόστος της μετριοπάθειας και να μειώσει την απόσταση ανάμεσα στα υπεσχημένα και στην {εκκρεμότητα της πραγμάτωσής τους}»¹¹⁹. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση, όσων αφορά στην εκκρεμότητα πραγμάτωσης των στόχων, του Ανδρέα Παπανδρέου στις εκλογές του 1985 ότι «Εγώ είμαι και θα είμαι κοντά σας όρθιος και πιστός στις επάλξεις του αγώνα μέχρι την ολοκλήρωση του οράματος της Αλλαγής»¹²⁰.

Η επιτυχία αυτής της στρατηγικής είναι καθοριστική τόσο στις ευρωεκλογές του 1984 όσο και στις βουλευτικές του 1985, μιας και η θέση του σοσιαλδημοκρατικού πόλου, ανάμεσα στην συντηρητική δεξιά και την παραδοσιακή Αριστερά, ειδικά σε μια περίοδο που κυριαρχεί η ιδεολογική πόλωση δεξιάς/αντιδεξιάς, είναι κρίσιμης σημασίας προκειμένου να περιοριστεί η επιρροή της Αριστεράς. Η ιστορία άλλωστε έχει επαληθεύσει πολλάκις τις δυσκολίες των ενδιάμεσων κομμάτων στην διπλή πλευρική πίεση που δέχονται από τα δύο άκρα.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ την προεκλογική περίοδο του 1984 διεξάγει μεγάλες συγκεντρώσεις στις πλατείες των πόλεων με ομιλητή των Ανδρέα Παπανδρέου, αλλά και περιφερειακές συγκεντρώσεις όπου ομιλούν τα κεντρικά στελέχη του Κινήματος, με στόχο να προασπίσουν το κυβερνητικό έργο του 1981-1984. Το αποτέλεσμα των εκλογών της 17^{ης} Ιουνίου του 1984 βγάζει νικητή και πάλι το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, αυτήν την φορά με ποσοστό 41,58%, ενώ η Νέα Δημοκρατία καταφέρνει να αποσπάσει το 38,05%. Το ΠΑΣΟΚ μπορεί να αυξάνει ελαφρώς το ποσοστό του σε σχέση με την εκλογική αναμέτρηση των ευρωεκλογών του 1981, αλλά βλέπει την εκλογική διαφορά της από την Νέα Δημοκρατία να πέφτει από το 8,78% στο 3,53%, σε σχέση με τις προηγούμενες ευρωεκλογές.

¹¹⁶ Δήλωση Ε. Αβέρωφ περί «εσωτερικών δυνάμεων κατοχής». «Ο λόγος του πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη 5/5/1984», το Βήμα, 06/05/1984.

¹¹⁷ Ομιλία Ε. Αβέρωφ, νομοσχέδιο 1285/82 «Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», 17/8/1982.

¹¹⁸ Αυτός ο όρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τους George Ross και Tony Daley, οι οποίοι τον χρησιμοποιούν με περιεχόμενο διαφορετικό από το αποδιδόμενο σ' αυτή μελέτη. Ross-daley «The French Socialist Experiment» Socialist Review, No 8/88, Vol. 16,3-4, Μάιος-Αύγουστος 1986, σ. 38

¹¹⁹ Μοσχονάς Γ., «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων τον «αντιδεξιού υποσυστήματος», ΟΔΥΣΣΕΑΣ, Αθήνα, 1994.

¹²⁰ Ομιλία Α. Παπανδρέου, πλατεία Συντάγματος, Αθήνα, 31/05/1985

Ένα χρόνο μετά τις ευρωεκλογές του 1984, το ΠΑ.ΣΟ.Κ και ο Ανδρέας Παπανδρέου θα προβεί σε έναν πολιτικό ελιγμό. Το 1985 υπήρχε η ανάδειξη νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, με την μέχρι τότε εικόνα που αφήνεται να εννοηθεί ήταν η παραμονή του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην θέση του ΠτΔ με την στήριξη και του ΠΑΣΟΚ. Την περίοδο εκείνη προστριβές και εντάσεις μεταξύ Α. Παπανδρέου και Κ. Καραμανλή δεν ήταν έντονες, ειδικά από την στιγμή που έγινε φανερό ότι η πολιτική του ΠΑΣΟΚ αντικατοπτρίζονταν στο παραδοσιακό σοσιαλδημοκρατικό συμβόλαιο, και όχι στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της χώρας.

Όμως “συστρατεύονταν” στο Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, οι «μη προνομιούχου» Έλληνες, οι πολίτες των εθνικών, κοινωνικών και δημοκρατικών αγώνων του 1945-1980. Τα μέλη του κόμματος ήταν “ζυμωμένα” μέσα στην πάλη ενάντια στην Δεξιά, την συντήρηση και την ξένη εξάρτηση, κάτι που εκπροσωπούσε ασφαλώς το ΠΑΣΟΚ, με χιλιάδες αναφορές στις ομιλίες των εκπροσώπων του Κινήματος καθώς και με το πλούσιο κυβερνητικό έργο των τεσσάρων πρώτων ετών διακυβέρνησης. Το κυρίαρχο πρόσωπο της δεξιάς, που κυβερνούσε σαράντα χρόνια, από τα τέλη της δεκαετίας του '50 αποτελούσε χωρίς καμία αμφισβήτηση ο Κων/νος Καραμανλής. Όλα αυτά μαζί με την όλο και αυξανόμενη πόλωση που υπήρχε από το 1984 πυροδότησε ένα μεγάλο αντικαραμανλικό ρεύμα στην βάση των μελών του ΠΑΣΟΚ. Στις νομαρχιακές συνελεύσεις που συγκαλώντουσαν από τα τέλη του 1984 και τους πρώτους δύο μήνες του 1985, οι εκπρόσωποι της κομματικής γραφειοκρατίας αδυνατούσαν να περάσουν τη γραμμή για την αναγκαιότητα της ψήφισης Καραμανλή¹²¹. Οι δυνάμεις της εσωκομματικής αντιπολίτευσης (οι Ιταλοί και οι εργατοσυνδικαλιστές) κινήθηκαν μαζί με τις διαθέσεις της αντικαραμανλικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, όπως και οι τροτσικιστές με την εφημερίδα Ξεκίνημα¹²².

Μία άλλη παράμετρος για την μη επανεκλογή Καραμανλή, ήταν η προσωπικότητα του Μένιου Κουτσόγιωργα¹²³, ο οποίος κατείχε ισχυρά ερείσματα εντός της κυβέρνησης και του κράτους, λιγότερα μέσα στο κόμμα εξαιτίας της κυριαρχίας του Εκτελεστικού Γραφείου, που κινούνταν εντός των πλαισίων της αστικής τάσης του κόμματος¹²⁴. Ο ίδιος θεωρούσε ότι μια πιθανή επανεκλογή του Κ. Καραμανλή στην θέση του ΠτΔ θα ακύρωνε τον αντιδεξιό πολιτικό λόγο κάτι που θα οδηγούσε σε δυσαρέσκεια της κοινωνικής βάσης του κόμματος. Στις 9-3-1985 σε ειδική σύνοδο της ΚΕ, ο Ανδρέας Παπανδρέου ανακοινώνει ότι το ΠΑΣΟΚ δεν θα στηρίξει την επανεκλογή του Κ. Καραμανλή (πηγαίνοντας αντίθετα από την γραμμή του Ε.Γ.¹²⁵), αλλά

¹²¹ Ασημακόπουλος Β. ό. Π, σελ. 280. 2016.

¹²² Ό.π

¹²³ Μένιος Κουτσόγιωργας: Στενός φίλος και συνεργάτης της Οικογένειας Παπανδρέου. Υπήρξε δικηγόρος του Γ. Παπανδρέου την δεκαετία του 1950 και του Α. Παπανδρέου στην Υπόθεση Ασπίδα. Ανέπτυξε έντονη αντιστασιακή δραστηριότητα. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ, και θεωρείται ως μεγάλος παράγοντας για την εκλογική νίκη του Κινήματος το 1985, μιας και ήταν ο εμπνευστής της στρατηγικής της αντιδεξιάς πόλωσης.

¹²⁴ Την περίοδο 1981-1985 εντός της κυβέρνησης υπήχαν δύο αντιπαραθετικοί πόλοι, εντός της αστικής τάσης του κόμματος. Ο πρώτος και ισχυρότερος πόλος υπό τον Α. Κουτσόγιωργα, που βρίσκεται σε ανταγωνισμό με τον Α. Λιβάνη, αλλά και λόγω νομικο-διοικητικής εμπειρίας έχει προβάδισμα, κινείται με μια έντονη αντιδεξιό ρητορική και πρακτική ελέγχου των κρατικών μηχανισμών. Ο δεύτερος πόλος αντανάκλα την επιρροή της ηγετικής κομματικής τρώικας στην κυβέρνηση, μορφοποιώντας την πολιτική του κυβερνητικά εφικτού μέσα από την κρατικοποίηση του κόμματος. Ενώ μεταξύ των δύο αυτών πόλων και εντός πάντοτε των πλαισίων της αστικής τάσης του κόμματος κινείται η συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών με άτυπο εκφραστή τον Πρόεδρο της Βουλής Γιάννη Αλευρά, βλ. Σημίτης Κ., Δρόμοι ζωής,σελ. 312-313 εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015.

¹²⁵ Μετά την ανακοίνωση της αποφασής του στην συνάντηση με το Ε.Γ, ο Ανδρέας Παπανδρέου καλεί τον Α. Κουτσόγιωργα ενώπιον του Ε.Γ. (αν και δεν ήταν μέλος) ώστε να αναφερθεί στις λεπτομέρειες, πολιτικές και διαδικαστικές, του ζητήματος, βλ. Σημίτης Κ.,ό.π, σελ. 329.

αντιθέτως θα προτείνει στην θέση του τον ανακριτή Χ. Σαρτζετάκη έναν άνθρωπο που αποτέλεσε σύμβολο για την Αριστερά, λόγω αντίστασης του στις πιέσεις που δέχθηκε για την υπόθεση της δολοφονίας του Γ. Λαμπράκη, βουλευτή της ΕΔΑ που δολοφονήθηκε το 1963, αλλά και της δίωξης και φυλάκισης που δέχθηκε από την Απριλιανή Δικτατορία. Αποτελούσε μια επιλογή που ήταν σίγουρη ότι θα προκαλούσε ενθουσιασμό στις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις που υπήρχαν στην εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ. Η πρόταση του προέδρου του κόμματος γίνεται ομόφωνα αποδεκτή από την Κ.Ε, συσπειρώνοντας στο μέγιστο βαθμό την βάση του Κινήματος. Θεωρείται από πολλούς αρκετά πιθανό ότι οι επικείμενες, εντός του 1985, βουλευτικές εκλογές έκριναν κατά πολύ την τελική απόφαση του ηγέτη του ΠΑΣΟΚ, ως μια απόφαση που είχε φανερή την έκφραση της διαιρετικής τομής δεξιάς/αντιδεξιάς.

Στις εκλογές του 1985, εκλογές παρατηρείται η πιο έντονη πόλωση που γνώρισε η ελληνική Μεταπολίτευση. Η αξιωματική αντιπολίτευση, με πρόεδρο πια τον Κ. Μητσοτάκη, ο οποίος προμεταπολιτευτικά υπήρξε ένα από τα πιο σημαίνοντα πρόσωπα της Ένωσης Κέντρου του Γ. Παπανδρέου και ενός εκ των αποστατών κατά την διάρκεια των Ιουλιανών, να καταγγέλλει το ΠΑΣΟΚ ότι καταπάτησε το Σύνταγμα¹²⁶ (εξαιτίας του χρώματος του ψηφοδέλιου στην εκλογή του ΠτΔ και του δικαιώματος ψήφου του προέδρου της βουλής Γ. Αλευρά), ενώ η κυβέρνηση να τονίζει προεκλογικά ότι η Νέα Δημοκρατία επιχειρεί να ανατρέψει την δημοκρατική νομιμότητα, υπενθυμίζοντας τα πεπραγμένα της μεταπολεμικής Δεξιάς¹²⁷. Η πολιτική του Μένιου Κουτσόγιωργα δικαιώνεται καθώς το αποτέλεσμα των εκλογών της 2^{ης} Ιουνίου του 1985 βγάζει ξανά κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ με ποσοστό 45,82%, ενώ η ΝΔ αναδεικνύεται αξιωματική αντιπολίτευση με ποσοστό 40,85%. Το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του '85 σε σχέση με τις αντίστοιχες του '81 είχε μείωση της δύναμής του στα αστικά στρώματα, αντιθέτως συσπείρωσε τις λαϊκές τάξεις, σταθεροποιώντας τα υψηλά ποσοστά του '81.

¹²⁶ «Ο Λαός στηρίζει Σύνταγμα», προεκλογικό σύνθημα της Νέας Δημοκρατίας στις εκλογές της 2^{ης} Ιουνίου 1985.

¹²⁷ «Τι υπόσχεται η δεξιά για το μέλλον; Υπόσχεται την επιστροφή στο παρελθόν. Ο αρχηγός της Ν.Δ. υπόσχεται και επαγγέλλεται την πολιτική ανωμαλία. Η αντιθεσμική και αντισυνταγματική του πρόκληση μόνο σε διχασμό μπορεί να οδηγήσει. Παριστάνει τον σκληρό αρνητή της νομιμότητας του Χ. Σαρτζετάκη» (Ανδρέας Παπανδρέου, προεκλογική ομιλία ΠΑΣΟΚ, πλατεία Συντάγματος, 31 Μαΐου 1985).

3.3 Ανανέωση Εμπιστοσύνης

Μετά την νέα εκλογική του νίκη το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα αφιερωθεί στο νέο κυβερνητικό του έργο. Όμως παρόλο που προεκλογικά υποστήριζε την συνέχεια της «Αλλαγής», η κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ υιοθετεί την πρόταση του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Κώστα Σημίτη για ανάγκη οικονομικής πολιτικής, ανακοινώνοντας στις 11/10/1985 το «πρόγραμμα σταθεροποίησης» της ελληνικής οικονομίας. Η κυβέρνηση στις 12/10/1985 προχωρά μεταξύ άλλων στα εξής¹²⁸:

1. Στην άμεση υποτίμηση της δραχμής της τάξεως του 15%.
2. Στην τροποποίηση του μέχρι εκείνη την περίοδο ισχύοντος συστήματος ΑΤΑ από 1-1-1986 ως εξής : Αναπροσαρμογή των ονομαστικών αμοιβών με βάση την προβλεπόμενη εξέλιξη των τιμών στο επόμενο τετράμηνο (και όχι με βάση τον πληθωρισμό που σημειώθηκε στο προηγούμενο τετράμηνο) και αφαίρεση από την αναμενόμενη αύξηση του δείκτη τιμών καταναλωτή της επίπτωσης του εισαγόμενου πληθωρισμού.
3. Στην καθιέρωση διά νόμου για το 1986 και 1987, κανόνα ότι το ανώτατο ποσοστό αύξησης των αποδοχών για τους μισθωτούς του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα θα είναι εκείνο που προκύπτει από την τροποποιημένη ΑΤΑ.
4. Στη ρύθμιση ότι η αύξηση των αγροτικών τιμών θα είναι μικρότερη από τον επιδιωκόμενο πληθωρισμό.
5. Στην έκτακτη εφάπαξ εισφορά επί των κερδών των επιχειρήσεων και των ελεύθερων επαγγελματιών. Στη μείωση του συνολικού ελλείμματος του δημοσίου τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ.
6. Στην προσωρινή καθιέρωση για ένα ευρύ φάσμα εισαγωγών της υποχρεωτικής κατάθεσης προκαταβολών στην Τράπεζα της Ελλάδος.

Από το οικονομικό πρόγραμμα, που έμοιαζε σε μεγάλο βαθμό με αυτά των Δυτικών χωρών, φαίνεται ότι πια οι οικονομικές προτεραιότητες της χώρας αποτελούν το μείζον θέμα πολιτικής, με τις κοινωνικού προσανατολισμού πολιτικές να εξαρτώνται πια από το κατά πόσο πάει καλά η δημοσιονομική πολιτική της χώρας. Ο Ανδρέας Παπανδρέου κατά την εξαγγελία του οικονομικού προγράμματος ουσιαστικά καλεί την εργατική τάξη να δεχθεί χωρίς αντιδράσεις αυτήν την «σφιχτή» οικονομικά πολιτική, ώστε να μην εκτροχιαστεί η οικονομία της χώρας με αποτέλεσμα να ζητήσει εξωτερική βοήθεια, παραχωρώντας εθνική κυριαρχία, υπονοώντας παράλληλα ότι σε μεταγενέστερο χρόνο θα ανταμειφθούν για την υπομονή τους.

Αυτή η εξαγγελία οικονομικής λιτότητας ερχόταν σε πλήρη ρήξη με την μέχρι τότε οικονομική ιδεολογία του ΠΑ.ΣΟ.Κ περί επεκτατικής αναδιανεμητικής κεϋνσιανής πολιτικής. Το οικονομικό πρόγραμμα ερχόταν σε αντιδιαστολή με τις αναμονές και προσδοκίες που είχαν γεννηθεί στην εκλογική βάση του κόμματος στις εκλογές, με το σύνθημα «Ακόμα καλύτερες μέρες.», πράγμα που φάνηκε και από τις έντονες εσωτερικές κομματικές κρίσεις που προέκυψαν. Οι αντιδράσεις του συνδικαλιστικού εργατοϋπαλληλικού κινήματος, που είχαν έντονα ερείσματα στα μαζικά ακροατήρια, ήταν ραγδαίες και άμεσες. Με την αποχώρηση της ΠΑΣΚΕ από το κόμμα, ως αντίδραση για την κυβερνητική πολιτική, η ηγεσία αντιδράει παρατηρώντας τον μετασχηματισμό που πλέον έχει εδραιωθεί στον μηχανισμό του κόμματος.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ πάει κόντρα σε ότι πρέσβευε η τετραετής κυβερνητική πολιτική του η οποία εισήγαγε για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία τους δημοκρατικούς θεσμούς και την διαφάνεια, μιας και με υπονομεύει αυτούς τους θεσμούς. Η αρχή γίνεται με την εξόφθαλμη

¹²⁸ Σημίτης Κ. (Εισαγωγή), Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης,σελ. 37 εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989

προσπάθεια ελέγχου της ΓΣΕΕ όταν το ΠΑ.ΣΟ.Κ ουσιαστικά καταργεί την ηγεσία του¹²⁹, ενώ η κρατική τηλεόραση της ΕΡΤ δεν καλύπτει της απεργιακές κινητοποιήσεις, με στόχο να της υποβαθμίσει στα μάτια της κοινής γνώμης. Αποτέλεσμα αυτών των παρεμβάσεων ήταν να παραιτηθεί ο υφυπουργός Τύπου Κώστας Λαλιώτης, καθώς και η διοίκηση της ΕΡΤ¹³⁰. Παράλληλα ο άλλοτε τσάρος της Ελληνικής Οικονομίας της πρώτης κυβερνητικής περιόδου του ΠΑΣΟΚ, ο Γεράσιμος Αρσένης διαγράφεται στις 07/03/1986 στην 2^η Ειδική Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος με αιτιολογία την αντικομματική δράση λόγω της οικονομικής κριτικής που ασκούσε ο πρώην υπουργός στην οικονομική πολιτική της κυβέρνησης. Στις 14-3-1986 σε συνέντευξη στην Ένωση Ανταποκριτών ο Γ. Αρσένης κατηγορεί για ιδεολογική μεταστροφή την κυβέρνηση και για εφαρμογή συντηρητικού οικονομικού μοντέλου που οδηγεί σε εξαθλίωση τα λαϊκά στρώματα.

Στην ίδια Ειδική Σύνοδο ο Ανδρέας Παπανδρέου θα υπερασπιστεί την ιδιαίτερη σημασία των κατασταλτικών μέτρων για το καλό της εθνικής οικονομίας, κατηγορώντας παράλληλα για οικονομικό διεκδικητισμό τα κλαδικά κινήματα. Δεν είναι τυχαίο ότι οι διεκδικήσεις των εργαζόμενων θεωρούνταν πλέον από τον πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ «παράλογες και άκαιρες απαιτήσεις [...], οι [οι οποίες] ναρκοθετούν την αλλαγή στον τόπο μας».¹³¹

Αυτές οι αντιδράσεις του ΠΑΣΟΚ απέναντι σε μια οικονομική πολιτική που πήγαινε αντίθετα στην μέχρι τότε ιδεολογική ρητορεία και πρακτική του, φανερώνουν το χάσμα που είχε προκύψει πλέον ανάμεσα στην προσδοκία του οράματος της «Αλλαγής» και της σταδιακής προσαρμογής στις κυβερνητικές ανάγκες της περιόδου, οι οποίες διαμορφώνονταν στις παγκόσμιες εξελίξεις. Στην Ευρώπη υπήρχε κρίση του κεϋνσιανού μεταρρυθμισμού, με την ανάδειξη της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας της σχολής του Σικάγου με πρωτεργάτες πολιτικούς τον Ρ. Ρίγκαν και Μ. Θάτσερ, στην Σοβιετική Ένωση εκλέγεται ο Μ. Γκορμπατσώφ που θα οδηγήσει την ΕΣΣΔ στην Περεστρόικα (Μεταρρύθμιση) και στο τέλος εν τέλει του κομμουνισμού και του ψυχρού πολέμου με παγκόσμια πλέον υπέρτατη δύναμη τις ΗΠΑ, ενώ και η Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση προχωράει με αποφασιστικά βήματα μιας και η Ευρωπαϊκή Ενιαία Πράξη υπογράφεται στις 28 Φεβρουαρίου 1986 στις Βρυξέλλες.

Παράλληλα το 1986 διεξάγονται οι εθνικές εκλογές στην τοπική αυτοδιοίκηση. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ δέχεται ισχυρό πλήγμα, χάνοντας τους τρεις μεγάλους δήμους της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα) από την Νέα Δημοκρατία. Ένας από τους παράγοντες που επηρέασαν αυτό το αποτέλεσμα ήταν ότι για πρώτη φορά από το 1977 δεν μένει ενωμένο το «αντι-δεξιό μέτωπο», με το ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτερικού να τηρούν σιωπηρή στάση, μην στηρίζοντας στο β' γύρο τους υποψηφίους του σοσιαλιστικού κόμματος. Ήταν μια προσπάθεια της παραδοσιακής Αριστεράς να αποτινάξει από το ΠΑ.ΣΟ.Κ την ταμπέλα του «κυρίαρχου» κόμματος του αριστερού – προοδευτικού χώρου.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ από αυτήν την περίοδο μετασηματίζει την ιδεολογία της μέσα από το 22^η Σύνοδο (Μάιος 1987) και το Μανιφέστο του Ιουλίου του 1988, αναθεωρώντας πολλά στοιχεία από εκείνα της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου. Το Κίνημα αναφέρει τον όρο του Σοσιαλισμού περισσότερο με στοιχεία του ουμανισμού, σαν πρότυπο παραγωγής κοινωνικού διαλόγου, ενώ

¹²⁹ Για τα γεγονότα στο συνδικαλιστικό χώρο εκείνης της περιόδου βλ. Φ. Κουκούλες & Β. Τζανετάκος, Συνδικαλιστικό κίνημα 1981 – 1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε, σ. 110-117

¹³⁰ Για την παραίτηση Λαλιώτη, βλ. Στο δρόμο του Λαλιώτη αλλά... χωρίς αυτόν, εφημ Το Ποντίκι, 22- 11- 1985.

¹³¹ Χρ. Τασσης, ΠΑΣΟΚ: 1974 – 1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2008, σελ. 179.

εγκαταλείπεται από τα κατάστιχα του ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της χώρας μέσω του εθνικού και δημοκρατικού δρόμου¹³². Ουσιαστικά πρόκειται για ένα πλαίσιο διακηρύξεων, που όμως δεν αντικαθιστά την διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου, κυρίως για συναισθηματικούς λόγους μιας και με αυτήν την διακήρυξη ξεκίνησε το όραμα της «Αλλαγής» που συσπείρωσε αυτά τα μεγάλα κοινωνικά μέρη της πολιτείας, σε αντίθεση με άλλα κόμματα όπως αυτό του SPD στην Γερμανία το 1959, στο συνέδριο του Μπαντ Γκόντεσμπουργκ.

Ο Τρίτος δρόμος πλέον δεν νοείται σαν κάτι αποκομμένο από την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία (κάτι που δεν ίσχυε στο 1^ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ), μεταφέροντας ουσιαστικά το κόμμα στην ιδεολογική κατεύθυνση της μεταπολεμικής σοσιαλδημοκρατίας, με περιεχόμενο όχι αντιμπεριαλιστικό, ασκώντας ρηξιακή κριτική, αλλά με έντονο εθνικό περιεχόμενο (το οποίο εξάλλου πάντα υπήρχε μέσα στο Κίνημα). Ουσιαστικά έρχεται με το ΠΑ.ΣΟ.Κ στην Ελλάδα η θεωρία του Έντουαρντ Μπέρνσταϊν, όπου κεντρικός στόχος είναι οι μεταρρυθμίσεις υπέρ του κοινωνικού κράτους. Η δημοκρατία θεωρείται ύψιστο αγαθό, ενώ το κράτος δεν χρησιμοποιείται πια με ταξικό περιεχόμενο. Ουσιαστικά διαπνέεται στο Μανιφέστο του 1988 ο τριγωνικός συμβιβασμός ανάμεσα σε κεφάλαιο - εργασία - κράτος.

Ο Μαρξισμός πλέον λογίζεται σαν μια θεωρία που υπάρχει «εντός» της, αλλά δεν χαρακτηρίζει ως βασικό τρόπο ανάλυσης το Κίνημα. Άλλωστε όπως ο ίδιος ο ηγέτης του ΠΑ.ΣΟ.Κ στη δευτερολογία του στην 22η σύνοδο, αναφέρει ότι απλώς επηρεάζεται από τη μαρξιστική σκέψη το ΠΑΣΟΚ (22η Σύνοδος ΚΕ, 1987 : 70), αναθεωρώντας ουσιαστικά την εισήγηση του στο Προσυνέδριο της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ (Ιανουάριος 1975), ότι «είμαστε μαρξιστές, με την έννοια ότι αποδεχόμαστε τον μαρξισμό ως μέθοδο ανάλυσης».

Η Ευρώπη δεν θεωρείται πια σαν ένα μέσο που κάνει την Ελλάδα να εξαρτάται από ξένες δυνάμεις, αλλά συμπυκνώνει την εθνική προοπτική¹³³. Δεν είναι τυχαία αυτή η αλλαγή πολιτικής ιδεολογίας, μιας και με τις δεξιοτεχνικές πολιτικές πιέσεις του αρχηγού και ηγέτη του ΠΑ.ΣΟ.Κ, μεγάλη ποσότητα χρηματικών πόρων έφτασαν στην χώρα. Είναι χαρακτηριστική η μεγάλη επιτυχία, που αφορούσε όλες τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, του Μάρτιου του 1985 όταν με πρόταση του Ανδρέα Παπανδρέου το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο καθιέρωσε τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ), η εφαρμογή των οποίων προσπαθούσε να οδηγήσει στην βελτίωση των κοινωνικοοικονομικών διαρθρώσεων στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της Κοινότητας. Το 1989, λίγο πριν τις εθνικές εκλογές το ΠΑ.ΣΟ.Κ υπέβαλλε αίτηση ένταξης στην Σοσιαλιστική Διεθνή, ολοκληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την οριστική μετάβαση του στον ευρωπαϊκό δημοκρατικό σοσιαλισμό.

Τελικά λόγω των σφοδρών αντιδράσεων στην βάση το ΠΑ.ΣΟ.Κ αναδιπλώνει την οικονομική πολιτική, που είχε εφαρμοσθεί με το «δόγμα» Σημίτη για 2 χρόνια. Αυτή η αλλαγή γίνεται με έναν αιφνίδιο τρόπο, αφού στις 25 Νοεμβρίου του 1987 οι δημοσιογράφοι περίμεναν στη μεγάλη αίθουσα τον υπουργό να τους ανακοινώσει την εισοδηματική πολιτική για το 1988, όπου τους ανακοινώθηκε μια εισοδηματική πολιτική με περιορισμένες αυξήσεις που δεν θα υπερέβαιναν την παραγωγικότητα¹³⁴. Αντιθέτως ο Ανδρέας Παπανδρέου αναγγέλλει για το 1988 την καταβολή της ετεροχρονισμένης ΑΤΑ, υπόσχοντας μεγαλύτερες αυξήσεις από τον Κ. Σημίτη. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την παραίτηση του έως τότε Υπουργού εθνικής

¹³² Εισήγηση Α. Παπανδρέου στην 22^η Σύνοδο της Κ.Ε ΠΑΣΟΚ, Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη, 3, 1987, σ. 51.

¹³³ Α. Παπανδρέου, Το ΠΑΣΟΚ μπροστά στο παρόν και το μέλλον της Ελλάδας, ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 1988.

¹³⁴ Ν. Νικολάου, Αφηγήσεις: Η σταθεροποίηση της οικονομίας από τον Σημίτη, Καθημερινή, 12.01.2008.

οικονομίας. Το τέλος αυτής της πολιτικής ιδεολογίας του «εκσυγχρονισμού» και των οικονομικών πολιτικών περιορισμού του ελλείμματος, με την Οικονομική πολιτική να την αναλαμβάνει για τα 2 τελευταία χρόνια της κυβέρνησης ο Δημήτρης Τσοβόλας με αύξηση προσλήψεων στον δημόσιο τομέα με την μονιμοποίηση 47.000 συμβασιούχων το 1989, αλλά όχι αυξήσεων στους μισθούς¹³⁵, παρότι έχει κατηγορηθεί ανεδαφικώς. Αυτή η “Κατηγορία” είχε καταρριφθεί από τον υπουργό της Ν.Δ. που τον διαδέχθηκε, τον κ. Γιάννη Παλαιοκρασσά, ο οποίος διαβεβαίωσε στη Βουλή ότι ο προϋπολογισμός του '89, τον οποίο εκτέλεσε για το πρώτο εξάμηνο ο Τσοβόλας είχε αύξηση δαπανών 14% έναντι πρόβλεψης 18% και από το αποθεματικό δεν είχε δαπανηθεί ούτε μια δραχμή¹³⁶. Αντιθέτως εφάρμοσε μια προοδευτική οικονομική πολιτική, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ψήφιση του Φόρου Προστιθέμενης Αξίας (Φ.Π.Α) καταργώντας δεκάδες έμμεσους φόρους (ΦΚΕ, χαρτόσημο κ.λπ.), δημιουργώντας μια έμμεση φορολογία προοδευτική, ορίζοντας συντελεστή 6% για τα είδη λαϊκής κατανάλωσης, 16% για τις υπηρεσίες και 36% για τα είδη πολυτελείας.

Στην εξωτερική πολιτική του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην 2^η εκλογική θητεία δύο ήταν τα μεγαλύτερα γεγονότα που χαρακτήρισαν αυτήν την χρονική περίοδο. Το ένα αφορά τις σχέσεις με την ΕΟΚ, η οποία αναφέρθηκε και προηγουμένως και η άλλη τις έντονες ελληνο-τουρκικές σχέσεις. Η κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ την περίοδο 1981-1986 ακολουθούσε πολιτική μη διαλόγου με την Τουρκική πλευρά, εφόσον δεν αποχωρίσει ο τουρκικός κατοχικός στρατός από την Κύπρο, ώστε να σταματήσει η παράνομη εισβολή και κατοχή εδάφους από ανεξάρτητο κράτος-μέλος του Ο.Η.Ε. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ είχε πολύ ψηλά στις αρχές του το ζήτημα του Κυπριακού, ανακοινώνοντας μέσα στην Ελληνική Βουλή casus belli προς την Τουρκία, σε περίπτωση προέλασης του τουρκικού κατοχικού στρατού στην Μεγαλόνησο. Από την περίοδο που ήταν αξιωματική αντιπολίτευση το Κίνημα θεωρούσε την εθνική ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα ύψιστα αγαθά, προτρέποντας την κυβέρνηση Καραμανλή να βυθίσει το ερευνητικό σκάφος Χώρα (Αύγουστος 1976) σε περίπτωση που παραβίαζε τα ελληνικά θαλάσσια σύνορα.

Η κρίση ξεκινάει στις 19 Φεβρουαρίου του 1987, όταν η ελληνική κυβέρνηση ανακοινώνει την πρόθεσή της να αγοράσει την πλειοψηφία των μετοχών της Εταιρείας Πετρελαίου Βορείου Αιγαίου, με στόχο την απόκτηση του απόλυτου ελέγχου των κοιτασμάτων στο Αιγαίο. Στις αρχές Μαρτίου, ο υπουργός Άμυνας των ΗΠΑ Γουάινμπεργκερ προχωρά σε φιλοτουρκικές δηλώσεις σχετικά με τα στρατεύματα κατοχής στην Κύπρο, ενώ αναφέρει και πιθανή ανατροπή του 7:10 στην αμυντική αναλογία Ελλάδας – Τουρκίας. Ο Γουάινμπεργκερ την ίδια περίπου στιγμή ακυρώνει επίσκεψή του στην Ελλάδα. Στις 19 Μαρτίου του 1987 η Τουρκία βγάζει το ερευνητικό σκάφος Πίρι Ρέις για διεξαγωγή ερευνών στα διεθνή ύδατα, ακολουθώντας το δρομολόγιο Ίμβρος – Λήμνος – Σαμοθράκη – Άθως – Ανατολική Σκύρος – Ελλήσποντος. Το ερευνητικό πλοίο παρακολουθείται συνεχώς εκ θαλάσσης και αέρος, αναγκάζοντας το να μην εισέλθει στα ελληνικά ύδατα, με την τουρκική πλευρά να διαμαρτύρεται για «παρενόχληση» του σκάφους, με το Ελληνικό ΥΠΕΞ να απαντάει ότι υποχρεούται να πράξει τα δέοντα για να προστατεύσει τα εθνικά δικαιώματα της χώρας.

¹³⁵ «Οι παροχές της τελευταίας στιγμής δεν έχουν νόημα, γιατί δεν πείθουν τους ψηφοφόρους», Α. Παπανδρέου, Ν. Νικολάου «Αφηγησεις: Η προκατάληψη και η αλήθεια για τον Δημήτρη Τσοβόλα», Η Καθημερινή, Αθήνα, 10.05.2008.

¹³⁶ Ν. Νικολάου «Αφηγησεις: Η προκατάληψη και η αλήθεια για τον Δημήτρη Τσοβόλα», Η Καθημερινή, Αθήνα, 10.05.2008.

Στις 26 Μαρτίου 1987 ξεκινάει η κορύφωση της κρίσης με την Τουρκία, μετά από απόφαση του Υπουργικού της συμβουλίου, να διατάζει το ερευνητικό σκάφος Σισμίκ (παλιό Χώρα), με την συνοδεία πολεμικών πλοίων, για έρευνες έξω από τα χωρικά ύδατα της Τουρκίας. Συγκεκριμένα αφορούσε τις εξής τέσσερις περιοχές:

1. Παραχώρηση με α/α 2640 για 1.822 τ.χλμ. που περικλείει τη Σαμοθράκη αφήνοντας ένα μικρό διάυλο στη δυτική πλευρά.
2. Παραχώρηση με α/α 2641 για 2.881 τ.χλμ. που εκτείνεται σε όλο το νοτιοανατολικό τμήμα της Λήμνου.
3. Παραχώρηση με α/α 2.642 για 3.643 τ.χλμ. που καλύπτει την περιοχή μεταξύ Λέσβου και Σκύρου.
4. Παραχώρηση με α/α 2.643 για 1.245 τ.χλμ. που καλύπτει την περιοχή μεταξύ Λέσβου και Χίου.

Και στις τέσσερις περιπτώσεις υπήρχε εντολή οι έρευνες να ξεκινήσουν μετά τα 6 ναυτικά μίλια της αιγιαλίτιδας ζώνης της Ελλάδας. Με αυτές τις εντολές ουσιαστικά η Λέσβος και η Σαμοθράκη, εγκλωβίζονταν σχεδόν ολοκληρωτικά. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ παίρνει ξεκάθαρες θέσεις υπέρ της Τουρκικής πλευράς. Αμέσως ο ελληνικός μηχανισμός κινητοποιείται με το Πεντάγωνο, μετά από οδηγία της κυβέρνησης, να ξεκινάει πολεμική προετοιμασία. Χαρακτηριστικό της εθνικής ενότητας που πρέσβευε το ΠΑ.ΣΟ.Κ για τα εθνικά θέματα, ήταν η τοποθέτηση του υπεύθυνου του ελληνικού στόλου στο Βόρειο Αιγαίο του Γρ. Δεμέστικα, ενός ανθρώπου που δεν συμεριζόταν τις ίδιες πεποιθήσεις με το ΠΑΣΟΚ και τον Α. Παπανδρέου. Στην σύσκεψη που γίνεται στο σπίτι του πρωθυπουργού στο Καστρί ο πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ είπε στον αρχηγό του ΓΕΕΘΑ Νίκο Κουρή ότι «Πρέπει να κινητοποιήσουμε τους πάντες. Αλλά να τους κάνεις σαφές ότι αν οι Τούρκοι επιχειρήσουν γεώτρηση θα χτυπήσουμε. Πρέπει όλοι να καταλάβουν τις ευθύνες τους, Νατοϊκοί, Κοινοτικοί (Ευρωπαίοι), όλοι. Πρέπει να καταλάβουν ότι οι προειδοποιήσεις μας δεν ήταν μόνο λόγια. Κυρίως οι Αμερικανοί. Αν δεν παρέμβουν να συγκρατήσουν τους Τούρκους, κάλεσε τον Κίλι (πρέσβη) και πες του ότι κλείνουμε τη βάση της Νέας Μάκρης, όπως προβλέπει η συμφωνία του '83»¹³⁷. Παράλληλα ο Αν. Υπ. Εξωτερικών Γ. Καψής ζητάει από τον Τούρκο πρέσβη αμοιβαία συμφωνία για προσφυγή στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης για την επίλυση του ζητήματος της οριοθέτησης της υφαλοκρηπίδας. Αυτή η πολιτική πρόταση θα είναι παράγοντας όπου θα στρέψει τις ευρωπαϊκές χώρες προς το μέρος της Ελλάδας μετά την αρνητική απάντηση της Τουρκίας, και θα αποτελέσει από εκείνο το χρονικό σημείο και εντεύθεν την κεντρική πολιτική πρόταση της Ελλάδας.

Μέσα σε αυτό το πολεμικό κλίμα¹³⁸, ο Ανδρέας Παπανδρέου επιρρίπτει τις ευθύνες της κατάστασης στην ιμπεριαλιστική στάση που κρατάνε οι ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, ανακοινώνοντας ότι η νατοϊκή βάση στην Νέα Μάκρη κλείνει, ενώ παράλληλα στέλνεται με εντολή του ο Υπ. Εξωτερικών Κάρλος Παπούλιας στην Βουλγαρία, με την οποία εκείνη την περίοδο υπήρχαν οι καλύτερες σχέσεις που είχαν υπάρξει (μιας και το 1986 οι δύο χώρες είχαν υπογράψει διακήρυξη καλής γειτονίας, φιλίας και συνεργασίας). Αυτή η επιδέξια διπλωματική κίνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ και του Ανδρέα Παπανδρέου ήταν μοναδική διεθνώς, μιας και δεν υπήρχε άλλη

¹³⁷ Μ. Στούκας, Η ελληνοτουρκική κρίση του 1987 και οι χειρισμοί του Ανδρέα Παπανδρέου, το Πρώτο Θέμα, 28/03/2020

¹³⁸ Υπήρξε εκκένωση των παραμεθώριων χωριών στην Θράκη, τα πολεμικά πλοία είχαν παραταχθεί σε όλο το μήκος του Αιγαίου σε θέση μάχης, ενώ στα ελληνικά νησιά ήταν σε κατάσταση ετοιμότητας τα αντιαεροπορικά πολυβόλα.

συμφωνία ανάμεσα σε μια χώρα-μέλος του NATO και μία χώρα-μέλος του Συμφώνου της Βαρσοβίας.

Τελικώς με την απειλή πολέμου, ο Τούρκος πρωθυπουργός ανακοινώνει σε συνέντευξή του στο BBC ότι το «Σισμίκ» δεν θα βγει στο Αιγαίο, ενώ ο Ανδρέας Παπανδρέου τονίζει ότι η χώρα δεν θα δεχθεί πολιτικές συνομιλίες επί νομικού ζητήματος, όπως ήταν η υφαλοκρηπίδα, αλλά «θα εκτιμούσε απόλυτα και θα συνέβαλε στις προσπάθειες του για αποκλιμάκωση της κρίσης», ενώ η απόφαση για το κλείσιμο της Βάσης στην Νέα Μάκρη ανακαλείται.

Λίγους μήνες αργότερα στις 30-31/1/1988 πραγματοποιείται διάσκεψη στο Νταβός της Ελβετίας (στα πλαίσια του οικονομικού συμποσίου) μεταξύ του του Τούρκου πρωθυπουργού Τ. Οζάλ και του Έλληνα ομολόγου Α. Παπανδρέου. Υπογράφεται ένα κοινό ανακοινωθέν που συμφωνούσαν στην πολιτική του «μη πολέμου». Μέσα στο κοινό ανακοινωθέν υπήρξε αναφορά περί σύστασης δύο πολιτικών επιτροπών, της Πολιτικής Επιτροπής και της Επιτροπής Συνεργασίας (οικονομική), οι οποίες θα συναντώνται αντιστοίχως στις δύο χώρες συγχρόνως. Η πρώτη, η Πολιτική Επιτροπή θα προσπαθούσε να καταγράψει τα προβλήματα και να διερευνήσει τις δυνατότητες προσέγγισης προς την κατεύθυνση οριστικών λύσεων. Η δεύτερη, η Οικονομική Επιτροπή, θα εξέταζε τους τομείς συνεργασίας, όπως την οικονομική συνεργασία, μικτές επιχειρήσεις, το εμπόριο, τον τουρισμό, τις επικοινωνίες και τις πολιτιστικές ανταλλαγές.

Για την συμφωνία στο Νταβός η Ελληνική κυβέρνηση δέχθηκε κριτική ότι δεν έβαλε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων το Κυπριακό, με την Ελληνική πλευρά να απαντά με την σταθερή-διαχρονική πεποίθηση που κατείχε, ότι το Κυπριακό δεν αποτελεί ζήτημα διακοινοτικής συνεννόησης, αλλά ενός διεθνούς-ευρωπαϊκού προβλήματος. Αργότερα βέβαια ο Ανδρέας Παπανδρέου θα πει στο ελληνικό κοινοβούλιο στην πρόταση μομφής κατά της κυβέρνησης που είχε υποβάλει η Νέα Δημοκρατία, ότι «Επήγαμε στο Νταβός και από την πρώτη στιγμή συμφωνήσαμε ότι το μόνο που μπορούμε να εγγυηθούμε είναι αυτό που ονομάζουμε “μη πόλεμος” δε θα υπάρξει προσφυγή στα όπλα. Πρέπει δε να πω το εξής, ότι τόσο μου είναι το αδύνατον να καταλάβω πώς μπήκε αυτή η κουβέντα ότι βάζουμε το κυπριακό στο ράφι όταν με τον κ. Κυπριανού τότε πρόεδρος της κυπριακής Δημοκρατίας συμφωνήσαμε πριν πάω στο Νταβός τι ακριβώς θα πρότεινα στον Οζάλ για την επίλυση του Κυπριακού. Ο κ. Οζάλ δεν έχει απορρίψει την πρόταση που είχαμε κάνει. Δεν είναι ράφι αυτό κύριοι. Mea Culpa. Σας ευχαριστεί;»¹³⁹.

Συνοψίζοντας την Εξωτερική πολιτική της χώρας, το ΠΑΣΟΚ άλλαξε στάση όσον αφορά την ΕΟΚ, λόγω της οικονομικής βοήθειας που αποκομούσε η χώρα από τους κοινοτικούς πόρους. Όμως σε ότι αφορά την Εξωτερική πολιτική για την προάσπιση των εθνικών δικαιωμάτων το Κίνημα έμεινε σταθερό στην ιδεολογική του ρητορεία από τα χρόνια που ήταν αντιπολίτευση μέχρι και τις τελευταίες κυβερνήσεις του Ανδρέα Παπανδρέου. Ο ηγέτης του ΠΑΣΟΚ ήταν ο ίδιος που ασκούσε την εξωτερική και αμυντική πολιτική της χώρας. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι, παράλληλα με την πρωθυπουργική του ιδιότητα, διατέλεσε και τον 1^ο Υπουργό Εθνικής Αμύνης του ΠΑΣΟΚ (1981 – 1986), ενώ στο Υπουργείο Εξωτερικών τοποθετούνταν ιστορικά στελέχη¹⁴⁰ (που δεν είχαν όμως μεγάλη επιρροή στην κομματική γραφειοκρατία) που έχαιραν

¹³⁹ Ομιλία Α. Παπανδρέου, Αθήνα, 1988.

¹⁴⁰ Οι Υπουργοί εξωτερικών των κυβερνήσεων Παπανδρέου ήταν οι Ι. Χαραλαμπίδης και Κ. Παπούλιας. Ο πρώτος ιστορικό στέλεχος του ΠΑΣΟΚ και ηγέτης του ΠΑΚ στην Ελλάδα, με σημαντική συμμετοχή στα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Για την αντιστασιακή του δράση βασανίστηκε στο ΕΑΤ – ΕΣΑ και εξορίστηκε

της απόλυτου εμπιστοσύνης του αρχηγού του κόμματος, οι οποίοι μετά τον θάνατο του ιδρυτή του Κινήματος δεν αξιοποιήθηκαν σε κυβερνητικές θέσεις.

Σε ότι αφορά το Κυπριακό, μέσα στην διαχρονική ρητορεία ότι αποτελεί διεθνές και όχι διακοινοτικό ζήτημα, το 1988 υπήρξε η μεγάλη επιτυχία της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Συμβούλιο Σύνδεσης Ευρωπαϊκής Κοινότητας – Τουρκίας όπου εισήχθη η πρόταση ότι «το Κυπριακό επηρεάζει τις σχέσεις της Τουρκίας των Ευρωπαϊκών Οικονομικών Κοινοτήτων», μπαίνοντας έτσι η βάση για την προσπάθεια ένταξης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα την δεκαετία του 1990. Όσον αφορά τον ρόλο της χώρας στο διεθνές πολιτικό σύστημα, παρότι απομακρύνθηκε στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '80, άσκησε σε κρίσιμες πολιτικές καταστάσεις αντιιμπεριαλιστική πολιτική (με την κατηγορία της ανάμειξης των ΗΠΑ στην ελληνο-τουρκική κρίση του 1987 και του βραχυπρόθεσμου κλεισίματος της βάσης στην Νέα Μάκρη), ενώ παρότι δεν διατηρήθηκε η γραμμή της αποχώρησης της χώρας από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ, υπήρξε φανερή η αναβάθμιση της χώρας στην πολιτική σκακιέρα με την χώρα να προχωρά σε αυτόνομες κινήσεις απέναντι στις επιθυμίες των ΗΠΑ, όπως συνέβη στην περίπτωση του καθεστώτος Γιαρουζέλσκι στην Πολωνία και του Καντάφι στην Λιβυή. Όπως αναφέρει πολύ εύστοχα ο Σ. Ρούσσος (2018) ότι «Αυτή η αυτονομία σε συνδυασμό με τις σχέσεις αλληλεγγύης με εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, κυρίως με το παλαιστινιακό, εκπλήρωσε ως έναν βαθμό, τουλάχιστον σε συμβολικό επίπεδο, το αίτημα της ανεξαρτησίας από τις ΗΠΑ.»¹⁴¹.

στην Γύαρο. Ο δεύτερος αποτελούσε από τα πρώτα στελέχη που εντάχθηκαν στο ΠΑΣΟΚ το 1974, αποτέλεσε βουλευτής του κόμματος για πάνω από 27 χρόνια, ενώ μετέπειτα ψηφίστηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας, υπηρετώντας το αξίωμα την περίοδο 2005-2015.

¹⁴¹ Σ. Ρούσσος, «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-1990», Αθήνα, 2018.

3.4 Το κόμμα σε κρίση ενόψει των εκλογών της 19ης Ιουνίου

Από τις αρχές του 1988 ο Ανδρέας Παπανδρέου νοσεί βαριά, με την υγεία του συνεχώς να χειροτερεύει. Ο ίδιος θα μεταβεί στο Λονδίνο στα τέλη του Αυγούστου και θα χειρουργηθεί επί 6 ωρών στο νοσοκομείο Harefield στην καρδιά. Παράλληλα όλη εκείνη την χρονική περίοδο η κυβερνητική θητεία του ΠΑ.ΣΟ.Κ θα γίνει έρμαιο των «απελευθερωμένων» πια μέσων ενημέρωσης για την επιβαρυσμένη υγεία του πρωθυπουργού, αλλά και με τις αποκαλύψεις σκανδάλων στα οποία φαίνεται να εμπλέκεται η κυβέρνηση. Πρώτο σκάνδαλο που εμφανίζεται πρόκειται για το «σκάνδαλο του καλαμποκιού», εισαγωγή παράνομου καλαμποκιού από την Γιουγκοσλαβία και πώλησης του ως ελληνικό, όπου διαπράχθηκε στις 8 Μαΐου του 1986, με την χώρα να καταγγέλλεται στις 17 Αυγούστου και τελικώς να δικάζεται στις 9 Μαΐου 1989 από το Ευρωπαϊκό δικαστήριο και να καταδικάζεται ερήμην της σε οικονομική αποζημίωση 600.000.000 δραχμών.

Όμως το μεγαλύτερο σκάνδαλο το οποίο προβάλλεται καθημερινώς από τον Τύπο και την τηλεόραση αφορούσε την Τράπεζα Κρήτης, γνωστό και ως «Σκάνδαλο Κοσκωτά», όπου την 18^η Ιουλίου 1988 ο εισαγγελέας εφετών Δ. Τσεβιάς διατάζει έλεγχο στην Τράπεζα. Το αποτέλεσμα της έρευνας αποκάλυψε ότι ο Γιώργος Κοσκωτάς είχε κάνει συνολική υπεξαίρεση από την Τράπεζα Κρήτης του ποσού των 33,5 δισεκατομμυρίων δραχμών.

Μέσα από όλες αυτές τις εξελίξεις και τον αρχηγό και ηγέτη του κόμματος να λείπει από την καθημερινή πάλη, το σκάνδαλο για μεγάλο μερίδιο της κοινωνίας χρεώνεται στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. Φυσικά αυτό το κλίμα καλλιιεργήθηκε από τα κεντρικά ΜΜΕ των κλασικών μεγαλοεπενδυτών – επιχειρηματιών όπου όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης (2013) «Το εκδοτικό επιχειρηματικό κατεστημένο αισθάνεται απειλούμενο, αναλαμβάνει εκστρατεία αποκάλυψης του σκανδάλου και απαιτεί από την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ την κάθαρση.»¹⁴².

Στις 11-13 Μαρτίου του 1989 κατατίθενται και συζητιέται στην Βουλή, η πρόταση μομφής της Νέας Δημοκρατίας ενάντια στην κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ, σχετικά με την υπόθεση Κοσκωτά. Ο Ανδρέας Παπανδρέου χρησιμοποιεί αντιαμερικανική ρητορική¹⁴³¹⁴⁴, αναφέροντας ότι πλήθος συμφερόντων κρύβονται πίσω από την προσπάθεια εμπλοκής του ίδιου με το Σκάνδαλο, απειλεί τις ΗΠΑ για κυρώσεις σε περίπτωση μη έκδοσης του Γ. Κοσκωτά στην Ελλάδα, ενώ δεσμεύθηκε ότι οι βάσεις πολύ πιθανό να κλείσουν αν δεν υπάρξει συμφωνία, αλλά και σε περίπτωση συμφωνίας, αυτή θα τεθεί σε δημοψήφισμα. Παράλληλα αναφέρθηκε στο προσωπικό του πολιτικό παρελθόν, συγκεκριμένα στον Νοέμβριο του 1964 και την παραίτηση του από την κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου όταν συνδέθηκε το όνομα του με την υπόθεση Ασπίδα, τονίζοντας ότι δεν δέχεται να αμφισβητείται το πολιτικό του ήθος.

Επιπλέον για να δείξει στην εκλογική βάση ότι δεν υπάρχει κίνδυνος “ανταρσίας” μέσα στο ΠΑ.ΣΟ.Κ, αναφέρθηκε στην αποστασία και την ανατροπή της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου

¹⁴² Γ. Βούλγαρης, Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974 – 2009, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις, 2013.

¹⁴³ «Η ενορχηστρωμένη συκοφαντία του Κοσκωτά, του Μητσοτάκη, του Time δεν με αγγίζουν στο παραμικρό», Ανδρέας Παπανδρέου, ομιλία στο ελληνικό κοινοβούλιο περί πρότασης δυσπιστίας, 12 Μαρτίου 1989

¹⁴⁴ «...Έδωσε το περιοδικό Time, το περιοδικό του αμερικανικού κατεστημένου πράγματι, και όχι μόνο του αμερικανικού κατεστημένου 8 σελίδες στον φυλακισμένο Κοσκωτά,... ουδέποτε (το Time) δεν εξέφρασε θετική άποψη γιατί ήξερε ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου αγωνίζεται να μεταβάλλει αυτή την χώρα, που την κάνετε (ενν. η δεξιά) μπαναλία, σε μια ανεξάρτητη και περήφανη χώρα.», Ανδρέας Παπανδρέου, ο.π

το 1965¹⁴⁵. Τέλος ο αρχηγός του ΠΑ.ΣΟ.Κ ανέφερε ότι υπάρχει οικονομικό – τραπεζικό σκάνδαλο, με πολιτικές προεκτάσεις τις οποίες θα ανακαλυφθούν από την εξεταστική επιτροπή.

Τελικώς στην πρόταση μομφής της Ν.Δ., τρεις βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ, η Ρ. Κακλαμανάκη, ο Α. Τρίτσης και ο Γ.-Α. Μαγκάκης απέχουν από την ψηφοφορία και με δήλωση του Α. Παπανδρέου διαγράφονται από το κίνημα κατά την αποχώρησή του από το κοινοβούλιο (13/3/1989). Μετά από την απόρριψη της πρότασης δυσπιστίας, ο Μένιος Κουτσόγιωργας, ο οποίος είχε βρεθεί στο κέντρο της δεινής του σκανδάλου, παραιτείται από Υπουργός Προεδρίας, δεχόμενος την κάλυψη από τον αρχηγό του ΠΑ.ΣΟ.Κ με έγγραφη απαντητική επιστολή του¹⁴⁶, ενώ με απόφαση της Κ.Ε δεν θα συμπεριληφθεί στα ψηφοδέλτια του ΠΑΣΟΚ. Ο Ανδρέας Παπανδρέου αρνείται να προχωρήσει στη διαγραφή του¹⁴⁷.

Στις εκλογές του 1989 το ΠΑ.ΣΟ.Κ κινείται σε μια ρητορική ιδεολογία της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας, εθνικά προσδιορισμένης, με κεντρικό στόχο τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και της δημόσιας διοίκησης, μέσα στην προσπάθεια σύγκλισης της ελληνικής οικονομίας με τις αντίστοιχες των κρατών της ΕΟΚ. Παράλληλα ο φιλοευρωπαϊσμός του ΠΑ.ΣΟ.Κ θεωρείται πλέον δεδομένος, μέσα στα πλαίσια της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, με πιο ξεκάθαρο χαρακτηριστικό είναι η συμμετοχή του ΠΑ.ΣΟ.Κ, στις ευρωεκλογές του '89, στις διεργασίες εκπόνησης κοινού ιδεολογικοπολιτικού μανιφέστου των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων (Εξόρμηση, 12-2-1989).

Τελικώς οι εκλογές του Ιουνίου θα είναι ιδιαίτερα πολωμένες, με την αντιπολίτευση να ζητάει την «Κάθαρη» και το ΠΑΣΟΚ να κάνει λόγο για βρόμικες μεθοδεύσεις περί σύνδεσης του κόμματος με τα σκάνδαλα¹⁴⁸ και την υπόσχεση ότι οι ένοχοι θα τεθούν μπροστά στην δικαιοσύνη¹⁴⁹, ενώ παράλληλα σύγκρινε την τελευταία 7ετία με τις συντηρητικές κυβερνήσεις του παρελθόντος^{150 151}.

Το αποτέλεσμα των εκλογών θα οδηγήσει το ΠΑΣΟΚ να χάσει μετά από σχεδόν 8 χρόνια την εξουσία, διατηρώντας όμως ένα αρκετά υψηλό ποσοστό (39,13%). Παρότι όπως είδαμε και προηγουμένως στην 2^η κυβερνητική θητεία ακολουθήθηκε μια πιο μετριοπαθής πολιτική, με ένα διάστημα οικονομικής λιτότητας (βλ. σταθεροποιητικό πρόγραμμα), το Κίνημα κατάφερε να διατηρήσει τα ισχυρά ερείσματα που κατείχε σε κομμάτια της Ελληνικής κοινωνίας.

¹⁴⁵ «Είναι χρήσιμο για τα νιάτα της χώρας μας, που δεν είχαν την πικρή εμπειρία της συνομοσίας Κόκα, Χωιδά, Μητσοτάκη και Γκλιξμπουργκ να ανατρέψουν την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου... Υπήρχαν εκείνοι που υποστήριζαν κυβέρνηση Ένωσις Κέντρου με Στεφανόπουλο πρωθυπουργό, ήταν οι Αποστάτες εκείνης της εποχής. Σήμερα δεν υπάρχουν αποστάτες στις τάξεις μας», Ανδρέας Παπανδρέου, ο.π

¹⁴⁶ Μαρδάς Κ., Πίσω από τον ήλιο. Ανδρέας Παπανδρέου : Οράματα και εφιάλτες, σελ. 510-511 εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1995

¹⁴⁷ Ο.π, σελ. 523

¹⁴⁸ «Δεν θα μας στερήσουν την νίκη οι συκοφάντες, οι χυδαιογράφοι, οι άνθρωποι του παρελθόντος και της παρακμής. Μας πολέμησαν βρόμικα...», Α. Παπανδρέου, προεκλογική ομιλία, Πλατεία Συντάγματος, 18 Ιουνίου 1989.

¹⁴⁹ «Το ΠΑ.ΣΟ.Κ είναι το κόμμα της διαφάνειας... οι ένοχοι για τα σκάνδαλα θα τιμωρηθούν, όσο ψηλά και αν στέκονται. Αυτό αποτελεί δέσμευση μας.», Α. Παπανδρέου, ο.π

¹⁵⁰ «Είναι άλλη η Αθήνα της Δεξιάς και άλλη η δική μας. Η δική μας Αθήνα αγκαλιάζει όλες τις δυτικές συνοικίες, (όπου) πριν το 1981 ήταν εκτός σχεδίου... ήταν η ξεχασμένη Αθήνα, χωρίς αποχέτευση, χωρίς νερό, χωρίς δρόμους. Σήμερα υπάρχουν όλα αυτά», Α. Παπανδρέου, ο.π

¹⁵¹ «7 χρόνια ΠΑΣΟΚ 900 βρεφονηπιακοί σταθμοί, 50 χρόνια Δεξιά 822 σταθμοί. Έχουν το θράσος να απευθύνονται στην εργαζόμενη γυναίκα», Α. Παπανδρέου, ο.π

Τα εργατικά και αγροτικά στρώματα, συνέχισαν να στηρίζουν το κόμμα της «Αλλαγής», το οποίο τους βοήθησε σημαντικά με την παρεμβατική οικονομική πολιτική της 1^{ης} τετραετίας, καθώς και με την μεγάλη προοδευτική μεταρρύθμιση που πραγματοποίησε όσον αφορά την κοινωνική πολιτική και την δημιουργία κράτους δικαίου. Απόδειξη αυτής της στήριξης είναι η ανάλυση της εκλογικής δύναμης στην οποία στηριζόταν το ΠΑΣΟΚ¹⁵². Τον Ιούνιο του 1989 το ΠΑΣΟΚ έχει το μεγαλύτερο εκλογικό χάσμα ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο από την ίδρυση του (6,4%), με τις απώλειες από τις αγροτικές περιοχές να μην υπερβαίνουν τις πέντε ποσοστιαίες μονάδες, βρισκόμενο στο 41,2% (2,1% πάνω από το εκλογικό ποσοστό του κόμματος), αντιθέτως στο Λεκανοπέδιο η πτώση ήταν μεγάλη, της τάξεως του 9%, με το συνολικό ποσοστό να είναι μόλις στο 34,8%. Βέβαια τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα (οι μικρομεσαίοι) ήταν τόσο κοντά στο ΠΑΣΟΚ που στις λαϊκές – εργατικές περιοχές της Αττικής, όπως οι Δυτικές συνοικίες και η Β' Πειραιά, το Κίνημα κατέκτησε την 1^η θέση.

Με το αποτέλεσμα των εκλογών, παρότι λαμβάνει ένα μεγάλο εκλογικό ποσοστό, η Νέα Δημοκρατία, εξαιτίας του νέου εκλογικού νόμου (Ν. 1847/1989) δεν καταφέρνει να εκλέξει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Έτσι ξεκινάει η συζήτηση για το ποια θα είναι η κυβέρνηση συνεργασίας;

¹⁵² Για την κοινωνιολογική δομή της εκλογικής βάσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ, βλ. Π. Κουστένης, Στο λυκόφως (;) του πράσινου ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015).

Κεφάλαιο 4ο: Το ΠΑΣΟΚ την δεκαετία του 1990

4.1 Το ΠΑ.ΣΟ.Κ στην Αντιπολίτευση

Καθόλη την διάρκεια των διερευνητικών επαφών για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας, το ΠΑΣΟΚ και ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν ξεκάθαροι: «το ΠΑΣΟΚ δεσμεύεται να μην συνεργαστεί ουδέποτε με την Ν.Δ. Αυτή η κατηγορηματική θέση υπαγορεύεται από το ιδεολογικό και κοινωνικό υπόβαθρο του σοσιαλιστικού μας Κινήματος.»¹⁵³. Η πρόταση του Α. Παπανδρέου ήταν η κυβέρνηση συνεργασίας ΠΑΣΟΚ, Συνασπισμού και ΔΗΑΝΑ με πρωθυπουργό Κωστή Στεφανόπουλο, με παράλληλη ψήφιση της πλήρης αναλογικής, ένα διαχρονικό αίτημα της Κομμουνιστικής Αριστεράς.

Η απάντηση του Συνασπισμού είναι αρνητική, προσβλέποντας σε περαιτέρω αύξηση των ποσοστών της μέσα από την ρητορική της «Κάθαρσης». Αποτέλεσμα ήταν η παράδοση σύμπραξη Δεξιάς – Αριστεράς (Νέας Δημοκρατίας και Συνασπισμού αντίστοιχα) για σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας με πρωθυπουργό τον Τζαννή Τζαννετάκη με μόνο στόχο την συγκρότηση προανακριτικής επιτροπής και παραπομπής σε δίκη του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ, τον Ανδρέα Παπανδρέου και μια σειρά στελεχών όπως οι Α. Κουτσόγιωργας, Δ. Τσοβόλας, Δ. Ρουμελιώτης και Γ. Πέτσος για την υπόθεση Κοσκωτά, ενώ παράλληλα τον δρόμο της δικαιοσύνης θα πήγαιναν και άλλα σκάνδαλα, όπως αυτό του γιουγκοσλάβικου καλαμποκιού που αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα.

Στο κλίμα της εκλογικής ήττας και της επικείμενης διεξαγωγής του Ειδικού δικαστηρίου οργανώνεται στην Ανάβυσσο η 29^η Σύνοδο Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ (6-8 Σεπτεμβρίου 1989). Στην συζήτηση τίθενται το ζήτημα της αιτίας της ήττας, με τον Ανδρέα Παπανδρέου να αναφέρει ότι «Τα όργανα δεν λειτούργησαν όπως θα έπρεπε, αυτή είναι η δική μου αυτοκριτική για όλους μας όμως, όχι για εμένα, δεν λειτούργησαν τα συλλογικά όργανα. Κάποιος είπε ποιος είναι ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ; Ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ είναι εκείνος που βγαίνει από τον πρόεδρο και το Εκτελεστικό Γραφείο, από την Κεντρική Επιτροπή, αυτά είναι τα σημερινά μας όργανα [...] Αν πρόκειται να μιλήσουμε για ευθύνες, ευθύνες έχει το Εκτελεστικό Γραφείο, ευθύνες έχω εγώ, ευθύνες έχει η Κεντρική Επιτροπή. Λοιπόν από την πλευρά αυτή πρέπει να κοιταζόμαστε σαν αλληλουπεύθυνοι [...]»¹⁵⁴. Παράλληλα έκανε πρόσκληση στα παλιά μέλη να επιστρέψουν στο κόμμα, προτείνοντας μάλιστα να μπουν ως ισότιμα στην ΚΟΕΣ και την Γραμματεία της, με ηγετικά στελέχη (κυρίως Σημίτης, Λαλιώτης, Γεννηματάς), τα περισσότερα μέλη του Ε.Γ. δημοσιεύονται στον Τύπο, κατηγορώντας τον Πρόεδρο του κόμματος για αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις, σε μια προσπάθεια αναγκασμού του προέδρου σε υποχώρηση της πρότασής του¹⁵⁵, έχοντας σαν συνέπεια να μην τεθεί η εισήγηση σε ψήφιση, για πρώτη φορά από το Προσυνέδριο του 1975. Σύμφωνα με τους Β. Ασημακόπουλο και Χ. Τάσση (2018): «Η εξέλιξη αυτή αποτελεί το πρώτο σημάδι της εκσυγχρονιστικής τάσης στο ΠΑΣΟΚ, η οποία εμφανίζεται αντίθετη στον Α. Παπανδρέου και στις πολιτικές επιλογές της πρώτης κυβερνητικής τετραετίας μια τάση αμφισβήτησης η οποία, λόγω του πολωμένου κλίματος από τις συνεχόμενες εκλογές (Νοέμβριος 1989 και Απρίλιος 1990), αλλά και από τις διώξεις των στελεχών του ΠΑΣΟΚ,

¹⁵³ «Απόφαση του Προέδρου και του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ στις 21.6.1989», Εξόρμηση 25.6.1989, σ. 3. Βλ. Ασημακόπουλος Β. και Τάσση Χ., ό.π., 2018, σελ.56.

¹⁵⁴ Εισήγηση Α. Παπανδρέου, 29^η Σύνοδο της Κ.Ε του ΠΑ.ΣΟ.Κ., 6.8.1989.

¹⁵⁵ Β. Ασημακόπουλος, ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1974-1990. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2016.

δεν αφήνει χώρο για την οργανωτική της εμφάνιση. Ωστόσο η λογική του εκσυγχρονισμού υιοθετείται και από την κυρίαρχη παραδοσιακή τάση στο κόμμα.»¹⁵⁶.

Πλέον είναι φανερό ότι η ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ, έχει αρχίσει να διασπάται εντός του κόμματος σε αυτόνομες προσωποπαγείς ομάδες. Η ομάδα του Γεννηματά δεν επιθυμεί εκλογή νέου Ε.Γ, γιατί θεωρεί ότι μια τέτοια κίνηση θα περνούσε προς την κομματική βάση ως ανάληψη της ευθύνης για την παρούσα κατάσταση του κόμματος από εκείνο, και όχι από τον αρχηγό του. Από την άλλη ο Κ. Σημίτης παρεμβαίνει δραστικά στην Κ.Ε καθώς οργανώνει τα δυσαρεστημένα μέλη της ΚΕ, απέναντι στον Ανδρέα Παπανδρέου, γίνοντας σταδιακά ο ηγέτης του «εκσυγχρονιστικού» μπλοκ του κόμματος. Αυτός που βγαίνει ισχυρός όμως από την 29^η Σύνοδο ήταν ο Κ. Λαλιώτης καθώς ως εισηγητής επιτυγχάνει την εκλογή νέου Ε.Γ, όπου εκλέγεται πρώτος, με τρίτο τον Σημίτη και έβδομο τον Γεννηματά. Συνάπτει συμμαχία με Σημίτη σ' ένα εκσυγχρονιστικό πλαίσιο και με διάθεση ανοιγμάτων στο χώρο του Συνασπισμού, ενώ λαμβάνεται απόφαση για τη σύγκληση του 2ου συνεδρίου εντός του 1990. Η τελική εισήγηση καταψηφίζεται μόνον από την ομάδα των «Ιταλών»¹⁵⁷.

Λίγο πριν τις βουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου 1989 πραγματοποιείται ένα άνοιγμα του ΠΑΣΟΚ σε στελέχη που δεν είναι κομματικά μέλη, με την δημιουργία της Δημοκρατικής Συμπαράταξης, ενώ επιστρέφουν και μέλη που είχαν αποχωρήσει ή απομακρυνθεί (βλ. Γ. Αρσένης). Στις εκλογές της 5^{ης} Νοεμβρίου σημειώνει μικρή άνοδο (40,67% από 39,13%), οδηγούμενο όμως ξανά στην αξιωματική αντιπολίτευση. Αυτή η ελαφρά επανασυσπείρωση, ως αντίδραση στην κυβέρνηση Τζαννετάκη και της νεοφιλελεύθερης πολιτικής ατζέντας, η οποία θα γιγαντωθεί στην επόμενη τριετία, πραγματοποιείται αφού γίνεται αισθητή η προσπάθεια αλλαγής των κοινωνικών πολιτικών που πραγματοποιήθηκαν στις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ. Την 8^η Απριλίου του 1990 διεξάγονται οι τρίτες κατά σειρά εκλογές σε διάστημα λιγότερο του ενός έτους, με το ΠΑΣΟΚ να δέχεται μια μικρή πτώση του ποσοστού του (λαμβάνει το 38,61%).

Μέσα σε αυτό το κλίμα των συνεχόμενων εκλογικών ηττών θα διεξαχθεί το 2^ο Συνέδριο του ΠΑ.ΣΟ.Κ, το οποίο θα αποτελέσει και το συλλογικότερο σε θέμα παρουσίας ομάδων. Πλέον, και με την ευαίσθητη κατάσταση της υγείας του αρχηγού να έχει οδηγήσει σε συζητήσεις περί μελλοντικής διαδοχής του, το ΠΑΣΟΚ περνάει σε μια φάση μετασχηματισμού των συλλογικών οργάνων, όπου σύμφωνα με τον Μ. Σπουρδαλάκη (1998) αποπροσωποποιούνται τα θεσμικά όργανα του κόμματος, καθώς και κυρίως την εισαγωγή ενός νέου *modus operandi* που βασίζεται στην ανοχή στις διαφορετικές απόψεις και στον εσωκομματικό διάλογο¹⁵⁸. Το τέλος του 2^{ου} Συνεδρίου βρίσκει τους συνέδρους να συστρατεύονται γύρω από τον Ανδρέα Παπανδρέου, εκλέγοντας τον δια βοής εκ νέου πρόεδρο, με αρκετά μέλη να ρίχνουν αλληλοκατηγορίες¹⁵⁹¹⁶⁰, με την εκσυγχρονιστική τάση του Σημίτη μαζί με την «τρόικα» να συμμαχούν απέναντι στους πιο αντιδεξιούς πολιτικούς του ΠΑΣΟΚ(βλ. Γ. Αρσένης, Δ. Τσοβόλας). Ο Δημήτρης Τσοβόλας εκφραστής των πιο λαϊκών στρωμάτων του κόμματος προβαίνει σε μια πρόταση τομή. Θέτει προς ψήφιση την αντικατάσταση του 100% της

¹⁵⁶ Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης, Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ (1974 – 2018), ΠΑΣΟΚ 1974 – 2018, επιμ. Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg, 2018.

¹⁵⁷ Το Ποντίκι, 10- 8-1989.

¹⁵⁸ Μ. Σπουρδαλάκης, «Από το “Κίνημα Διαμαρτυρίας” στο “Νέο ΠΑΣΟΚ”», στο του ίδιου, επιμ., ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία, Πατάκης, 1998.

¹⁵⁹ Κ. Σημίτης: «το τρένο της αλλαγής είχε και λαθρεπιβάτες και ληστές», Το Ποντίκι, 27-9-1990

¹⁶⁰ Γ. Αρσένης: «το τρένο της αλλαγής είχε πράγματι τέτοιους, αλλά είχε και χαμαιλέοντες», Το Ποντίκι, 27-9-1990

σταυροδοσίας για την νέα Κ.Ε σε 40%, με την πρόταση να πλειοψηφεί πανηγυρικά. Πρόκειται για μια πρόταση που ερχόταν σε ρήξη με τα ηγετικά μέλη της κομματικής γραφειοκρατίας¹⁶¹. Ο νέος τρόπος ψηφοφορίας οδηγεί στην διάσπαση της ηγετικής κομματικής γραφειοκρατίας, με την δημιουργία προσωποπαγών ομάδων. Στην νέα Κ.Ε η ομάδα Γεννηματά εκλέγει 19, η ομάδα Λαλιώτη εκλέγει 13, η ομάδα Αρσένη εκλέγει 6, η ομάδα Σημίτη εκλέγει 5, η ομάδα Γ. Παπανδρέου εκλέγει 4, η ομάδα Τσοχατζόπουλου εκλέγει 4, η ομάδα Αλευρά-Λιβάνη (με τον δεύτερο να μην εκλέγεται στην ΚΕ) εκλέγει 8, η ομάδα λαϊκιστών-αυριανιστών (με πιο δυναμική εκδοχή τον Τσοβόλα) εκλέγει 4, η ομάδα των «Ιταλών» του Μ. Χαραλαμπίδη εκλέγει 12 (από 3 που είχε εκλέξει στο προηγούμενο συνέδριο) και η οποία συμμαχεί εκείνη την περίοδο με την ομάδα των συνεταιριστών (στελέχη που δραστηριοποιούνται στον αγροτικό χώρο και το συνεταιριστικό κίνημα) που εκλέγει 5, με αποτέλεσμα ο χώρος της εσωκομματικής αντιπολίτευσης να έχει 17 μέλη στη νέα ΚΕ. Εκλέγονται και άλλοι 60, οι οποίοι δεν έχουν εκείνη την περίοδο στενή οργανωτική σχέση με κάποια από τις ανωτέρω ομάδες (Το Ποντίκι, 27-9-1990)¹⁶².

Η 2^η φάση του σκηνικού θα διαδραματιστεί στην 1^η Σύνοδο της νέας Κ.Ε του ΠΑΣΟΚ στο «Πεντελικόν» (2 Νοεμβρίου 1990) που δείχνει τον διαχωρισμό που επέρχεται σιγά σιγά μέσα στο Κίνημα, ανάμεσα σε «προεδρικούς», οι οποίοι κινούνται μεταξύ της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας, και των «εκσυγχρονιστών» που ακολουθούν μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση, στα χνάρια του Giddens, μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, την διάλυση της ΕΣΣΔ και την άνοδο του νεοφιλελευθερισμού. Στην σύνοδο θα θεσπιστεί για πρώτη φορά η θέση του Γραμματέα, δημιουργώντας έναν νέο πόλο εξουσίας εντός του κόμματος, με παράλληλη την κατάργηση του Πειθαρχικού οργάνου που βοηθάει με την σειρά του την καλλιέργεια δημοκρατικού κλίματος, αλλά και αλληλοσυγκρουόμενων ομάδων συμφερόντων. Εκεί θα αμφισβητηθεί ο ηγεμονικός ρόλος του Ανδρέα Παπανδρέου, με το εκσυγχρονιστικό ρεύμα να προχωράει σε ένα αποφασιστικό βήμα προκειμένου να βγει στο προσκήνιο, προτείνοντας για την θέση του Γραμματέα τον Π. Αυγερινό (με υποστήριξη Κ. Σημίτη, Θ. Πάγκαλος, Μ. Μερκούρη), με τον έτερο υποψήφιο να είναι ο Α. Τσοχατζόπουλος (μέλος της τρόικας, ηγετικό στέλεχος της κομματικής γραφειοκρατίας), ο οποίος αποτελεί προσωπική επιλογή του αρχηγού του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Η επέμβαση του Ανδρέα Παπανδρέου είναι καιρία, κατηγορώντας τους εσωκομματικούς του αντιπάλους για προσπάθεια εκβιασμού και απειλής περί ρήξης¹⁶³. Μέσα από αυτήν την σκληρή γραμμή ο Ανδρέας Παπανδρέου ξανακυριαρχεί εσωκομματικά, με 1^ο Γραμματέα του κόμματος να εκλέγεται ο Α. Τσοχατζόπουλος με 71 ψήφους, με τον Π. Αυγερινό να λαμβάνει 40, ενώ υπήρξαν 21 λευκά, 4 άκυρα, 5 απουσίες. Για το νέο Εκτελεστικό Γραφείο ο Α. Παπανδρέου προτείνει εννέα υποψηφίους (Γεννηματάς, Κακλαμάνης, Λαλιώτης, Αρσένης,

¹⁶¹ Με αποτέλεσμα την ηγετική ομάδα να αποστασιοποιείται στην δίκη του στο Ειδικό Δικαστήριο.

¹⁶² Β. Ασημακόπουλος, «ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1974-1990. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ», Αθήνα, 2016, σελ. 344 - 345.

¹⁶³ «Αυτή την εβδομάδα πέρασα πολύ δύσκολες μέρες... Ουδέποτε υπέκυψα σε εκβιασμούς, ακόμη και όταν αυτοί αφορούσαν την ίδια μου τη ζωή. Δεν πρόκειται να υποκύψω ούτε και τώρα, ούτε σε εκβιασμούς, ούτε σε απειλές... Βρέθηκα ενώπιον ενός διλήμματος : ή θα προτείνεις τον τάδε ή θα κατέβει υποψήφιος ο Αυγερινός. Δεν υποκύπτω. Δέχομαι την πρόκληση. Και αυτό είναι ρήξη. Προτείνω για τη θέση του Γραμματέα τον Άκη Τσοχατζόπουλο... Όλες αυτές τις μέρες δημιουργήθηκε ένα κλίμα από το οποίο προκύπτει το εξής ερώτημα : απώλεια ελέγχου στη Χαριλάου Τρικούπη ή ρήξη. Η ρήξη είναι προτιμότερη...», Α. Παπανδρέου, Είσηγηση στην 1^η Σύνοδο Κ.Ε, Το Ποντίκι, 2- 11-1990.

Μερκούρη, Πεπονής, Σημίτης, Χαραλαμπίδης, Χαραλαμπόπουλος), όπου τελικώς εκλέγονται οι επτά πρώτοι.

Στην 3^η Σύνοδο της Κ.Ε (Φεβρουάριος 1991) αποφασίζεται να αρχίσει μια πανελλαδική εκστρατεία («νέα πορεία προς τον λαό»), με ομιλίες προσώπων του κόμματος προς υπεράσπιση των διωκόμενων στελεχών. Η κινητοποίηση των μελών είναι μεγάλη, οι οποίοι προσπαθούσαν με κάθε τους δύναμη να προστατέψουν τον πρόεδρο και ηγέτη τους. Ο κίτρινος τύπος που καλλιεργήθηκε από την πλευρά της ΝΔ (με κατηγορίες περί σκανδάλου «Πάμπερς») όσο και το “περίεργο” θεσμικό πλαίσιο στο οποίο διεξήχθη η δίκη (με τους ρόλους του δημόσιου κατηγορού και του εισαγγελέα να κατέχουν εν ενεργεία βουλευτές πολιτικών αντιπάλων του ΠΑΣΟΚ) χειροτέρευε το κλίμα της δίκης.

Τελικώς η δίκη θα στιγματιστεί με τον αιφνίδιο θάνατο του Μ. Κουτσόγιωργα, ο οποίος κατηγορούσε την κυβέρνηση της Ν.Δ για αυτόν τον στόχο¹⁶⁴, κατά την διάρκεια της δίκης στις 11 Απριλίου 1991. Με την απουσία εν τέλει του προσώπου – κλειδί, ο οποίος θεωρούνταν ο πρ. Υπουργός Δικαιοσύνης, και με την αναξιπιστία πολλών μαρτύρων, λόγω των αντιφάσεων των οποίων υπέπεσαν κατά την διάρκεια της δίκης, το Ειδικό δικαστήριο έκρινε αθώο για όλες τις κατηγορίες τον αρχηγό του ΠΑΣΟΚ Ανδρέα Παπανδρέου. Με την δικαίωση και σκληρή επίθεση του Ανδρέα Παπανδρέου προς την κυβέρνηση και τον Συνασπισμό¹⁶⁵, και την ίδια την κυβέρνηση Μητσοτάκη να έχει περιέλθει σε βαθιά κρίση (με αποκορύφωμα την αποπομπή του Υπουργού Εξωτερικών Α. Σαμαρά λόγω διαφωνίας με τους χειρισμούς του «Σκοπιανού» ζητήματος) προκηρύσσονται εκλογές στις 10 Οκτωβρίου του 1993. Η προεκλογική ρητορική του ΠΑΣΟΚ ασκούσε κριτική στην κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας για την υποβάθμιση των θεσμών¹⁶⁶, ενώ για πρώτη φορά σε προεκλογική ομιλία τοποθετείται κεντρική αναφορά για την κατεύθυνση που πρέπει να έχει η Ελλάδα κοντά στην Ευρώπη¹⁶⁷.

Την 10^η Οκτωβρίου 1993 το ΠΑΣΟΚ επιστρέφει στην εξουσία καταλαμβάνοντας το 46,88% που αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό της ιστορίας του¹⁶⁸. Η αριστερά “εξαυλώνεται” με τα λαϊκά στρώματα να μην αποδέχονται ποτέ την κίνηση να “διαβεί τον Ρουβίκωνα”, κάνοντας συνεργασία με την Νέα Δημοκρατία, η οποία και εκείνη την διάρκεια και πολύ περισσότερο μετά τις εκλογές του 1990 εφήρμοσε μια αντιλαϊκή πολιτική με νεοφιλελεύθερες αξίες. Δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός ότι στις πιο λαϊκές γειτονίες της Αττικής, στις Δυτικές Συνοικίες και στην Β’ Πειραιά, το ΠΑΣΟΚ λαμβάνει το πιο υψηλό ποσοστό της ιστορίας του, ξεπερνώντας ακόμα και αυτό της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981, εν αντίθεση με τον Δήμο Αθηναίων και τα Β/Α προάστια στα οποία το ΠΑΣΟΚ δεν βγήκε καν πρώτο σε ψήφους, λαμβάνοντας χαμηλότερα ποσοστά από τις εκλογές του 1985¹⁶⁹. Το ΠΑΣΟΚ γίνεται ξανά στην βάση του ένα «λαϊκό κίνημα».

¹⁶⁴ Μ. Κουτσόγιωργας, Ομιλία στην Βουλή, 27 Σεπτεμβρίου 1989.

¹⁶⁵ Στόχος τους ήταν η δική μου πολιτική και ηθική αξόντωση, η διάλυση του ΠΑΣΟΚ και ο κατακερματισμός της μεγάλης δημοκρατικής παράταξης. Απέτυχαν οικτρά» Α. Παπανδρέου, 17 Ιανουαρίου 1992.

¹⁶⁶ «Καθυπόταξαν κάθε θεσμό, έβαλαν την βουλή στο περιθώριο, θέλησαν την εξάρτηση της δικαιοσύνης, εκμηδένισαν τις εξουσίες της τοπικής αυτοδιοίκησης», Α. Παπανδρέου, προεκλογική ομιλία ΠΑΣΟΚ, Πλατεία Συντάγματος, 7/10/1993.

¹⁶⁷ «Για να δημιουργήσουμε μια Ελλάδα μέσα στην Ενωμένη Ευρώπη», Α. Παπανδρέου, ο.π

¹⁶⁸ Το μεγαλύτερο ποσοστό επιτεύχθηκε στις εκλογές του 1981.

¹⁶⁹ Για την κοινωνιολογική δομή της εκλογικής βάσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ., βλ. Π. Κουστένης, Στο λυκόφως (;) του πράσινου ήλιου: Συγκρότηση και μετεξελίξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015).

4.2 Η τελευταία κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου

Στην τελευταία κυβέρνηση του ιδρυτή του, το ΠΑΣΟΚ παρατηρείται ότι ως κόμμα διαχωρίζεται από τις κυβερνητικές υποθέσεις, ενώ παράλληλα θεωρείται πια ως ένα κόμμα ταυτισμένο ιδεολογικά σε πολύ μεγάλο βαθμό με την οικογένεια των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων¹⁷⁰.

Με το ΠΑΣΟΚ πάλι στην κυβέρνηση διεξάγεται το 3^ο Συνέδριο του κόμματος (14-17/04/1994), το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως το Συνέδριο στο οποίο ξεκινάει η κούρσα της διαδοχής του Α. Παπανδρέου. Δημιουργούνται τρεις κυρίαρχες προσωποπαγείς ομάδες από τους επίδοξους διαδόχους του ηγέτη του Κινήματος, οι οποίες είναι οι εξής:

1. Ο Άκης Τσοχαντζόπουλος στον οποίο συσπειρώνονται τα μέλη που υποστηρίζουν την διατήρηση των αξιών και ιδεών του ιδρυτή του κόμματος. Ο ίδιος ο Τσοχαντζόπουλος κάνει συνεχείς αναφορές στον Πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ, εξ' ου και αυτή η ομάδα παίρνει το προσωνύμιο «οι Προεδρικοί».
2. Ο Γεράσιμος Αρσένης, ο οποίος συγκροτεί μια ομάδα που αποτελείται από μέλη που στελεχώνουν την αριστερή πτέρυγα του κόμματος.
3. Ο Κώστας Σημίτης από τον οποίον εκφράζεται το εκσυγχρονιστικό ρεύμα, το οποίο επιθυμεί την ανατροπή των κυβερνητικών επιλογών του Α. Παπανδρέου, ειδικά της 1^{ης} κυβερνητικής του περιόδου (1981-1985)

Μέσα στο συνέδριο ξεσπάει η πρώτη σύγκρουση μεταξύ αυτών των ομάδων, ύστερα από την πρόταση κατάργησης του ασυμβίβαστου μεταξύ της θέσης του Γραμματέα του κόμματος και κυβερνητικής θέσης. Την πρόταση την καταθέτει ο ίδιος ο Γραμματέας του ΠΑΣΟΚ, Α. Τσοχατζόπουλος σε μια κίνηση προκειμένου, έχοντας ένα ισχυρό κυβερνητικό – υπουργικό πόστο, στην ανάγκη του να ισχυροποιηθεί απέναντι στους δύο άλλους πιθανούς διεκδικητές του χρίσματος του αρχηγού. Όμως η πρόταση θα καταψηφιστεί εν τέλει από τα 2/3 των συνέδρων.

Το ΠΑΣΟΚ στην τελευταία κυβερνητική περίοδο του Α. Παπανδρέου, έχει αποκόψει το κόμμα από τις κυβερνητικές υποθέσεις. Παράλληλα ακολουθεί μια γενικότερη μετριοπαθή ρητορεία, ακολουθώντας ένα μοντέλο «υπεύθυνου κόμματος», το οποίο «έχει διδαχθεί από τα λάθη του παρελθόντος». Σε ότι αφορά τα εσωκομματικά, οι εκσυγχρονιστές, με πρωταγωνιστές «την ομάδα των Τεσσάρων» (Κ. Σημίτης, Β. Παπανδρέου, Θ. Πάγκαλος, Π. Αυγερινός), παρουσιάζονται ως οι φορείς της «ρεαλιστικής θεώρησης», οι οποίοι κατέχοντας από την δεκαετία του '80 στενές σχέσεις με τους Ευρωπαίους Εταίρους, υποστηρίζοντας την διαχειριστική οικονομική πολιτική που όριζε η συμφωνία του Μάαστριχτ¹⁷¹.

Στην 4^η Σύνοδο της Κ.Ε του κόμματος εκλέγεται νέος Γραμματέας ο Κώστας Σκανδαλίδης, αντικαθιστώντας τον Α. Τσοχαντζόπουλο ο οποίος προτιμάει την ανάληψη του Υπουργείου Εσωτερικών, ένα υπουργείο με στενές επαφές με την τοπική αυτοδιοίκηση. Όμως μια σημαντική ανακοίνωση προκαλεί τριγμούς, έστω και βραχυπρόθεσμα στο ΠΑΣΟΚ, η οποία ήταν η παραίτηση του Δ. Τσοβόλα και την ίδρυση του ΔΗΚΚΙ τον Δεκέμβριο του 1995.

¹⁷⁰ «Από ένα ριζοσπαστικό ανανεωτικό κίνημα [...] σε ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ», Α. Παπανδρέου, «Ομιλία στην Κεντρική Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου», Εξόρμηση, φ.836, 2.4.1994, σ.24

¹⁷¹ Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης, ό.π., Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg, 2018.

Στις 20 Νοεμβρίου του 1995 ο Ανδρέας Παπανδρέου εισάγεται εσπευσμένα στο «Ωνάσειο». Μέσα σε όλο αυτό το διάστημα που θα νοσηλευτεί θα δημιουργηθούν δύο διαφορετικές τάσεις ενόψει της διαφαινόμενης διαδοχής που θα συντελεστεί. Η μία προέρχεται από την ομάδα του Α. Τσοχαντζόπουλου, στην οποία υποστηρίζεται ότι ο νέος πρωθυπουργός πρέπει να προέλθει από Έκτακτο Συνέδριο του κόμματος, ώστε να γίνει δεκτή η απόφαση που επιθυμεί η βάση του κόμματος. Από την άλλη πολλές προσωπικότητες του Κινήματος, οι οποίοι ήταν εν δυνάμει υποψήφιοι για το χρίσμα (Κ. Σημίτης, Γ. Αρσένης, Γ. Χαραλαμπίδης), υποστήριζαν ότι η εκλογή του νέου πρωθυπουργού έγκειται στην αρμοδιότητα της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του ΠΑΣΟΚ.

Μέσα σε αυτήν την «σύγκρουση» παρατηρείται μια ξεκάθαρη μονομαχία ισχύος ανάμεσα στο κόμμα, η οποία εκφράζει την επιθυμία και την ιδεολογία που επιθυμεί η κοινωνία, και στα κρατικά συλλογικά όργανα, όπως η Κ.Ο η οποία μπορεί να εξασφαλίσει την πραγματοποίηση των κρατικών αναγκαιοτήτων. Μέσα σε αυτό το κλίμα προκύπτει η επιστολή τριάντα βουλευτών του κόμματος, οι οποίοι ζητάνε την ανάδειξη νέου Πρωθυπουργού από την Κ.Ο, δείχνοντας ότι υπάρχουν ισχυρά ερείσματα τα οποία βάζουν σε πρωταγωνιστικό ρόλο τα κυβερνητικά ζητήματα και όχι τις ιδεολογικές αξίες ενός σοσιαλιστικού - δημοκρατικού κινήματος, όπως ήταν το ΠΑ.ΣΟ.Κ. Παράλληλα υπάρχει έντονη κριτική στο πρόσωπο του Α. Παπανδρέου για την άρνηση του να υποβάλλει σύντομα την παραίτηση του¹⁷², προκρίνοντας έμμεσα την υποψηφιότητα του Κ. Σημίτη¹⁷³.

Για τελευταία φορά στην ελληνική πολιτική ιστορία, η λύση θα προέλθει από τον ίδιο τον Α. Παπανδρέου, αν και σε άσχημη κατάσταση της υγείας του, στις 15 Ιανουαρίου παραιτείται από πρωθυπουργός της χώρας. Στην επιστολή παραίτησης του θέτει το θεσμικό πλαίσιο των διαδικασιών που θα ακολουθηθεί. Η κοινοβουλευτική ομάδα θα εκλέξει τον νέο πρωθυπουργό της χώρας, αναβαθμιζόμενο με αυτόν τον τρόπο ως κυρίαρχο όργανο, ενώ η οργάνωση και η λαϊκή βάση του κόμματος θα υποβαθμιστεί αναλαμβάνοντας τον τυπικό ρόλο του εγγυητή της διαφάνειας των διαδικασιών που θα ακολουθηθεί. Το κράτος “υποτάσσει” το κόμμα αφού όπως χαρακτηριστικά τονίζεται: «Πρώτη ευθύνη όλων μας είναι η αποτελεσματική διακυβέρνηση της χώρας για την υλοποίηση του προγράμματος μας [...]. Η Κοινοβουλευτική Ομάδα θα προχωρήσει άμεσα στην εκλογή πρωθυπουργού γιατί τα προβλήματα της χώρας δεν μπορούν να περιμένουν και όσα έχουμε μέχρι σήμερα πετύχει δεν πρέπει να τεθούν σε κίνδυνο»¹⁷⁴.

Στις 18 Ιανουαρίου του 1996 συγκαλείται η Κ.Ο του ΠΑΣΟΚ, με σκοπό την ανάδειξη νέου πρωθυπουργού. Στον 1^ο γύρο οι Κ. Σημίτης και Α. Τσοχαντζόπουλος θα λάβουν από 53 ψήφους, ενώ θα ακολουθήσουν οι Γ. Αρσένης με 50 ψήφους και ο Γ. Χαραλαμπίδης με 11. Στον 2^ο γύρο θα αναδειχθεί νέος πρωθυπουργός της χώρας ο Κώστας Σημίτης με 86 ψήφους έναντι 75 του Α. Τσοχαντζόπουλου. Από εκείνη την χρονική στιγμή τελειώνει επίσημα το παπανδρεϊκό Κίνημα, με την ανάδειξη ενός νέου εκσυγχρονιστικού ΠΑΣΟΚ.

Αυτή η μεγάλη ιδεολογική μετατόπιση στην “κεφαλή” του κόμματος οδηγεί αναγκαστικά στην αναζήτηση για το πως πραγματοποιήθηκε απέναντι σε ένα τόσο κραταίο κομματικό –

¹⁷² «Κλίμα παραίτησης στο Ωνάσειο», Τα Νέα, 15.1.1996 και «Αναπότρεπτες οι εξελίξεις», Η Καθημερινή, 21.11.1995

¹⁷³ Χρ. Τάσσης, ΠΑΣΟΚ 1974 – 1996..., ο.π., σ. 136-137.

¹⁷⁴ «Το κείμενο της παραίτησης του Α. Παπανδρέου», στο Γ. Φάτσης και Λ. Δημάκας, «Υπέγραψε Αλλαγή», Τα Νέα, 16.1.1996, σ. 7. Βλ. επίσης Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ., ό.π., σελ.66, 2018.

οργανωτικό σύστημα που εμφάνιζε τόσες εκλογικές επιτυχίες. Όπως πολύ σωστά έθιξε ο Χ. Τάσσης (2008): «Δεν αποτελεί έκπληξη ότι στην εκλογή από την Κ.Ο ο Κώστας Σημίτης αναδεικνύεται Πρωθυπουργός, καθώς τα κριτήρια που το ίδιο το κόμμα έθεσε, η ταύτιση της κομματικής γραφειοκρατίας με τις ανάγκες του κράτους όπως εκφράζονται διαμέσου του Κοινοβουλίου και η ίδια η απόφαση του κόμματος για την αυτό – υποβάθμιση του, αναδεικνύει τα κρατικά προτάγματα ως βασικό πλαίσιο άσκησης της πολιτικής, κάτι που εξασφαλίζει η εκλογή του Κ. Σημίτη»¹⁷⁵.

Επίσης δεν πρέπει να λησμονείται ότι η εκσυγχρονιστική τάση του κόμματος, της ομάδας που αντιπροσώπευε την νέα τάξη πραγμάτων που συντελούνταν στα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, συσπειρώθηκε κάτω από μια προσωπικότητα – υποψηφιότητα που είχε όλα τα φόντα να κερδίσει το χρίσμα, μιας προσωπικότητας που είχε πολεμήσει και πολεμηθεί στο παρελθόν με την προηγούμενη τάξη πραγμάτων εντός κόμματος (βλ. σταθεροποιητικό πρόγραμμα 1985-1987). Αντιθέτως οι αντι-εκσυγχρονιστικές δυνάμεις δεν κράτησαν ένα κοινό μέτωπο, αλλά διασπάστηκαν σε 3 ομάδες με διαφορετικές κοινωνικές – κομματικές προελεύσεις η καθεμία¹⁷⁶.

Με την ανάδειξή του ως πρωθυπουργός ο Κώστας Σημίτης με πολύ ισχυρή δυναμική θα πάει στο 4^ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ που διεξήχθη στις 30 Ιουνίου του 1996, μία εβδομάδα μετά τον θάνατο του ιδρυτή του Κινήματος τον Ανδρέα Παπανδρέου.

¹⁷⁵ Χρ. Τάσσης, ΠΑΣΟΚ 1974-1996..., ο.π, σ. 138

¹⁷⁶ Ο Α. Τσοχαντζόπουλος συσπείρωσε το μεγαλύτερο τμήμα του κομματικού μηχανισμού, ο Γ. Αρσένης την αριστερή πτέρυγα που κατηγορούνταν μερικές φορές για αντικομματική στάση και ο Γ. Χαραλαμπόπουλος μια ομάδα που χαρακτηρίζονταν ως κεντρώοι.

4.3 Το 4ο Συνέδριο, «Η ανάδειξη του Νέου ΠΑ.ΣΟ.Κ»

Το 4^ο Συνέδριο που διεξήχθη στις 30 Ιουνίου του 1996, μία εβδομάδα μετά τον θάνατο του ιδρυτή και ηγέτη του Κινήματος, αποτελεί το πιο κομβικό για το μέλλον του ΠΑΣΟΚ, με την εκλογή του νέου Προέδρου του κόμματος. Είναι ένα συνέδριο στο οποίο εκτός από τον Ανδρέα Παπανδρέου, θα διενεργηθεί υπό το βάρος της απώλειας των Γ. Αλευρά, Μ. Μερκούρη και Γ. Γεννηματά. Ένα σημαντικό μέρος της “παλιάς φρουράς” δεν υπήρχε πια, με νέα στελέχη να δίνουν δυναμικό παρόν όπως οι Ε. Βενιζέλος, Γ. Παπαντωνίου.

Πρόκειται για ένα τεταμένο συνέδριο στο οποίο δεν έλειψαν οι στιγμές φανερούς έντασης ανάμεσα σε μέλη του κόμματος, τα οποία υποστήριζαν τους δύο υποψηφίους προέδρους (Κ. Σημίτης και Α. Τσοχαντζόπουλο), αλλά και διαφορετικές αντιλήψεις για το μέλλον που πρέπει να έχει το κόμμα. Τα κεντρικά συνθήματα που υπήρξαν ήταν δύο, «Αντρέα ζεις, εσύ μας οδηγείς» (από την πλευρά των υποστηρικτών της υποψηφιότητας του Α. Τσοχαντζόπουλου) και «Το ΠΑΣΟΚ είναι εδώ, ενωμένο δυνατό» (από τους αντίστοιχους του Κ. Σημίτη).

Καταρχάς οι δύο υποψήφιοι παρουσίασαν τις προτάσεις τους, θέτοντας σημαντικά διλήμματα προς ενίσχυση της θέσης τους. Από την μία ο Άκης Τσοχαντζόπουλος υποστήριξε το ασυμβίβαστο μεταξύ προέδρου και πρωθυπουργού, υποστηρίζοντας ότι το κενό του Ανδρέα Παπανδρέου δεν μπορεί να καλυφθεί από ένα πρόσωπο. Το πρόγραμμα που υποστήριξε στηριζόταν στην συνέχιση της πορείας του '81, με σοσιαλιστικό πρόσημο¹⁷⁷, ακολουθώντας την πολιτική του ιδρυτή του κόμματος, ένα πρόγραμμα που όπως υποστηρίχθηκε ανταποκρίνεται στην ευρύτερη Αριστερά¹⁷⁸.

Από την άλλη ο Κώστας Σημίτης τοποθέτησε ενώπιον των Συνέδρων ένα δίλλημα, αναγγέλλοντας ότι εφόσον δεν εκλεγεί πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, θα δήλωνε την παραίτηση του από την θέση του πρωθυπουργού. Παράλληλα άσκησε κριτική στο παρελθόν της οργάνωσης του Κόμματος (στοχεύοντας τον συνεκδικητή του, αλλά και στον Ανδρέα Παπανδρέου)¹⁷⁹.

Μέσα σε ένα έντονο κλίμα, στο οποίο υπήρξαν τεταμένες καταστάσεις με διαπληκτισμούς ανάμεσα στους συνέδρους, πολλές πολιτικές προσωπικότητες πήραν σαφείς θέσεις. Μία θέση που προκάλεσε έντονες συζητήσεις υπήρξε αυτή του Κ. Λαλιώτη, ο οποίος τον Ιανουάριο του 1996 υπήρξε ένας από τους κομβικούς παράγοντες εκλογής του Κ. Σημίτη ως πρωθυπουργού της χώρας, στην οποία υποστήριξε την ύπαρξη μιας άτυπης “δυαρχίας” στο ΠΑΣΟΚ, με πρωθυπουργό τον Κ. Σημίτη και πρόεδρο του κόμματος τον Α. Τσοχαντζόπουλο¹⁸⁰, κάνοντας

¹⁷⁷ «Έχουμε όραμα. Και όραμά μας είναι ο σοσιαλισμός. Με αυτό το όραμα ανδρωθήκαμε, νικήσαμε στις 18 Οκτώβρη του '81. Με τις αξίες και τις αρχές του σοσιαλισμού κυβερνήσαμε την Ελλάδα και οδηγήσαμε την ελληνική κοινωνία στον δρόμο της εθνικής αξιοπρέπειας και της προόδου. Επομένως, ούτε πετρωμένο ούτε ακίνητο είναι το όραμά μας. Ζούμε σε μία περίοδο που χαρακτηρίζεται από γενική αμφισβήτηση ιδεών και αξιών, από ένα ξεθώριασμα των οραμάτων, από μια στροφή στην ιδιώτευση και στον καταναλωτισμό.» Α. Τσοχαντζόπουλος, 4^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ: Ενότητα – Νίκη – Προοπτική, σελ. 183, Αθήνα, 1997.

¹⁷⁸ «Το μέλλον των ιδεών και των οραμάτων του ΠΑΣΟΚ είναι το μέλλον του ίδιου του ΠΑΣΟΚ. Θα είναι συνέχεια του ρεύματος σκέψης και δράσης του Α. Παπανδρέου, που ήταν και είναι πρωτοποριακά και στην Ευρώπη και στην Ελλάδα και στην ευρύτερη Αριστερά.» Α. Τσοχαντζόπουλος, ό.π, σελ. 183, Αθήνα, 1997.

¹⁷⁹ Ο Πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ είναι καθοδηγητής και εκφραστής του Ε.Γ. Ο συγκεντρωτισμός, οι υπερεξουσίες στην κορυφή, οι διακρίσεις σε εχθρούς και φίλους, οι αφανείς ηγετικές ομάδες και ο εμφανής εξοστρακισμός ορισμένων θα είναι φαινόμενα του παρελθόντος. Θα εργαστώ για να αποτελέσουν παρελθόν. Θα εργαστώ για να εξασφαλίσουμε μια πραγματική δημοκρατική λειτουργία των οργάνων», Κ. Σημίτης, ομιλία στο 4^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ, 27 Ιουνίου 1997, 4^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ: Ενότητα – Νίκη – Προοπτική, σελ.37, Αθήνα, 1997.

¹⁸⁰ «Άκη και Κώστα κάνω έκκληση στο όνομα του κοινού παρελθόντος μας και των κοινών δεσμών μας [...], να προχωρήσετε στην λυτρωτική πράξη για όλους τους Συνέδρους, για όλο το ΠΑΣΟΚ, για όλη την δημοκρατική παράταξη και κυρίως για όλη την χώρα, να προχωρήσετε στην λυτρωτική λύση της ανάδειξης και

λόγο για λύση απελευθέρωσης. Η καταλυτικότερη όμως στιγμή του Συνεδρίου για το αποτέλεσμα της εσωκομματικής διαδικασίας αποτέλεσε η απόφαση του Γ. Παπανδρέου. Ο γιος του ιδρυτή του κόμματος αποφάσισε, όπως και στην διαδικασία ανάδειξης πρωθυπουργού, να υποστηρίξει την υποψηφιότητα του Κώστα Σημίτη για πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ¹⁸¹, δημιουργώντας ένα καίριο πλήγμα στον συνδικαδικητή του χρήματος Α. Τσοχαντζόπουλου, ο οποίος βασιζόταν στην ρητορεία του στην εξύμνηση του ιδρυτή του κόμματος και η βάση των υποστηρικτών του προέρχονταν από την παπανδρεϊκή ομάδα.

Τελικώς ο Κώστας Σημίτης εκλέγεται με ποσοστό 53,77%, έναντι 46,23% του Α. Τσοχαντζόπουλου. Το πρόγραμμα που παρουσίασε στην ομιλία του ο Κ. Σημίτης έδειχνε τον μετασχηματισμό ο οποίος θα συντελούνταν στο ΠΑΣΟΚ. Το Κίνημα θα οδηγούνταν στην αποδοχή και ενθάρρυνση της παγκοσμιοποίησης που αυξανόταν μετά τα τελευταία χρόνια από την κατάρρευση των σοσιαλιστικών κυβερνήσεων των ανατολικών χωρών¹⁸². Μια σημαντική αλλαγή που συντελέστηκε μέσα στην ευρωπαϊκή οικογένεια της σοσιαλδημοκρατικής οικογένειας, και έγινε άμεσα αισθητή και στο κόμμα ήταν η τεχνολογική επανάσταση που οδηγεί στην πτώση του κοινωνικού κράτους πρόνοιας των προηγούμενων δεκαετιών¹⁸³. Τέλος γίνεται αναφορά από την ηγεσία για Κεντροαριστερό κόμμα.

Έτσι το ελληνικό κόμμα ακολούθησε την πορεία των υπόλοιπων σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων της Ευρώπης. Στην Αγγλία το Εργατικό κόμμα με τον Τ. Blair θα γίνει κυβέρνηση μετά την 18ετία των Συντηρητικών, ενώ στην Γερμανία τον υποστηρικτή της αριστερής πτέρυγας του SPD, Lafontaine, θα διαδεχθεί ο Schroder ο οποίος θα δεχθεί κριτική από τον προκάτοχο του για εφαρμογή συντηρητικών πολιτικών. Αντίθετα το Γαλλικό κόμμα θα οδηγηθεί σε βαθιά κρίση μετά τον θάνατο του ιδρυτή και ηγέτη του κόμματος, Francois Mitterand, τον Ιανουάριο του 1996, με αποκορύφωμα την αποτυχία του να συμμετάσχει στον 2^ο γύρο των προεδρικών εκλογών του 2002 από το ακροδεξιό κόμμα του Le Pen.

κατοχύρωσης σας σε ένα δίδυμο με πολλαπλασιαστική δύναμη [...], εσύ αγαπητέ Κώστα ως πρωθυπουργός της χώρας και εσύ αγαπητέ Άκη ως πρόεδρος του Κινήματος. Αυτό είναι το δίδυμο». Κ. Λαλιώτης, ομιλία στο 4^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ, 27-30 Ιουνίου 1996.

¹⁸¹ «Άκη Τσοχαντζόπουλε [...], αν αύριο εκλεγείς πρόεδρος του Κινήματος, θα σε στηρίξω με όλες μου τις δυνάμεις και θα απαιτήσω, παρά τους ενδοιασμούς σου, να αναλάβεις ο ίδιος τον θώκο του πρωθυπουργού. Θέλω να ξέρεις ότι σε εκτιμώ και σε τιμώ, διότι σε δύσκολες στιγμές πολέμησες δίπλα στον Ανδρέα Παπανδρέου και αυτό πάντα θα μας ενώνει. Γι' αυτό θέλω να είμαι ειλικρινής απέναντι σου, λέγοντας ότι πιστεύω σήμερα ότι ο πρωθυπουργός της χώρας πρέπει να αναλάβει την ευθύνη του προέδρου του ΠΑΣΟΚ.» Γ. Παπανδρέου, ό.π., 29 Ιουνίου 1996.

¹⁸² «Αριστερή πολιτική είναι να μάχεσαι για να διευκολύνεις την προσαρμογή της οικονομίας μας στην παγκόσμια οικονομία, ώστε να κάνεις την οικονομία της χώρας ικανή να επιβιώσει και να ανθίσει μέσα στο πεδίο της διεθνούς αγοράς η οποία δεν έχει σύνορα.» Κ. Σημίτης, ομιλία στο 4^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ, 27 Ιουνίου 1997, 4^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ: Ενότητα – Νίκη – Προοπτική, σελ.36, Αθήνα, 1997.

¹⁸³ «Η αλλαγή των παραγωγικών συνθηκών και των κοινωνικών αναγκών θέτει νέα προβλήματα κοινωνικής αλληλεγγύης και πρόνοιας [...] Αριστερή πολιτική δεν είναι να δίνεις μάχη οπισθοφυλάκων για να υπερασπιστείς “κεκτημένα” μιας εποχής που έχει ανεπιστρεπτή περάσει» Κ. Σημίτης, ό.π., Αθήνα, 1997, σελ. 36.

Κεφάλαιο 5ο: Το Εκσυγχρονιστικό ΠΑ.ΣΟ.Κ

5.1 Η εποχή Κώστα Σημίτη (1996-2004)

Με την επικράτηση του Κ. Σημίτη στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, γίνεται επίσημη η μετατροπή του Κινήματος σε «κόμμα του κράτους», με το κόμμα να εγκαταλείπει την βασική ανάγκη περί εκπροσώπησης των συμφερόντων της κοινωνικής συμμαχίας η οποία στήριζε το Κίνημα (οι μη προνομιούχοι), αλλά τους κρατικούς στόχους που εκείνη την περίοδο ταυτίζονταν με την είσοδο της χώρας στην ΟΝΕ. Έτσι το ΠΑ.ΣΟ.Κ μετατρέπεται από κόμμα εξουσίας σε ένα κόμμα καρτέλ, αφού η αλληλεξάρτηση κόμματος κράτους να είναι στον υπέρτατο βαθμό¹⁸⁴.

Αυτή η εξέλιξη αποϊδεολογικοποίησης και ουδετεροποίησης του ΠΑΣΟΚ, όπως εύστοχα αναφέρουν οι Κ. Ελευθερίου και Χ. Τάσσης (2013) είναι «η συρρίκνωση της εκπαιδευτικής λειτουργίας του κόμματος και η κομματική οργάνωση είχε πάψει να λειτουργεί ως συλλογικός διανοούμενος που συμβάλλει στην διαμόρφωση πολιτικών». Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται με το κλείσιμο ήδη από το 1986 του περιοδικού της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ, του Αγωνιστή, και κορυφώνεται με το κλείσιμο της ιστορικής εφημερίδας Εξόρμηση στα τέλη του 1997. Η λέξη εκσυγχρονισμός έγινε πια το κεντρικό σύνθημα του κόμματος με αναφορά στο Νέο ΠΑΣΟΚ¹⁸⁵. Ιδεολογικά το ΠΑΣΟΚ εγκαταλείπει την αναδιανεμητική πολιτική, την οποία εφήρμοσαν τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα μεταπολεμικά το 1945-1980, με τη υιοθέτηση του Τρίτου Δρόμου του Anthony Giddens. Ο πολιτικός στόχος για την ευημερία δεν εστιάζει στην κοινωνία, αλλά στο άτομο με την προώθηση της επιχειρηματικότητας, αντί της υποστήριξης των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Ο Κ. Σημίτης επιλέγει να ανατρέψει το «δεσμευτικό» πολιτικό πλαίσιο του κόμματος, που είχε οριστεί όταν εκλέχθηκε πρωθυπουργός από την Κ.Ε του ΠΑΣΟΚ, για την εξάντληση της τετραετίας¹⁸⁶ και προκηρύσσει εκλογές για την 22^η Σεπτεμβρίου 1996.

Οι εκλογές του 1996 θα χαρακτηριστούν ως «οι εκλογές του καναπέ», με την κομματική κινητοποίηση και τις κεντρικές ομιλίες του αρχηγού κόμματος να μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα, με την πρωτοκαθεδρία να αναλαμβάνουν πλέον τα ΜΜΕ, με κύριο πρωταγωνιστή την τηλεόραση με την είσοδο για πρώτη φορά των τηλεοπτικών Debates, στην περίοδο της αμερικανοποίησης, μέσα στην περίοδο της παγκοσμιοποίησης που είχε ξεκινήσει. Σε αυτές της εκλογές το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα αυτοβαφτιστεί ως «κεντροαριστερό», σταματώντας κάθε αναφορά περί ηγέτιδας δύναμης της ευρύτερης Αριστεράς και του Αντιδεξιού πόλου. Πλέον ο διαχωρισμός Αριστεράς/Δεξιάς θεωρείται κατάλειπο μιας περασμένης εποχής.

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 22^{ης} Σεπτεμβρίου εκ νέου νικητή των εκλογών το ΠΑ.ΣΟ.Κ, με μια μικρή πτώση του ποσοστού (41,49% από το 46,88% του 1993) κάτι που οφειλόταν στην

¹⁸⁴ Βασικό χαρακτηριστικό ενός κόμματος καρτέλ είναι ότι οι κρατικές υποθέσεις έχουν νέα νομιμοποιημένη βάση για να διατηρηθεί το κόμμα στην εξουσία. Το κόμμα υποβαθμίζει τον ρόλο του μέλους, ενώ τα κοινωνικά αιτήματα έχουν αντικατασταθεί από τις κρατικές αναγκαιότητες. Οι τοπικές οργανώσεις του κόμματος δεν διαδραματίζουν κανέναν ρόλο στον κομματικό προγραμματισμό, γιατί πλέον ο σχεδιασμός και η διαχείριση των κυβερνητικών και κρατικών υποθέσεων είναι αποκλειστικό προνόμιο των τεχνοκρατών και των ειδικών της επικοινωνίας και του Μαρκετινγκ. Για περισσότερα βλ. R. S. Katz & P. Mair «Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party», Party Politics, 1(1), 1995, pp. 5-28.

¹⁸⁵ «Μαζί μπορούμε να ελπίζουμε ξανά: Μαζί για ένα νέο ΠΑΣΟΚ για μια ισχυρή Ελλάδα», προεκλογική αφίσα ΠΑΣΟΚ 1996.

¹⁸⁶ Βλ. Κ. Σκανδαλίδης, «Δέσμευση για νικηφόρα πορεία, Ομιλία Κώστα Σκανδαλίδη στην Ειδική Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής», Εξόρμηση, φ. 921, 21 Ιανουαρίου 1996. Βλ., επίσης, Κ. Ελευθερίου και Χρ. Τάσσης, ΠΑΣΟΚ: Η άνοδος και η πτώση (:) ενός ηγεμονικού κόμματος, σ. 95, υποση. 112.

είσοδο του ΔΗ.Κ.ΚΙ., του πρ. υπουργού οικονομικών του ΠΑΣΟΚ Δ. Τσοβόλα, το οποίο αποσπά το 4,43% της ελληνικής ψήφου. Όμως τα λεπτομερή αποτελέσματα των εκλογών της 22^{ης} Σεπτεμβρίου δείχνουν μια ξεκάθαρη εικόνα των επιπτώσεων που είχε ο ιδεολογικός μετασχηματισμός του κόμματος, για την εκλογική βάση του κινήματος¹⁸⁷. Σε μια εκλογική αναμέτρηση, στην οποία κυριάρχησε η χαλαρή ψήφος και η ρευστότητα του εκλογικού συστήματος, παρατηρήθηκε μια ελαφρά διόγκωση της απόστασης μεταξύ αστικών – μη αστικών κέντρων. Όμως αυτή η εξέλιξη προήλθε από παραδοσιακά κάστρα του κόμματος, όπως το Ιόνιο στο οποίο υπήρξε πτώση 7,2%, αλλά και στην γενέτειρα της οικογένειας Παπανδρέου, την Δυτική Ελλάδα όπου υπήρξε πτώση 6,5%. Όσον αφορά το Λεκανοπέδιο στο οποίο υπήρξε πτώση έξι μονάδων, αυτή προήλθε εκεί που το ΠΑ.ΣΟ.Κ ήταν παραδοσιακά ισχυρό. Συγκεκριμένα στις λαϊκές-εργατικές περιοχές με την Β΄ Πειραιώς να εμφανίζει σχεδόν 11,5 μονάδες πτώση και τις δυτικές συνοικίες να έχουν ύφεση στο 10%. Πρόκειται για την αρχή της μετατροπής της εκλογικής βάσης του κόμματος, από τα λαϊκά στρώματα στα μεσαία στρώματα και τους επιχειρηματίες.

Βασικά σημεία της κυβερνητικής πολιτικής της κυβέρνησης Σημίτη αποτελούσε η ευθυγράμμιση όλων των δεικτών της χώρας με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τον εξορθολογισμό του δημοσίου τομέα. Αυτή η οικονομική σφιχτή πολιτική παρουσιάστηκε με τον προϋπολογισμό του 1997, προκαλώντας αντιδράσεις. Όμως παρά τις δυναμικές απεργίες που διοργανώθηκαν, όπως αυτή των αγροτών οι οποίοι κλείσανε την Εγνατία οδό κόβοντας ουσιαστικά την χώρα στα δύο, αλλά και αυτή των εκπαιδευτικών της Μεσαίας τάξης η οποία καθήλωσε την παιδεία στάσιμη για πολλούς μήνες, η κυβέρνηση ακολούθησε “σκληρή” πολιτική γραμμή όπως ήταν η απόπειρα ποινικοποίησης των μαθητικών κινητοποιήσεων μέσω Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου¹⁸⁸. Γι’ αυτήν την σκληρή στάση, η εκσυγχρονιστική ομάδα θεωρούσε ότι αποτελούσε αναγκαίο κακό αποδεχόμενη την ρεαλιστική και ορθολογική διαχείριση των οικονομικών και κοινωνικών θέσεων, ενώ για την αριστερή πτέρυγα του ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν ήταν ανεκτή προχωρώντας σε δημόσια κριτική για τις κυβερνητικές πολιτικές. Όμως λόγω μη εναλλακτικής λύσης άλλου προσώπου που θα προκαλούσε αλλαγή πολιτικής, αυτές οι κριτικές έμεναν κυρίως σε θεωρητικό επίπεδο και σε συζητήσεις σχετικά με το που οδηγείται εν τέλει ιδεολογικά το κόμμα.

Αυτή η κριτική και αποδοκιμασία προς τον Κ. Σημίτη, αλλά και την έλλειψη εναλλακτικής, εμφανίζεται με πολύ καθαρό τρόπο στο 5^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ (Μάρτιος 1999). Κάτω από το βάρος της παράδοσης του κύρδου ηγέτη του ΡΚΚ, Αμπνουλάχ Οτσαλάν, και των ΝΑΤΟικών βομβαρδισμών στην Γιουγκοσλαβία, στο οποίο παρότι η κυβέρνηση Σημίτη δήλωσε «η Ελλάδα δεν συμμετείχε στον πόλεμο» ακολούθησε μια πολιτική που ουσιαστικά μετέτρεψε την χώρα σε ένα άτυπο ορμητήριο του ΝΑΤΟ, μιας και χιλιάδες στρατιώτες με πολεμικά – στρατιωτικά μέσα οδηγήθηκαν στην Γιουγκοσλαβία ερχόμενη από την Ελλάδα (κυρίως μέσω της Θεσσαλονίκης), κάτι που οδήγησε σε μαζικές δυναμικές αντικυβερνητικές διαδηλώσεις, ο Κώστας Σημίτης κατεβαίνει ως μόνος υποψήφιος για πρόεδρος του κόμματος. Τελικώς όμως λαμβάνει μόλις το ποσοστό του 65,7%, με το 34,3% να επιλέγει το λευκό. Παράλληλα στα αξιοσημείωτα που διαδραματίστηκαν στο Συνέδριο, αποτελούσε η αποχώρηση της ομάδας

¹⁸⁷ Για λεπτομέρειες των εκλογών της 22^{ης} Σεπτεμβρίου 1996 βλ. Π. Κουτσένης, Στο λυκοφώς (;) του πράσινου ήλιου: συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (1974-2015).

¹⁸⁸ ΦΕΚ 272/Α/4.12.1999, σ. 4899. Βλ. επίσης Γ. Κατσαμπέκης, ο πολιτικός λόγος του «εκσυγχρονισμού» (1989-2004)

των Ιταλών και του Μ. Χαραλαμπίδη από το κόμμα, δημιουργώντας την Δημοκρατική Περιφερειακή Ένωση.

Στις ευρωεκλογές της 13^{ης} Ιουνίου 1999 θα φανεί σε εκλογική κάλπη η αμφισβήτηση προς το πρόσωπο του «Νέου ΠΑ.ΣΟ.Κ», ενώ το περιεχόμενο που δίνει το ίδιο το κόμμα για τα αντίπαλα κόμματα (καθώς και την εσωκομματική αντιπολίτευση) είναι ότι πρόκειται για το «μέτωπο της άρνησης»¹⁸⁹. Το κόμμα θα λάβει το 32,91% της εκλογικής ψήφου, το χαμηλότερο ποσοστό της τριακονταετίας 1979-2009 σε εθνικές εκλογές, με τους αποχωρίσαντες του ΠΑ.ΣΟ.Κ, το ΔΗ.Κ.ΚΙ. να λαμβάνει το 6,85%.

Μέσα σε αυτό στο μετεκλογικό κλίμα σκάει ένα σημαντικό γεγονός που προκαλεί τριγμούς στην κυβέρνηση. Στις 17 Σεπτεμβρίου του 1999 θα πραγματοποιηθεί το ελληνικό «Κραχ» του Χρηματιστηρίου, το οποίο μέσα σε μια μέρα από το «Θαύμα του Χρηματιστηρίου» μετατράπηκε σε «Σκάνδαλο του Χρηματιστηρίου». Από την 1/1/1999 μέχρι και την 17/9/1999 το ελληνικό χρηματιστήριο είδε τον Γενικό Δείκτη να παρουσιάζει αύξηση κατά 118% μέσα σε ένα πλαίσιο οικονομικής ευημερίας, αφού η κυβέρνηση είχε καταφέρει να περιορίσει αισθητά τον πληθωρισμό, η χώρα ήταν έτοιμη να μπει στην ΟΝΕ και να αποκτήσει ένα ισχυρό νόμισμα, ενώ παράλληλα τα δημόσια έργα που πραγματοποιούνταν και ενόψει τον Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Όμως όλα ανακόπηκαν στις 23 Σεπτεμβρίου του 1999 όπου ο γενικός δείκτης μέσα σε 3 ημέρες εμφάνισε πτώση κατά 12,7%, το οποίο είχε άμεσο αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία, μιας και στο ελληνικό χρηματιστήριο εκείνη την περίοδο υπήρχαν 1.500.000 ενεργοί λογαριασμοί. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ το οποίο είχε επενδύσει μέσα σε αυτήν την ευφορία, με αποκορύφωμα προεκλογική αφίσα η οποία ανέφερε « 1.000.000 Έλληνες επενδυτές, ξέρουν ότι οι μετοχές έχουν αξία, όχι, στην αστάθεια, ναι, στη σταθερότητα», βρέθηκε εκτεθειμένο μέσα σε μια από τις πιο βίαιες αναδιανομές πλούτου που έχουν σημειωθεί στην χώρα, ειδικά όταν αυτή συμβαίνει εις βάρος των πολλών.

Όμως το 2000 ενόψει των εθνικών εκλογών το ΠΑ.ΣΟ.Κ αυξάνει συνεχώς την αποδοχή του. Κατά την «εκσυγχρονιστική» διακυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ υπό τον Κώστα Σημίτη εντοπίζεται ένας σταθερός ρυθμός ανάπτυξης του ΑΕΠ και μιας γενικότερης θετικής πορείας αρκετών μακροοικονομικών δεικτών¹⁹⁰. Ειδικότερα η μείωση του ελλείματος από 12,5% του ΑΕΠ το 1993, σε 2,5% το 1999¹⁹¹, η είσοδος της χώρας στην Ευρωζώνη, ο Πληθωρισμός, ο οποίος ήταν μόλις της τάξεως του 2,1% (ιστορικό χαμηλό) και τα μεγάλα δημόσια έργα, τα οποία είτε παραδίδονταν εκείνη την χρονιά (όπως τα εγκαίνια του Μετρό τον Ιανουάριο του 2000) ή ήταν σχεδόν ολοκληρωμένα (πχ νέος αερολιμένας στα Σπάτα) βελτίωνε συνεχώς την δημοφιλία της κυβέρνησης, ενώ παράλληλα υπήρξε μια επιτυχής διοικητική μεταρρύθμιση με το σχέδιο «Καποδίστριας». Σε ότι αφορά την δημόσια εικόνα που εμφάνιζε το ΠΑ.ΣΟ.Κ ήταν ενός κεντρικού κόμματος, εμφανιζόμενο στην κλίμακα Α/Δ να τοποθετείται στο 5,81, με την αντίστοιχη τοποθέτηση της Ν.Δ να εμφανίζεται στο 8,84, ως ένα ξεκάθαρο δεξιό πολιτικό κόμμα¹⁹².

Στις πρόωρες εκλογές της 9^{ης} Απριλίου το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα κάνει την έκπληξη ανατρέποντας την πλειοψηφία των exit-polls και θα αναδειχθεί ξανά πρώτη δύναμη, σχηματίζοντας κυβέρνηση,

¹⁸⁹ Δήλωση Κ. Σημίτη, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 6-6-1999

¹⁹⁰ Βλ. Ν. Χριστοδουλάκης, 2006. Επίσης βλ. Χ. Βερναρδάκης, Πολιτικά Κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα, 2011.

¹⁹¹ Κ. Σημίτης, Εκτροχιασμός, εκδ. ΠΟΛΙΣ, 2012, σσ. 17-36.

¹⁹² Metron Analysis, Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης, Αθήνα, Νοέμβριος 1999.

λαμβάνοντας το 43,79% της εκλογικής ψήφου με την Ν.Δ να λαμβάνει το ποσοστό της τάξης του 42,74%, με τον δικομματισμό να καταγράφει ιστορικό υψηλό (86,53%). Σημαντική εξέλιξη, η οποία είχε προηγηθεί των εκλογών ήταν η αποχώρηση της «ανανεωτικής πτέρυγας», υπό τον Ν. Μπίστη, από τον Συνασπισμό και η συγκρότηση της ΑΕΚΑ (Ανανεωτική Εκσυγχρονιστική Κίνηση της Αριστεράς), η οποία και κατεβαίνει στις εκλογές μαζί με το ΠΑΣΟΚ¹⁹³. Μία άλλη πολύ σημαντική παράμετρος της νίκης του ΠΑ.ΣΟ.Κ ήταν η πολιτική κίνηση του Κ. Σημίτη να τοποθετήσει τον Κ. Λαλιώτη ως επικεφαλής της προεκλογικής εκστρατείας του κόμματος, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης των αντιδεξιών στοιχείων του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Πρόκειται για μια επιτυχή πολιτική τακτική, η οποία όμως ήταν ανακόλουθη με τα πεπραγμένα του λόγου του προέδρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ, μιας και δεν πίστευε στην σύμπλευση του αντιδεξιού επιχειρήματος με τον εκσυγχρονισμό, έχοντας προχωρήσει και στην απόρριψη της πολιτικής του ανδρικού ΠΑ.ΣΟ.Κ, το οποίο το εξέφραζε.

Η νέα νίκη του ΠΑ.ΣΟ.Κ θα ανασυγκροτήσει τις εκλογικές του δυνάμεις στα αστικά κέντρα και κυρίως στην Β' Αθηνών, όπου και θα καταγράψει διαφορά 7,5 μονάδων από την Ν.Δ. Αυτή η άνοδος όμως δεν θα προέλθει από τα εργατικά - λαϊκά στρώματα, αλλά από τα Β/Α προάστια και την Ανατολική στα οποία θα καταγραφεί άνοδος 6 μονάδων. Όμως η σημαντική πτώση που παρατηρήθηκε στον αγροτικό πληθυσμό με το ποσοστό να είναι στο 38,2% έναντι 50,8%, ενώ είχε μια άκρως σημαντική πτώση στους άνεργους της τάξης σχεδόν 10% (36,9 από 46%). Το ΠΑΣΟΚ έχει πια την απόλυτη εξισορρόπηση της ψήφου μεταξύ αστικών και μη αστικών κέντρων (43,8% και στα δυο), ενώ όσων αφορά την ταξική ψήφο και εκεί παρατηρείται μια εξισορρόπηση με την εργατική τάξη να αφορά το 43% και την μη εργατική τάξη το 42,5% (τελείως διαφορετική εικόνα στην Ν.Δ όπου το 32% προερχόταν από την εργατική τάξη και το 42% από την μη εργατική τάξη)¹⁹⁴.

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις παρατηρείται ότι το ΠΑΣΟΚ, σε σχέση με το 1996, ενώ διατηρεί την πρωτοκαθεδρία του στις χαμηλότερες κ/ε κατηγορίες, διευρύνει σημαντικά την επιρροή του στα «μεσαία στρώματα», λαμβάνοντας χαρακτηριστικά ενός πολυσυλλεκτικού κόμματος, μιας και δεν αποτελεί πια ένα κόμμα που εκφράζει μόνο τα λαϊκά στρώματα, αλλά και τον επιχειρηματικό κλάδο και την «μεσαία» τάξη.

Τέλος σε ότι αφορά την εσωκομματική οργάνωση του κόμματος την περίοδο 1996-2004, αυτή θα περάσει από ένα έντονα τεταμένο κλίμα που θα αφήσει ένα αποτύπωμα που θα κάνει καιρό ο χώρος να το ξεπεράσει. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του κόμματος μεταξύ του 6^{ου} Συνεδρίου του 1996 έως και το 2001 τα μέλη του κόμματος θα διπλασιαστούν (από 156.000 μέλη σε 308.000). Αυτή η απότομη μαζικοποίηση σχετίζεται άμεσα με την διαχείριση της εξουσίας, όμως συνδέεται και με την πολιτική επιδίωξη της ηγετικής ομάδας των «εκσυγχρονιστών» του κόμματος να ελέγξουν το κόμμα¹⁹⁵. Αποτελούσε μια προσπάθεια ώστε να σταματήσει η κριτική προς την ηγεσία για την μεταφορά του κόμματος από την Αριστερά, προς το Κέντρο και την Κεντροαριστερά, και των συντηρητικών πολιτικών που εφάρμοζε πολλές φορές με την υποστήριξη και της Ν.Δ¹⁹⁶. Στις εσωκομματικές εκλογές του 1998, ο

¹⁹³ Αυτή η κίνηση εκτιμάται ότι συνέβαλλε σημαντικά ώστε ο ΣΥΝ να απολέσει ένα ποσοστό της τάξης του 25% της εκλογικής του δύναμης του 1996 προς το ΠΑΣΟΚ (VPRC, 2000^a).

¹⁹⁴ Επεξεργασία Δεδομένων Προεκλογικών Ερευνών, VPRC, 2000^a.

¹⁹⁵ Χ. Βερναρδάκης, ό.π., σελ. 267

¹⁹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ψήφιση του αντιτρομοκρατικού νόμου 2928/2001, ο οποίος έδινε δυνατότητα παραβίασης των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε αντίθετη με την ιστορία του ΠΑ.ΣΟ.Κ το οποίο κατήργησε τους προηγούμενους αντιτρομοκρατικούς νόμους (ν.774/1978 και 1916/1990), θεωρώντας τους ως παραδείγματα αυταρχικής πολιτικής, το 2001 ηγείτο ενός τέτοιου νομοσχεδίου με υπουργό τον Μ. Χρυσοχοϊδή.

γραμματέας του κόμματος Κ. Σκανδαλίδης αναφέρει για πρώτη φορά υπάρξει εικονικών μελών στο κόμμα¹⁹⁷. Με την ανάληψη ως Γραμματέας του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ο Κ. Λαλιώτης πραγματοποιεί την πρώτη προσπάθεια απογραφής των πραγματικών μελών του κινήματος. Πρόκειται για μια προσπάθεια ώστε να εμφανιστεί ξανά στην επιφάνεια ο πραγματικός πυρήνας του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ο οποίος υπήρξε ο οργανωτής και διατηρητής των ποσοστών του τις προηγούμενες δεκαετίες, κρατώντας τα χαρακτηριστικά του μαζικού κινήματος. Η απογραφή θα ολοκληρωθεί τον Ιούνιο του 2003 και θα αφήσει την ελληνική πολιτική σκηνή άφωνη. Περίπου το 50% των μελών του ΠΑ.ΣΟ.Κ, γύρω στα 150.000 άτομα, τα οποία όλο το προηγούμενο διάστημα είχαν εκλέξει νέα ηγεσία και είχαν εγκρίνει μια αλλαγή πολιτικής πορείας, δεν υπήρχαν. Αυτός ο αριθμός αφορούσε ονόματα «φίλων», ανθρώπων που είχαν αποβιώσει, ακόμα και αντιγραφές ονομάτων από τηλεφωνικούς καταλόγους¹⁹⁸. Αυτή η αποκάλυψη δείχνει την αλλοίωση της δομής του κόμματος, με την “τιμωρία” του αποκαλύπτει να είναι ο αναγκασμός σε παραίτηση ύστερα από απαίτηση του Κ. Σημίτη (αντικαταστάτης του Κ. Λαλιώτη στην θέση του γραμματέα θα αναλάβει ο Μ. Χρυσοχοϊδης). Μια αλλοίωση που αντικατοπτρίζει την υποβάθμιση η οποία πραγματοποιήθηκε στην ιδιότητα και τον ρόλο του μέλους, κάτι που θα φανεί και στο μονοήμερο Συνέδριο του κόμματος το 2004.

¹⁹⁷ «Η αντιπαράθεση τους πνίγηκε στις εικονικές κάρτες, τους εκλεγμένους καταλόγους και τα μικροκαπετανάτα που γεμίζουν το χώρο στο όνομα ανύπαρκτων ιδεών», Κ. Σκανδαλίδης, Τα Νέα, 3/4/1998.

¹⁹⁸ Βλ. Σταυρόπουλος, «Που πήγαν τα μισά μέλη του ΠΑΣΟΚ;», Το Βήμα, 15/6/2003. Βλ επίσης Χρ. Βερναρδάκη, ό.π, σελ. 268.

5.2 Γιώργος Παπανδρέου και η νέα Αντιπολιτευτική Περίοδος

Στις 7 Ιανουαρίου του 2004, ο Κ. Σημίτης παρατηρώντας ότι παρά τις κυβερνητικές επιτυχίες που έχει καταφέρει (π.χ ένταξη στην Ευρωζώνη, μεγάλα έργα σε πανελλαδική εμβέλεια, ένταξη Κύπρου στην Ε.Ε, ανάληψη διοργάνωσης Ολυμπιακών Αγώνων) είναι κοντά σε μια πιθανότητα μεγάλης εκλογικής ήττας στις εκλογές που θα διεξάγονταν μέσα στο έτος, παραιτείται από πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Ο τρόπος διαδοχής του χρίσματος θα είναι κάτι πολύ πρωτόγνωρο τόσο για την σοσιαλιστική οικογένεια, όσο και την ιστορία την οποία κουβαλούσε το ίδιο το Κίνημα. Αυτή η αλλαγή στον τρόπο ανάδειξης της ηγεσίας ουσιαστικά θα είναι ο επίλογος του μετασχηματισμού της οργάνωσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ από το ριζοσπαστικό σοσιαλιστικό κόμμα μαζών στα τέλη της δεκαετίας του '70, στις κυβερνητικές αναγκαιότητες της δεκαετίας του '80 και στην υποβάθμιση του ρόλου του κόμματος ακόμα και ως εκλογικού μηχανισμού και την πλήρη ταύτιση με τις κρατικές υποθέσεις στα τέλη της δεκαετίας του '90/

Στο έκτακτο συνέδριο που διεξήχθη το 2004, παρότι η αλλαγή ηγεσίας ήταν μια τετελεσμένη υπόθεση (εξ' ου και ο χαρακτηρισμός «παράδοση του δαχτυλιδιού»), μιας και δεν υπήρχε δικαίωμα κατάθεσης άλλης υποψηφιότητας, θα υπάρξει αλλαγή του καταστατικού όσων αφορά τον τρόπο εκλογής, με την εκλογή του νέου προέδρου να μην έχουν μόνο τα μέλη του κόμματος, αλλά και οι «φίλοι του κόμματος». Δικαίωμα για διαφωνία σε αυτές τις αλλαγές δεν δόθηκε. Ήταν μια ειρωνεία της ιστορίας, καθώς ο εκ των θερμότερων διαμαρτυρομένων της έλλειψης δημοκρατικών διαδικασιών και δημοκρατικού συγκεντρωτισμού του ΠΑ.ΣΟ.Κ των δεκαετιών του '70 & '80, ο Κώστας Σημίτης θα προβεί στην τελευταία του θεσμική πράξη ως πρόεδρος του κόμματος, η οποία καταστρατηγεί κάθε έννοια δημοκρατικής κομματικής διαδικασίας. Δικαίωμα ομιλίας δεν παραχωρείται, πάρα μόνο στον Γραμματέα του κόμματος (Μ. Χρυσοχοϊδή), στον απερχόμενο πρόεδρο (Κ. Σημίτη) και στον νέο πρόεδρο του ΠΑ.ΣΟ.Κ (Γ. Παπανδρέου), με τα μέλη του Συνεδρίου να μην είναι εκλεγμένοι σύνεδροι, να προέρχονται από τους καταλόγους πριν την απογραφή του Κ. Λαλιώτη, άλλα ούτε και έχοντας το οποιοδήποτε θεσμικό αξίωμα, καταπατώντας με αυτόν τον τρόπο ευθέως το καταστατικό του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Ο Γιώργος Παπανδρέου, ως μόνος υποψήφιος, θα εκλεχθεί πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ για πρώτη φορά με ανοιχτές διαδικασίες, οι οποίες σύμφωνα με το ίδιο το κόμμα έφταναν περίπου τους ένα εκατομμύριο ψήφους. Κεντρικό σύνθημα αποτελούσε η ανανέωση του κόμματος σε ότι αφορά την οργάνωση και την ιδεολογία που πρέπει να ακολουθήσει ο χώρος («Γιώργο, άλλαξε τα όλα»). Η πολιτική του Γ. Παπανδρέου συνοψίζεται στον όρο «συμμετοχική δημοκρατία», μέσα σε αυτό το πλαίσιο προχωράει με εκπλήξεις στο Ψηφοδέλτιο Επικρατείας, με στόχο να δείξει την ευρεία πρόσκληση κοινωνικών ομάδων, με την συμμετοχή του Φιλελεύθερου πολιτικού Στ. Μάνου, αλλά και ιστορικών στελεχών της Αριστεράς, όπως του Μ. Ανδρουλάκη και της Μ. Δαμανάκης, μια απόδειξη της λευκής επιταγής η οποία είχε δοθεί στον αρχηγό του κόμματος.

Σε ιδεολογικό επίπεδο θα επιστρέψει ο ευθύς αντιδεξιός λόγος, με χαρακτηριστική την κεντρική προεκλογική ομιλία στην πλατεία Συντάγματος: «... σήμερα όλοι οι πολίτες σε αυτήν την χώρα ξέρουν ότι η νέο-Δεξιά δεν είναι παρά μια Δεξιά πολύ παλαιάς κοπής. Μια παράταξη που προτού ακόμη καταλάβει το κράτος, στήνει το δικό της παράκεντρο και παράκεντρος

μηχανισμούς... η ίδια Δεξιά δεν ξεχνά τι σημαίνει Δεξιά.»¹⁹⁹. Επιπρόσθετα εντοπίζονται έντονα τα στοιχεία φιλελεύθερης ατζέντας μεταυλιστικών αξιών, όπως ο σεβασμός στην διαφορετικότητα, την πολυπολιτισμικότητα και προτεραιότητα στην οικολογία και την «κοινωνία των πολιτών».

Όμως παρόλο τον αέρα ανανέωσης με την αλλαγή σκυτάλης που κατείχε το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν αποσοβεί την ήττα στις εκλογές της 7^{ης} Μαρτίου του 2004, λαμβάνοντας το 40,55%, βρισκόμενο σχεδόν 5 ποσοστιαίες μονάδες πίσω από την Ν.Δ του Κ. Καραμανλή.

Σε ότι αφορά το οργανωτικό σχεδιασμό, αυτός θα αλλάξει στο 7^ο Συνέδριο του ΠΑ.ΣΟ.Κ (Μάρτιος 2007). Θα δημιουργηθούν οι Περιφερειακές Επιτροπές, οι οποίες θα υπάρξουν σε κάθε μία από τις δεκατρείς περιφέρειες του κράτους²⁰⁰. Αυτή η εξέλιξη υποβαθμίζει τις παλιές Νομαρχιακές Επιτροπές που υποβαθμίζονται στον συντονιστικό τους ρόλο, ενώ οι Τοπικές Οργανώσεις ενοποιούνται ανά δήμο²⁰¹. Σημαντική εξέλιξη είναι η κατάργηση των Επαγγελματικών Οργανώσεων, η μετεξέλιξη των Κλαδικών Οργανώσεων που αποτελούσαν κεντρικό όργανο του κόμματος την δεκαετία του '80.

Σύμφωνα με τους Κ. Ελευθερίου και Χ. Τάσσης αυτό το καινούργιο σχήμα «λαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας διαδικασίας ασύμμετρης αποκέντρωσης, όπου ενισχύεται αφενός ο κεντρικός έλεγχος – με τη μετατόπιση της εσωκομματικής ισχύος στις περιφερειακές οργανώσεις – και αφετέρου δίδεται η δυνατότητα αυτόνομης δραστηριοποίησης στις Δημοτικές Οργανώσεις.»²⁰². Αυτή η εξέλιξη οδηγεί και στην μείωση της εσωκομματικής ισχύος την οποία κατείχαν οι γραμματείς των Νομαρχιακών Επιτροπών.

Τέλος η Κεντρική Επιτροπή αντικαθίσταται από το Εθνικό Συμβούλιο, το οποίο σε μέγεθος είναι διπλάσιο σε μέγεθος (πάνω από 400 μέλη) από το προηγούμενο κάνοντας το ιδιαίτερα χρονοβόρο, ενώ ενισχύεται η θέση των κοινοβουλευτικών (μετέχουν αριστίδην οι βουλευτές του κόμματος), υποβαθμίζοντας τον ρόλο του οργανωμένου κόμματος. Το Εκτελεστικό Γραφείο καταργείται και στην θέση του δημιουργείται το Πολιτικό Συμβούλιο, το οποίο θα επιλέγεται από τον ίδιο τον Πρόεδρο και εκλέγονται στο Εθνικό Συμβούλιο²⁰³.

Σε ότι αφορά τον ρόλο του Γραμματέα, αυτός θα υποβαθμιστεί, ενώ και τα πρόσωπα που θα επιλεγθούν προέρχονται από τον στενό κύκλο του αρχηγού (Μ. Ξενογιανακοπούλου, Γ. Ραγκούσης, Μ. Καρχιμάκης), σε αντίθεση με το παρελθόν του κόμματος με την επιλογή ατόμων με ειδικό βάρος εσωκομματικά (βλ. Α. Τσοχαντζόπουλος, Κ. Σκανδαλίδης, Κ. Λαλιώτης). Απόδειξη της μείωσης της ισχύος του ρόλου, είναι η συχνή αλλαγή προσώπων, με πέντε γραμματείς να αλλάζονται την περίοδο αρχηγίας Γ. Παπανδρέου, περισσότερους από όσους κατείχαν αυτήν την θέση μεταξύ 1990-2005.

Το κόμμα υπό την αρχηγία του Γ. Παπανδρέου θα αποδείξει την δέσμευσή του για την «συμμετοχική δημοκρατία», ήδη από το συνέδριο του 2005 με την δημιουργία των «τραπεζών διαλόγου», στα οποία συζητούνται πλήθος ζητημάτων που ταλανίζουν την κοινωνία (με το κόστος να μην συζητούνται αυτά τα θέματα από όλα τα μέλη από κοινού). Επιπλέον το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα βάλει εκείνη την περίοδο μια καινοτομία στην ελληνική πολιτική σκηνή, μέσω

¹⁹⁹ Γ. Παπανδρέου, προεκλογική ομιλία ΠΑΣΟΚ, Πλατεία Συντάγματος, 06/03/2004.

²⁰⁰ Άρθρο 29, καταστατικό ΠΑ.ΣΟ.Κ, 2005.

²⁰¹ Άρθρο 23, ό.π., 2005.

²⁰² Κ. Ελευθερίου και Χ. Τάσσης, ό.π., 2013, σελ. 156-157.

²⁰³ Άρθρο 38, ό.π., 2005.

της ηλεκτρονικής μορφής. Στο προγραμματικό Συνέδριο του 2007, οι θέσεις θα προκύψουν ύστερα από διαβούλευση μεταξύ κόμματος, μελών και φίλων μέσω του ιστότοπου dialogos.pasok.gr.

Αυτές οι καινοτομίες που εισάγει το κόμμα όμως θα ανακοπούν με τις πρόωρες εκλογές της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 2007. Παρά τον έντονο αντι-δεξιό λόγο, με σαφείς αναφορές στο παρελθόν²⁰⁴, απόδειξη το κεντρικό σύνθημα «Νέα Αλλαγή», το οποίο παρέπεμπε στην Αλλαγή του Α. Παπανδρέου, το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα δει να έχει απώλειες σχεδόν 300.000 ψήφων σε σχέση με το 2004, λαμβάνοντας το 38,1% της εθνικής ψήφου, παραμένοντας στην αντιπολίτευση βρισκόμενο σχεδόν 2,5 μονάδες πίσω από την Ν.Δ. Την ίδια νύχτα των εκλογών ο Γ. Παπανδρέου θα ζητήσει ανανέωση της εμπιστοσύνης του κόμματος προς το πρόσωπο του, ενώ ξεσπάει η εσωκομματική κρίση με τον Ε. Βενιζέλο, την ίδια νύχτα της ήττας, να ασκεί κριτική στον Γ. Παπανδρέου, κάνοντας λόγο για μεγάλη ήττα την στιγμή που το κόμμα μπορούσε την νίκη, δηλώνοντας παράλληλα «Είμαι παρών, το οφείλω στην παράταξη και στον τόπο», ανακοινώνοντας την υποψηφιότητα του για το χρίσμα του προέδρου.

Η κρίση θα είναι μεγάλη και σε θέμα επιτελείων των υποψηφίων, αλλά και ευθέως ανάμεσα στους ίδιους. Ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου δηλώνει ότι υπήρξε υπονόμηση προς το πρόσωπό του και το κόμμα προεκλογικά, αναφέροντας ότι «Υπονόμηση είναι να αφήνεις τους άλλους να δίνουν μάχη για την νίκη και ο ίδιος να επενδύεις στην ήττα.»²⁰⁵. Παράλληλα αναφέρεται σε δεξιές αντιλήψεις της αντιπολίτευσης του κόμματος, που εκφράζει ο Βενιζέλος, δηλώνοντας ότι «Στην πραγματικότητα δίνουμε ένα διμέτωπο αγώνα απέναντι σε μια δεξιά διακυβέρνηση και απέναντι σε μια δεξιά αντίληψη για τον ρόλο μας ως αξιωματική αντιπολίτευση.»²⁰⁶. Τελικώς στις εσωκομματικές εκλογές της 11^{ης} Νοεμβρίου 2007, ο Γ. Παπανδρέου θα ανανεώσει την θητεία του ως αρχηγός του κόμματος, λαμβάνοντας το 55,91% των ψήφων, με τον Ε. Βενιζέλο όμως να εξασφαλίζει την ηγεμονία του στην εσωτερική αντιπολίτευση με το 38,18% των ψήφων.

Μέσα σε ένα πολιτικό σκηνικό που δείχνει μια σοβαρή άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ, με την ανάδειξη του Αλέξη Τσίπρα ως αρχηγού του κόμματος της Αριστεράς, ακόμα και σε τριπλασιασμό της δύναμής του²⁰⁷, διεξάγεται το 8^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ (Μάρτιος 2008). Στην ομιλία του ο Γ. Παπανδρέου εκφράζει την ανάγκη δράσεων του ΠΑ.ΣΟ.Κ με τα κόμματα της Αριστεράς εντός και εκτός Βουλής, ενώ προτείνει στον αρχηγό του ΣΥΡΙΖΑ, στον οποίο του είχε αποστείλει προσωπική πρόσκληση, δημιουργία επιτροπής με στόχο την μελλοντική σύγκλιση των προγραμμάτων των κομμάτων, κάτι το οποίο ο Α. Τσίπρας το απορρίπτει μην επιθυμώντας κανένα τέτοιο άνοιγμα. Στα αξιοσημείωτα του συνεδρίου αποτελεί η προσπάθεια του Γ. Παπανδρέου να ξανατονώσει τον ρόλο του κόμματος, αποκόπτοντάς το από την στενή σύνδεση με το κράτος, αφήνοντας εκτός του Πολιτικού Συμβουλίου πολλά επιφανή στελέχη του κόμματος, τα οποία αξιοποιεί δημιουργώντας μια «σκιώδη κυβέρνηση», η οποία θα λάβει όλο το βάρος της αντιπολίτευσης προς την κυβέρνηση.

²⁰⁴ «... Σήμερα μιλάει η Αθήνα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και της Νομικής, η Αθήνα του 1-1-4 και του αντιδικτατορικού αγώνα, της εθνικής αντίστασης και των ανέδωτων αγώνων», Γ. Παπανδρέου, προεκλογική ομιλία, Πεδίον του Άρεως, 13/09/2007

²⁰⁵ Γ. Παπανδρέου, συνέντευξη, Ο Κόσμος του Επενδυτή,

²⁰⁶ Γ. Παπανδρέου, ό.π

²⁰⁷ ΠΑ.ΣΟ.Κ: 25,2% και ΣΥΡΙΖΑ 10,8%, δημοσκόπηση MRB, Alpha TV, 12-13 Φεβρουαρίου 2008. Επίσης ΠΑ.ΣΟ.Κ: 25,2% και ΣΥΡΙΖΑ: 17,8%, δημοσκόπηση Metron Analysis, Ant1 tv, Μάρτιος 2008.

Κεφάλαιο 6ο: Το Ξεκίνημα της «Κρίσης»

6.1 ΠΑΣΟΚ 2009-2012: Η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου και η «Ανατροπή»

Με την προκήρυξη βουλευτικών εκλογών για την 4^η Οκτωβρίου 2009, το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα επιστρέψει στην εξουσία αυξάνοντας το ποσοστό του στο 43,92% αφήνοντας 10 μονάδες πίσω του την Ν.Δ.

Δυστυχώς όμως λόγω της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης που είχε βρεθεί η οικονομία, μετά τον εκτροχιασμό της τα προηγούμενα χρόνια, η κυβέρνηση θα βρεθεί προ εκπλήξεως, αναγκασόμενη να εγκαταλείψει το μεγαλύτερο μέρος του προεκλογικού της προγράμματος. Λίγο καιρό μετά την ανάληψη των καθηκόντων της, η κυβέρνηση θα δει το χρέος της χώρας για το 2009 να αναθεωρείται από την Eurostat στο 15,4% προς το ΑΕΠ, σε αντίθεση με τις προβλέψεις της προηγούμενης κυβέρνησης για ετήσιο έλλειμα στο 6%.

Το μόνο προεκλογικό πρόγραμμα το οποίο θα καταφέρει να υλοποιήσει η κυβέρνηση, αφορά την είσοδο της χώρας στην ηλεκτρονική εποχή οδηγώντας στην καταπολέμηση της χρονοβόρας γραφειοκρατίας, της υπερκοστολόγησης και της διαφθοράς.

Με την καθιέρωση της ηλεκτρονικής συνταγογράφησης θα οδηγήσει στην καταπολέμηση της σπατάλης στις φαρμακευτικές δαπάνες, οι οποίες από 2,13 δις το 2003 σκαρφάλωσε στα 5,1 δις το 2009, με το 2011 να πέφτει η φαρμακευτική δαπάνη περίπου στα μισά (3,75 δις). Μια καινοτομία κατά της διαφθοράς ήταν η ψήφιση του προγράμματος της Διαύγειας²⁰⁸, με το οποίο καθίσταται υποχρέωση των κυβερνητικών οργάνων και διοικήσεων όλων των αποφάσεων που λαμβάνονται σε ένα κεντρικό ιστότοπο (με απόκτηση Αριθμού Διαδικτυακής Ανάρτησης), ενώ παράλληλα θεσμοθετούνταν η Ελληνική Στατιστική Αρχή ως ανεξάρτητη αρχή. Σε ότι αφορούσε τις “κατηγορίες” για διόγκωση του δημοσίου τομέα, η κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ θα προχωρήσει για πρώτη φορά σε εκτενή καταγραφή του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων. Τέλος θα προχωρήσει και σε μεταρρύθμιση στην τοπική αυτοδιοίκηση με το πρόγραμμα Καλλικράτης, μια συνέχεια του σχεδίου Καποδίστριας, το οποίο στόχευε στην συνένωση των υπάρχοντων μικρών σε πολιτών δήμων, στην αύξηση της θητείας των οργάνων και στην ανακατανομή των αρμοδιοτήτων.

Στο επίπεδο της οικονομίας η κυβέρνηση, προκειμένου να αντιμετωπίσει την κρίση βιωσιμότητας του κράτους, θα οδηγηθεί στην υπογραφή μιας διεθνούς σύμβασης στις 8 Μαΐου 2010 ανάμεσα στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης, για χορήγηση οικονομικής βοήθειας με την μορφή δανείου ύψους 110 δισεκατομμυρίων ευρώ. Το Μνημόνιο μαζί με τα ασφυχτικά όρια που έθετε η σκληρή πολιτική λιτότητας που θα “επιβάλλει” η Τρόικα, καθώς και των στενών χρονικών ορίων που διέθετε θα οδηγήσουν την κυβέρνηση να μην δώσει την δυνατότητα διαβούλευσης μέσα στο κόμμα, οδηγώντας το ΠΑ.ΣΟ.Κ μακριά από την πολιτική του παράδοση.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ, μέσα σε ένα πλαίσιο στοχοποίησης του από την αντιπολίτευση και άρνησης για εθνική σύμπραξη, θα περιορίσει ως απλό επικουρικό όργανο το κοινοβούλιο, ο κοινωνικός διάλογος θα πέσει σε τέλμα, ενώ η κομματική πειθαρχία θα είναι στον ύψιστο βαθμό της ιστορίας του κόμματος (βλ. Γ. Δημαρά, Β. Οικονόμου, Σ. Σακοράφα μετά την μη στήριξη στην ψήφιση του 1^{ου} Μνημονίου).

²⁰⁸ Ν. 3861/2010

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ μη μπορώντας να ασκεί αυτόνομη πολιτική, λόγω των εθνικών δεσμεύσεων στους δανειστές, προβαίνει σε κυβερνητικές πολιτικές (βλ. κατήργηση 13^{ου} και 14^{ου} μισθού, μείωση των μισθών του δημοσίου, συνεχείς αυξήσεις του Φόρου Προστιθέμενης Αξίας, κ.α), τα οποία δεν ήταν αποδεκτά από την κομματική βάση προκαλώντας αγανάκτηση.

Μέσα στο κλίμα του «κινήματος των Αγανακτισμένων» θα προκύψουν παραιτήσεις βουλευτών του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ενώ στα αξιοσημείωτα που δείχνουν την σημαντική μείωση της εσωκομματικής δυνάμεις που είχε ο πρωθυπουργός αποτελεί η απαίτηση σύγκλησης της Κ.Ο του κόμματος από 21 βουλευτές που οδήγησαν στον ανασχηματισμό της κυβέρνησης, με την ανάληψη του Υπουργείου Οικονομικών από τον εσωκομματικό αντίπαλο του 2007, τον Ευάγγελος Βενιζέλος, παράλληλα ως αντιπροέδρου της κυβέρνησης.

Στις 31 Οκτωβρίου του 2011 ο Γ. Παπανδρέου αναγγέλλει στην Κ.Ο του κόμματος την απόφαση του για διεξαγωγή δημοψηφίσματος ενόψει νέας δανειακής σύμβασης. Αυτή η απόφαση θα βρει πολλά από τα στελέχη του κόμματος σε πλήρη άρνηση (Α. Διαμαντοπούλου, Α. Λοβέρδος, Ι. Ραγκούσης κ.α), ενώ σφοδρές ήταν και οι αντιδράσεις από τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης που καλούν σε συνάντηση την ελληνική κυβέρνηση στις Κάννες, όπου υποστήριξαν την άμεση ανάκληση του δημοψηφίσματος ή την διενέργεια δημοψηφίσματος με μόνο ερώτημα την παραμονή ή όχι της χώρας στο ευρώ.

Όμως το καίριο χτύπημα εναντίον του δημοψηφίσματος το οποίο είχε ανακοινώσει ο Γ. Παπανδρέου, έρχεται στις 3 Νοεμβρίου του 2011, με την επιστροφή της ελληνικής αποστολής από τις Κάννες, με τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης και Υπ. Οικονομικών Ε. Βενιζέλο να αποκλείει αυτό το ενδεχόμενο, δηλώνοντας ότι «Η θέση της Ελλάδας μέσα στο ευρώ είναι μια ιστορική κατάκτηση της χώρας που δεν μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση. Το κεκτημένο αυτό του ελληνικού λαού δεν μπορεί να εξαρτηθεί από την διεξαγωγή δημοψηφίσματος.»²⁰⁹. Το δημοψήφισμα εν τέλει δεν θα διενεργηθεί ποτέ, αποτέλεσμα που ίσως ενισχύει την άποψη ότι είναι αποτέλεσμα της ραγδαίας και πλατιάς απονομιμοποίησης που είχε ο αρχηγός του κόμματος²¹⁰. Παρότι η κυβέρνηση θα λάβει την ψήφο εμπιστοσύνης την 4^η Νοεμβρίου με 153 ψήφους υπέρ θα υπάρξει αιφνίδιο τέλος της κυβέρνησης Παπανδρέου και τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας ΠΑ.ΣΟ.Κ – Ν.Δ – ΛΑΟΣ με πρωθυπουργό τον πρώην τραπεζίτη Λουκά Παπαδήμο.

Αυτή η επιλογή θα αποτελέσει την ταφόπλακα της ηγεμονίας του Σοσιαλιστικού Κινήματος στον αντιδεξιό χώρο (με φυσικό επακόλουθο την 5ετη εγκατάλειψη κάθε αντιδεξιάς ρητορείας). Την 6^η Μαΐου 2012 θα διεξαχθούν οι εθνικές βουλευτικές εκλογές, οι οποίες απέδειξαν την κατάρρευση του πολιτικού συστήματος, με την αποτυχία όλων των κομμάτων να ξεπεράσουν το 20% της εθνικής ψήφου. Στις επαναληπτικές εκλογές την 17^η Ιουνίου 2012 το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα λάβει 12,28%, βρισκόμενο 3^ο κόμμα και πίσω σχεδόν 15 μονάδες από τον ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ, βλέποντας να έχει απώλειες 2.300.000 ψηφοφόρων σε σχέση με το 2009 (3.012.542 σε 755.832 ψήφους). Μέσα σε διάστημα δυόμισι ετών το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα απωλέσει το 75% της εκλογικής βάσης και το 80% των δυνάμεων του Λεκανοπεδίου. Πρόκειται για τις πρώτες εκλογές από το 1974 όπου το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν κερδίζει σε κανέναν νομό της χώρας.

Όμως γιατί οδηγήθηκε το ΠΑ.ΣΟ.Κ σε αυτήν την πρωτόγνωρη για την Ευρώπη, κατάρρευση ενός ηγεμονικού κόμματος;

²⁰⁹ <https://www.evenizelos.gr/89-programm-proposals/2957-referendum> (ανακτήθηκε 06/10/2021)

²¹⁰ Βλ. Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης, Σταθμοί και όρια... ό.π, 2018, σελ. 81 .

Φυσικά η πρώτη αιτία είναι η εφαρμογή των μνημονιακών υποχρεώσεων. Η κρίση οδηγεί στην σμίκρυνση της «μεσαίας» τάξης, όπου αποτελούσε πυλώνα του κόμματος από τα τέλη της δεκαετίας του '90. Παράλληλα αυτή η πολιτική λιτότητας “χτύπησε” αρκετά και τα λαϊκά στρώματα, που αποτελούσε ψυχή του Κινήματος από την ίδρυση του, με το κόμμα να χάνει και τα τελευταία ίχνη λαϊκού ερείσματος.

Η δεύτερη αιτία είναι η απώλεια του αντιδεξιού επιχειρήματος. Η συνεργασία με την Ν.Δ και το ακροδεξιό Λαϊκό Ορθόδοξο Συναγερμό, θα απολέσει κάθε τέτοια απόπειρα αναφοράς. Επιπρόσθετα τα «αντιλαϊκά» μέτρα θα στερήσουν και το ιστορικό πλεονέκτημα του χώρου, ως κόμμα προοδευτικότητας σε σχέση με την συντήρηση. Αξιοσημείωτο όλων είναι ότι κατά την προεκλογική περίοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ, που κουβαλούσε την ιστορία του κυρίαρχου κόμματος της ευρύτερης Αριστεράς, θα υιοθετήσει αντι-αριστερή ρητορεία ταυτίζοντας τον ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ (και τους ψηφοφόρους που συνεχώς αυξάνονταν) με την Ν.Δ²¹¹.

Μια τρίτη αιτία είναι η έλλειψη προθυμίας των στελεχών του κόμματος να στηρίζουν τον προεκλογικό αγώνα, με το κόμμα όλον τον προηγούμενο διάστημα να έχει καταστεί κομπάρσος στην προγραμματική στροφή προς το Μνημόνιο και την συνεργασία με την δεξιά. Πολλά στελέχη είχαν τον ρόλο του εκπροσώπου του κόμματος σε τοπικό επίπεδο, τα οποία δεν είχαν καμία επιθυμία να υπερασπιστούν προεκλογικές δεσμεύσεις, οι οποίες είχαν αποφασιστεί από τα πάνω του κόμματος, χωρίς καμία διαβούλευση.

Το αποτέλεσμα των εκλογών δείχνει ότι το κόμμα αποκόπτεται από την ιστορική του βάση. Συγκεκριμένα η Δυτική Αττική και η Β' Πειραιά, παραδοσιακά κέντρα ισχυρής παρουσίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ έφτασαν να έχουν την μικρότερη στήριξη στο Λεκανοπέδιο (7,8% και 7,9% αντίστοιχα σε σχέση με το 48% και 44,4% το 2009), ενώ οι ψηφοφόροι που παραμένουν πιστή στο κόμμα είναι κυρίως Συνταξιούχοι (20,2%) και άτομα που απασχολούνται με αγροτικά – κτηνοτροφικά επαγγέλματα (18,8%), έχοντας μεγάλη ηλικιακή απόσταση (18-34: 6,7% σε σχέση με τους 55+: 19,1%)²¹². Είναι σαφές πως πρόκειται για ψηφοφόρους που επηρεάζονται και από μια νοσταλγική ενσυναίσθηση.

²¹¹ «... Ελληνίδες, Έλληνες απέναντι στη δική μας υπεύθυνη στάση τοποθετούνται δυστυχώς δύο εκδοχές της «τζάμπα πολιτικής», της δημαγωγίας και του επικίνδυνου λαϊκισμού, των ψευδαισθήσεων και των ψεύτικων υποσχέσεων. Υπάρχει η δεξιά και η αριστερή εκδοχή...», Ε. Βενιζέλος, προεκλογική ομιλία, πλατεία Συντάγματος, 04/05/2012.

²¹² Για περισσότερα βλ. Π. Κουστένης, Στο λυκόφως (;) του πράσινου ήλιου, 2018.

6.2 ΠΑΣΟΚ 2012-2015: Περίοδος Μετάλλαξης και αλλαγής σχημάτων

Μετά την εκλογική συντριβή, το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα δεν προβεί σε εσωκομματικές διαδικασίες για το μέλλον του, αλλά με προσωπική επιλογή του αρχηγού θα συμμετάσχει στην κυβέρνηση συνεργασίας με την Ν.Δ και την Δημοκρατική Αριστερά, προσπαθώντας να υπενθυμίσει στην κοινωνία τον ρόλο του ως κόμμα Ευθύνης, σε αντιδιαστολή με την συνεχή άρνηση του ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ σε οποιοδήποτε σχέδιο κυβέρνησης εθνικής συνεννόησης με κοινό μέτωπο απέναντι στην στάση των Ευρωπαίων. Όμως συνεχίζεται η αποξένωση του κόμματος, ακόμα και από την μικρή πλέον εκλογική βάση του κόμματος, μετά την απόφαση να παραμείνει το μόνο κόμμα συνεργασίας με την δεξιά, μετά την αποχώρηση της ΔΗΜ.ΑΡ, και της στήριξης της απόφασης του αιφνίδιου κλεισίματος της Ελληνικής Ραδιοφωνίας – Τηλεόρασης (Ε.Ρ.Τ).

Ιδεολογικά και οργανωτικά το ΠΑ.ΣΟ.Κ οδηγείται σε μετάλλαξη. Από την μία υπάρχει ο απόλυτος συγκεντρωτισμός από το αρχηγό του κόμματος, σε σημείο να διαλύει και να συγκροτεί με αποκλειστική του ευθύνη όργανα, ενώ σε Συνδιάσκεψη του κόμματος ανοίγει και κλείνει ο ίδιος την συζήτηση, ορίζοντας παράλληλα κλήρωση για τους υπόλοιπους ομιλητές, έχοντας ως αποτέλεσμα κανένα άλλο «κορυφαίο» στέλεχος να καταφέρει να πάρει τον λόγο. Από την άλλη θα υπάρξει μια στοχευμένη προσπάθεια αλλαγής του παρελθόντος και της ιστορίας της παράταξης. Στο 9^ο Συντακτικό Συνέδριο του ΠΑ.ΣΟ.Κ (Μάρτιος 2013) το Κόμμα μετεξερίζεται σε ένα κόμμα του Κέντρου με αποκλειστικό νεοφελελεύθερο προσανατολισμό, με σαφείς αναφορές στην προτεραιότητα της αγοράς και της ανταγωνιστικότητας, ενώ οι αναφορές για το κοινωνικό κράτος είναι ελάχιστες και αυτές όχι στα πλαίσια της καθολικότητας αλλά της επιλεκτικότητας.

Αποκορύφωμα της ιστορικής αναπροσαρμογής, αποτελεί η εκδήλωση για τα 39 χρόνια ίδρυσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ (03/09/2013). Στην ομιλία του ο Ε. Βενιζέλος τοποθετεί το ΠΑ.ΣΟ.Κ στο Κέντρο του κομματικού πεδίου, προσδιορίζοντας την αφετηρία του στην βενιζελική παράταξη, δίνοντας έμφαση στον αστικό εκσυγχρονισμό του Ελ. Βενιζέλου, αποσιωπώντας στην υπόλοιπη ομιλία του για τους μεγάλους αγώνες που έδωσαν στελέχη του ΠΑ.ΣΟ.Κ σε ιστορικές στιγμές του έθνους, όπως την ΕΑΜική αντίσταση, την γενιά του 1-1-4 και τα παιδιά του πολυτεχνείου. Αυτή η παραχάραξη της ιστορίας, μαζί με την συγκύβερνηση με την δεξιά, υιοθετώντας πολλές πολιτικές της κυβέρνησης Α. Σαμαρά, αποτελούν μια ξεκάθαρη ρήξη με τις παραδοσιακές αξίες που ακολουθούσε το ΠΑ.ΣΟ.Κ για πάνω από τρεις δεκαετίες.

Όλες αυτές οι εξελίξεις θα οδηγήσουν σε άλλη μια πρωτόγνωρη εμπειρία για την Μεταπολιτευτική πολιτική Ελλάδα. Τον Μάρτιο του 2014, για πρώτη φορά το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν θα κατέβει ως αυτόνομο στις ευρωεκλογές του 2014, αλλά συμμετέχοντας στο εγχείρημα της ίδρυσης του συνασπισμού της Ελιάς²¹³, θεωρώντας το ως «Σημαντικό βήμα για την ανασυγκρότηση και την ανανέωση του ευρύτερου προοδευτικού χώρου»²¹⁴. Τελικώς η Ελιά δεν θα επιβεβαιώσει τις προσδοκίες για ανασυγκρότηση λαμβάνοντας μόλις το 8,02% της εκλογικής ψήφου.

Μετά και από αυτό το πείραμα, η αγανάκτηση του κόσμου ήταν έντονη στην βάση του κόμματος, η οποία και ξέσπασε στην εκδήλωση του ΙΣΤΑΜΕ για τα 40 χρόνια ίδρυσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Εκεί το πλήθος θα υποδεχθεί με θέρμη τους Γιώργο, Νίκο και Ανδρέα

²¹³ βλ. παράδειγμα του αντίστοιχου κόμματος στην Ιταλία

²¹⁴ Ιδρυτική διακήρυξη Ελιάς, 08/03/2014.

Παπανδρέου, τους γιούς του ιδρυτή του κόμματος, με πλήθος συνθημάτων που κατακεραυνώνουν την τότε ηγεσία του ΠΑ.ΣΟ.Κ²¹⁵ («το ΠΑΣΟΚ είναι εδώ με τον Γιώργο αρχηγό» και «Ρίξτε τα Δεκανίκια της Δεξιάς»). Η κατάσταση οδηγείται στα άκρα κατά την διάρκεια της ομιλίας του Ε. Βενιζέλου, με μερίδα των παρευρισκόμενων να τον αποκαλεί «Προδότη».

Το χάσμα εντός του κόμματος έχει υπερβεί κάθε όριο οδηγώντας τελικώς σε ρήξη. Στις 3 Ιανουαρίου 2015 ο Γ. Παπανδρέου, μαζί με επτά βουλευτές του κόμματος και άλλων στελεχών, θα ανακοινώσει την ίδρυση του Κινήματος Δημοκρατών Σοσιαλιστών (ΚΙ.ΔΗ.ΣΟ.) με την πλευρά των «Βενιζελικών» να κατηγορεί για ίδρυση «προσωπικού κόμματος»²¹⁶, ενώ η πλευρά Παπανδρέου για λύτρωση²¹⁷.

Στις πρόωρες (μετά την άρνηση στήριξης του ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ της υποψηφιότητας του Σ. Δήμα για ΠτΔ) βουλευτικής εκλογές της 25^{ης} Ιανουαρίου του 2015, το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα λάβει ιστορικό χαμηλό ποσοστό της τάξης του 4,68%, με καίριο πλήγμα για το κόμμα να είναι το 2,47% το οποίο έλαβε το ΚΙ.ΔΗ.ΣΟ του Γ. Παπανδρέου. Η αποξένωση του ΠΑ.ΣΟ.Κ από τα αιτήματα και τους προβληματισμούς της νέας γενιάς φαίνεται από το πενιχρό ποσοστό του 1,7% που λαμβάνει από τους φοιτητές/σπουδαστές, ενώ στην ηλικιακή ομάδα των 18-34 το ποσοστό βρίσκεται στα όρια της εκλογικής εισόδου (3,2%)²¹⁸. Ουσιαστικά μιλάμε για εκείνη την χρονική στιγμή για ένα ηλικιωμένο ΠΑ.ΣΟ.Κ, το οποίο είναι έτοιμο να συνταξιοδοτηθεί.

²¹⁵ Βλ. Δ. Κρουστάλλη, Σύγκρουση Γιώργου Παπανδρέου – Ευάγγελου Βενιζέλου στο Ζάππειο, tonima.gr, Ανακτήθηκε 06/10/2021.

²¹⁶ Ε. Βενιζέλος, συνέντευξη στα Παραπολιτικά, 19/01/2015.

²¹⁷ «Όσοι δεν θέλουν να καταλάβουν μιλούν για διάσπαση, εμείς μιλάμε για λύτρωση και δημιουργική ρήξη με το κομματικό κατεστημένο», ομιλία Γ. Παπανδρέου, Αθήνα, 03/01/2015.

²¹⁸ Βλ. Π. Κουστένης, ό.π., 2018.

6.3 Η προσπάθεια ανασυγκρότησης και το τέλος (;) του ΠΑ.ΣΟ.Κ

Με το ιστορικό χαμηλό και ενόψει του εκλογικού αδιεξόδου, με τον κίνδυνο να μείνει εκτός Βουλής πολύ ορατό σύμφωνα με δημοσκοπήσεις²¹⁹, αποφασίζεται αλλαγή ηγεσίας με ανοιχτή εκλογή. Στην εκλογική εσωκομματική αναμέτρηση του Ιουνίου 2015 συμμετείχαν μόλις 52.388 μέλη και φίλοι του κόμματος, ενδεικτικό της οργανωτικής παρακμής που υπήρχε. Νικήτρια θα αναδειχθεί η Φώφη Γεννηματά από τον α' γύρο λαμβάνοντας 51,69%, έναντι του 25,34% του Α. Λοβέρδου και του 22,97% του Ο. Κωνσταντινόπουλου, αναλαμβάνοντας αρχηγός του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Πολύ γρήγορα η νέα αρχηγός του κόμματος θα τεθεί αντιμέτωπη με τις δραματικές εξελίξεις που αντιμετώπιζε η χώρα ύστερα από την διαπραγμάτευση της ελληνικής κυβέρνησης του Α. Τσίπρα με τους Ευρωπαίους Εταίρους και της απόφασής του να προσφύγει σε ένα “ιδιόμορφο” δημοψήφισμα²²⁰, μέσα σε ένα έντονο πολωμένο κλίμα με τις τράπεζες να είναι κλειστές λόγω των capital controls.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα μείνει πιστό στην φιλοευρωπαϊκή του ατζέντα²²¹ και στον αυτοπροσδιορισμό του ως κόμμα ευθύνης²²², στηρίζοντας με κάθε κόστος αυτήν του την πολιτική θέση, παρότι τα κοινωνικά στρώματα επιζητούν εκείνη την χρονική στιγμή αλλαγή πολιτικής γραμμής, αποτέλεσμα στο δημοψήφισμα να κερδίσει το ΟΧΙ με ποσοστό 61,31%. Αυτή η άρνηση χρησιμοποίησης ενός τόσο κρίσιμου εθνικού ζητήματος για μικροκομματικούς σκοπούς θα αφαιρέσει ένα σημαντικό “όπλο από την φαρέτρα” του κόμματος ώστε να αμφισβητήσει την κυρίαρχη θέση του ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ, ο οποίος αργότερα θα βρεθεί σε κρίση με διασπάσεις, πρωτόγνωρο για ένα κόμμα που βρίσκεται για τόση λίγη χρονική περίοδο στην εξουσία. Στις εκλογές της 20^{ης} Σεπτεμβρίου του 2015 το κόμμα θα λάβει (ως Δημοκρατική Συμπαράταξη) το 6,28%, ανεβάζοντας κατά 1,6% την εκλογική του δύναμη.

Μετά από αυτήν την εκλογική αναμέτρηση λαμβάνεται η απόφαση δημιουργίας ενός νέου φορέα, ο οποίος θα προσπαθήσει να εκπροσωπήσει την Κεντροαριστερά. Ωστόσο αυτήν την φορά το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν θα επιμείνει στην αυτόνομη πορεία του, αλλά στην δημιουργία ενός κοινού σχήματος το οποίο θα αποτελεί συνέχεια του. Σε αυτό το νέο ξεκίνημα θα συμμετάσχουν κόμματα όπως το Ποτάμι, η ΔΗΜ.ΑΡ, το ΚΙ.ΔΗ.ΣΟ, και άλλα μικρότερα κόμματα²²³. Προκειμένου να καταστήσει σαφές ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν επιθυμεί την κατοχύρωση μιας ηγεμονικής θέσης στο σχήμα, θα προκηρυχθούν εκλογές για ανάδειξη του Προέδρου. Θα είναι η πρώτη φορά σε διαδικασία ανάδειξης αρχηγού που δεν θα υπάρξει κανένας περιορισμός και θα μπορεί ο καθένας να καταθέσει την υποψηφιότητα του για πρόεδρος. Αυτό θα οδηγήσει τελικώς οι υποψήφιοι να είναι εννέα, αλλά και την συμμετοχή

²¹⁹ ΠΑ.ΣΟ.Κ στο 2,9% έδειχνε δημοσκόπηση της MRB για λογαριασμό του Star tv, 27/02/2015-02/03/2015.

²²⁰ Το δημοψήφισμα που τίθενται να αποφασίσει ο ελληνικός λαός αφορά το αν «Πρέπει να γίνει αποδεκτό το σχέδιο συμφωνίας, το οποίο κατέθεσαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στο Eurogroup της 25.06.2015». Όμως αυτή η συμφωνία μέχρι να διεξαχθεί το δημοψήφισμα είχε αποσυρθεί, με το τελικό αποτέλεσμα να είναι ο κόσμος να οδηγήσει στην κάλπη μην γνωρίζοντας απόλυτα για ποιο θέμα ψηφίζει.

²²¹ «Την Κυριακή ψηφίζουμε ΝΑΙ στην Ελλάδα, ΝΑΙ στο Ευρώ», Γραφείο Τύπου ΠΑΣΟΚ, Ενημερωτικό Σημείωμα: Την Κυριακή ψηφίζουμε ΝΑΙ στην Ελλάδα, ΝΑΙ στο Ευρώ.

²²² «Λέμε ΟΧΙ στην ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ, γιατί μας ενδιαφέρει ο απλός Έλληνας πολίτης και η χώρα μας, η Ελλάδα», ό.π

²²³ Ανανέωση, Κινήσεις Πολιτών για τη Σοσιαλδημοκρατία, Ένωση Δημοκρατικής Εθνικής Μεταρρύθμισης, Φωνή Δημοκρατίας, Ανανεωτική Αριστερά, Μπροστά.

να είναι ιδιαίτερα υψηλή με πάνω από 200.000 μέλη ή φίλοι αυτού του νέου φορέα να ψηφίζουν. Σε αυτήν την εκλογική αναμέτρηση θα διεξαχθεί και β' γύρος με τελική νικήτρια την Φώφη Γεννηματά με ποσοστό 56,75% έναντι του Ν. Ανδρουλάκη ο οποίος θα λάβει το 43,25%.

Στο 1^ο Συνέδριο θα ανακοινωθεί το νέο όνομα του κόμματος, το οποίο θα είναι το Κίνημα Αλλαγής, ενώ οι σύνεδροι δεν προκύπτουν μέσω εκλογικής διαδικασίας αλλά ύστερα από λίστα που προτείνει το κάθε κόμμα που συμμετέχει. Ιδεολογικά θα υπάρξει σαφής αλλαγή στρατηγικής και ιδεολογίας από τον μετριοπαθή νεοφιλελευθερισμό του Ε. Βενιζέλου. Στην διακήρυξη του Κινήματος Αλλαγής υπάρχουν σαφή στοιχεία «ΠΑΣΟΚικής παράδοσης»²²⁴ με ξεκάθαρη αναφορά σε κοινωνικές ομάδες και μετά από αρκετό διάστημα θετικής αναφοράς στην πρώτη κυβερνητική περίοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ (1981-1989), υιοθετώντας την επαναφορά του κοινωνικού κράτους (με συνεχείς αναφορές στο Ε.Σ.Υ), χωρίς όμως τις συνεχείς παρεμβάσεις του κράτους κρατώντας παράλληλα μια πολιτική ίσων αποστάσεων απέναντι στην Ν.Δ και τον ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ²²⁵. Γίνεται έκκληση συσπείρωσης όλων των ιδεολογικών ομάδων της ευρύτερης Αριστεράς, όπως αναφέρει το ίδιο το κόμμα «Καλούμε όλους τους σοσιαλιστές, τους σοσιαλδημοκράτες, όλους τους δημοκράτες του μεταρρυθμιστικού Προοδευτικού κέντρου, της ανανεωτικής αριστεράς και της πολιτικής οικολογίας, όλους τους πατριώτες που πιστεύουν στην ευρωπαϊκή πορεία της χώρας και στην ανάγκη για προοδευτικές αλλαγές, να γίνουν συμμετοχοί και συνιδρυτές του Κινήματος Αλλαγής.»²²⁶

Αυτή ήταν η πολιτική κατεύθυνση που οδήγησε το Κίνημα Αλλαγής (παρά την σύντομη κρίση που αντιμετώπισε γρήγορα με την αποχώρηση του Ποταμιού από το κόμμα) στις διπλές εκλογές (ευρωεκλογές και Εθνικές βουλευτικές εκλογές) το 2019.

²²⁴ «Σήμερα χρειαζονται ενδυνάμωση οι αξίες της συλλογικότητας, της Κοινωνικής Δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Το όραμά μας είναι ανθρωπιστικό.», Διακήρυξη Κινήματος Αλλαγής, Διαθέσιμο στο <https://kinimaallagis.gr/diakiryksi/> (Ανακτήθηκε: 24/10/2021).

²²⁵ «ζητάω τη δύναμη για να τσακίσουμε τον κακέκτυπο δικομματισμό των ΣΥΡΙΖΑΝΕΛ και της ΝΔ», Φ. Γεννηματά, ομιλία στο ιδρυτικό συνέδριο του Κινήματος Αλλαγής, 16/03/2018.

²²⁶ Διακήρυξη Κινήματος Αλλαγής, ό.π.

Κεφάλαιο 7ο: Αντί Επιλόγου

Μέσα από την παραπάνω ανάλυση των ιστορικών φάσεων τις οποίες βίωσε το ΠΑ.ΣΟ.Κ μπορούν να προκύψουν ουσιαστικά συμπεράσματα. Πρώτα από όλα οι συνεχόμενες οργανωτικές και ιδεολογικές αλλαγές, οι οποίες συντελέστηκαν μέσα στο κόμμα, δεν οδήγησαν στην πτώση του κόμματος όπως υποστηρίζεται, αλλά αντιθέτως στην πρωτοκαθεδρία του ως ηγεμονικό κόμμα της ελληνικής πολιτικής σκηνής, κάνοντας το πρωταγωνιστή των πολιτικών εξελίξεων, ως το κόμμα με τα περισσότερα χρόνια διακυβέρνησης του Ελληνικού κράτους κατά την διάρκεια της Μεταπολίτευσης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πεισματική άρνηση της Ν.Δ για οποιαδήποτε εξέλιξη, η οποία την οδήγησε για σχεδόν μια 15ετία να “βρίσκεται στην σκιά” των πολιτικών εξελίξεων.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα είναι αυτό το οποίο θα κάνει πραγματικότητα τα προτάγματα που ζητάει η κοινωνία μέσα στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: Αλλαγή με εκδημοκρατισμό της πολιτείας, δημιουργίας ενός κράτους δικαίου, εκσυγχρονισμό και μεταρρυθμίσεις. Έτσι όπως η ελληνική κοινωνία σε κάθε κομμάτι της μετεξελίσσονταν (πολιτικό-ιδεολογικό, κοινωνικό, οικονομικό), έτσι και το ΠΑ.ΣΟ.Κ οδηγούνταν σε μετασχηματισμούς ώστε να μπορεί να το εκπροσωπεί.

Μια άλλη παρατήρηση η οποία προκύπτει μέσα από την παρούσα μελέτη είναι ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ αποτελούσε ένα κόμμα που εκπροσωπούσε ξεκάθαρα κοινωνικά συμφέροντα και κοινωνικές ομάδες. Παρότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ του 2000 δεν θύμιζε σχεδόν καθόλου με εκείνο της περιόδου της «Αλλαγής» συνέχιζε να κερδίζει την στήριξη των κοινωνικών συμμαχιών που είχε λόγω κυρίως των διαβουλεύσεων και διαδικασιών που βίωνε το κόμμα (βλ. 4^ο Συνέδριο ΠΑΣΟΚ, 1996). Όμως με την εφαρμογή πολιτικών, ελέω της οικονομικής κρίσης, οι οποίες στόχευαν κυρίως σε αυτά τα κομμάτια της κοινωνίας έπληξαν το κύρος του κόμματος. Αποκορύφωμα αποκοπής της εκλογικής βάσης με το κόμμα και της κατάρρευσης του, η οποία θα γίνει αργότερα διεθνώς γνωστή με τον όρο *rasokification*, ήταν η έλλειψη διαβουλεύσεων και ουσιαστικής λειτουργίας του κόμματος, μέσω αποφάσεων από τα κάτω για το ποια θα πρέπει να είναι η πολιτική του κόμματος μέσα στην κρίση. Αντιθέτως υπήρξε υπονόμευση και αδρανοποίηση της λειτουργίας του κόμματος και των μελών, μέσω επιβολής πολιτικής «από τα πάνω» οδηγώντας στο τέλος της ηγεμονίας του.

Τέλος ιδεολογικά το ΠΑ.ΣΟ.Κ θα ακολουθήσει το “ατόπημα” το οποίο έπραξε η πλειοψηφία των κομμάτων της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατικής οικογένειας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, υιοθετώντας όλο και περισσότερες πολιτικές που άπτονταν περισσότερο στην νεοφιλελεύθερη ιδεολογία (βλ. το αιφνίδιο κλείσιμο της Ε.Ρ.Τ και του τέλους της καθολικότητας στα δημόσια νοσοκομεία με την επιβολή 5€ για εισαγωγή και 20€ για νοσήλια), τα οποία έπληξαν τις παραδοσιακές κοινωνικές του συμμαχίες.

Μέσα από το νέο ξεκίνημα το οποίο συντελέστηκε το 2017, με την ίδρυση του Κινήματος Αλλαγής θέτονται νέα ερωτήματα. Η αποχώρηση της λέξης Σοσιαλισμός από το όνομα του κόμματος, αποτελεί ένα μήνυμα για το τέλος της επιδίωξης έκφρασης ολόκληρης της Αριστερής – Προοδευτικής ιδεολογίας, με στόχο την εξασφάλιση του αδύναμου (σε σχέση σταθερότητας ψήφου) Κέντρου και της Κεντροαριστεράς, ολοκληρώνοντας την μετάλλαξη

που ξεκίνησε το 2012 με την μετατροπή του ριζοσπαστικού κόμματος διαμαρτυρίας του 1974 σε ένα Φιλελεύθερο Κεντρώο Κόμμα;

Ή μήπως το κεντρικό αφήγημα στο οποίο θα στηριχθεί το κόμμα, θα προέλθει από τους όρους Κίνημα και Αλλαγή, τα οποία αποτελούν το όνομα του νέου φορέα;

Αυτό όπως είναι αναμενόμενο θα σημάνει την επιστροφή στις αξίες της ευρύτερης αριστεράς, των κινητοποιήσεων και δράσεων (τα οποία χαρακτηρίζουν ένα κίνημα) τα οποία θα στοχεύσουν το κίνημα να γίνει ξανά ένα κόμμα μαζών, και τέλος δημιουργώντας μιας νέα σύγχρονη «αλλαγή», η οποία σαν όρος στην Ελλάδα έχει ταυτιστεί με την πρόοδο και την πάλι σε οτιδήποτε το συντηρητικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβέρωφ Ευ., Πρωτολογία στο Ελληνικό Κοινοβούλιο για το νομοσχέδιο 1285/82 «Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», 17/8/1982, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=3ig4DOdWxBg> (Ανακτήθηκε: 10/08/2021).

Αρσένης Γ., Πολιτική Κατάθεση, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας 1987

Ασημακόπουλος Β., Αντιθέσεις, Αντιφάσεις και εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑ.ΣΟ.Κ την περίοδο 1974-1990. Ερμηνευτικές όψεις της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειος Πανεπιστήμιο, 2016.

Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ., ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018), στο Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ. (επιμ.), ΠΑΣΟΚ: 1974-2018 Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, εκδ. Gutenberg, 2018.

Βαμβακάς Β., Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση. Πολιτικότητα και θέαμα, Σαββάλας, Αθήνα 2006.

Βερναρδάκης Χ., Πολιτικά Κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα, 2011.

Βενιζέλος Ε., Δήλωση Ευ. Βενιζέλου αμέσως μετά την επιστροφή του από τις Κάννες σχετικά με το δημοψήφισμα, 2011, Διαθέσιμο: <https://www.evenizelos.gr/89-programm-proposals/2957-referendum> (Ανακτήθηκε 18/09/2021).

Βενιζέλος Ε., Συνέντευξη στην εφημ. Παραπολιτικά στον Γ. Κατσιγιάννη, 19/01/2015, Διαθέσιμο: <https://www.parapolitika.gr/parapolitika/article/144809/euaggelos-benizelos-dentha-exei-tuxi-to-kidiso/> (Ανακτήθηκε 22/09/2021).

Βούλγαρης Γ., Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974 – 2009, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις, 2013.

Γιώργος Γεννηματάς, εκδ. Νέα Σύνορα: εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1995.

Γεννηματά Φ., ομιλία στο Ιδρυτικό συνέδριο Κίνημα Αλλαγής, 2018.

Γκίντενς Α., Ο τρίτος δρόμος. Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1998.

Διαμαντούρος Θ., Το Κομματικό Φαινόμενο. Μορφές, συστήματα και οικογένειες κομμάτων, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993.

Ελιά, Ιδρυτική Διακήρυξη, 2014, Διαθέσιμο: <http://www.elia-dimokratikiparataxi.gr/διακήρυξη:/> (Ανακτήθηκε 19/09/2021).

Καθημερινή (εφημερίδα), Νικολάου Ν., Αφηγησεις: Η σταθεροποίηση της οικονομίας από τον Σημίτη, 12.01.2008, Διαθέσιμο: <https://www.kathimerini.gr/society/309847/afigiseis-i-statheropoiisi-tis-oikonomias-apo-ton-simiti/> (Ανακτήθηκε: 20/09/2021).

Καθημερινή (εφημερίδα), Νικολάου Ν., Αφηγησεις: Η προκατάληψη και η αλήθεια για τον Δημήτρη Τσοβόλα, 10.05.2008, Διαθέσιμο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/709125/afigiseis-i-prokatalipsi-kai-i-alitheia-gia-ton-dimitri-tsovola/> (Ανακτήθηκε 18/09/2021).

Καραμπελιάς Γ., Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση, 1974-1988, σελ. 292, Εξάντας, Αθήνα, 1989

Κουστένης Π., Στο λυκόφως (;) του πράσινου ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015). στο Ασημακόπουλος Β. και Τάσσης Χ. (επιμ.), ΠΑΣΟΚ: 1974-2018 Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, εκδ. Gutenberg, 2018.

Κίνημα Αλλαγής, Ιδρυτική Διακήρυξη, Διαθέσιμο στο <https://kinimaallagis.gr/diakiryksi/> (Ανακτήθηκε: 24/10/2021).

Κρουστάλλη Δ., Σύγκρουση Γιώργου Παπανδρέου – Ευάγγελου Βενιζέλου στο Ζάππειο, tonima.gr, Διαθέσιμο: <https://www.tovima.gr/2014/09/02/politics/sygkroyysi-giwrгой-papandreoy-eyaggeloy-benizeloy-sto-zappeio/> (Ανακτήθηκε: 23/09/2021).

Κουτσόγιωργας Αγ., Ομιλία στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, 27/09/1989. Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=otsjT7OVc2I> (Ανακτήθηκε: 01/09/2021).

Μαρδάς Κ., Πίσω από τον ήλιο. Ανδρέας Παπανδρέου : Οράματα και εφιάλτες, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1995.

Μοσχονάς Α., Παραδοσιακή και σύγχρονη Αριστερά, εκδ. Οδυσσέα, Αθήνα, 2005.

Μοσχονάς Γ., «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων τον «αντιδεξιού υποσυστήματος», ΟΔΥΣΣΕΑΣ, Αθήνα, 1994.

Μπρατσιάκου Ι, 2016, ομιλών Σκανδαλίδης Κ., Ανδρέας Παπανδρέου: ο άνθρωπος της Αλλαγής, Διαθέσιμο: <https://www.news247.gr/video/news247-web-tv-andreas-papandreoy-o-anthropos-tis-allagis.6435239.html> (ανακτήθηκε 14/05/2021)

Μπερνστάιν Εντ., Οι προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996.

Παπανδρέου Α., Από το Π.Α.Κ. στο Π.Α.Σ.Ο.Κ., άρθρα, συνεντεύξεις, δηλώσεις Α.Π., εκδ. Λαδιά, 1976.

Παπανδρέου Α., Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι ο δρόμος για το σοσιαλισμό στην Ελλάδα, εφημ. Εξόρμηση 11-3-1977, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ) ΠΑΣΟΚ και εξουσία, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.

Παπανδρέου Α., Ο Μαρξ, ο Λένιν και η δικτατορία του προλεταριάτου, εφημ. Εξόρμηση, 26-9-1975.

Παπανδρέου Α., Πρωτολογία στο Ελληνικό Κοινοβούλιο για το νομοσχέδιο 1285/82 «Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», 17/8/1982, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=2LfxGxE-Mt4> (Ανακτήθηκε: 10/08/2021)

Παπανδρέου Α., Προεκλογική Ομιλία Π.Α.Σ.Ο.Κ., Θεσσαλονίκη, 11/10/1981, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=NaV4Nwm4imU&t=1162s> (Ανακτήθηκε 05/08/2021).

Παπανδρέου Α., Προεκλογική Ομιλία ΠΑ.ΣΟ.Κ, Πλατεία Συντάγματος, 15/10/1981, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=oJ9G9PmIJ7k&t=720s> (Ανακτήθηκε 01/08/2021).

Παπανδρέου Α., Εισήγηση στο 1ο συνέδριο ΠΑΣΟΚ, Μάιος 1984, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 1984.

Παπανδρέου Α., Προεκλογική Ομιλία ΠΑ.ΣΟ.Κ, Πλατεία Συντάγματος, 31/05/1985, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=bxtq6rapkO4&t=549s> (Ανακτήθηκε 10/08/2021).

Παπανδρέου Α., Ομιλία στο Ελληνικό Κοινοβούλιο για Πρόταση Δυσπιστίας, 12/03/1989, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=Cp3MucgOz1g> (Ανακτήθηκε: 12/08/2021).

Παπανδρέου Α., Προεκλογική Ομιλία ΠΑ.ΣΟ.Κ, Πλατεία Συντάγματος, 18/06/1989, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=MzNHEoVPjDI> (Ανακτήθηκε: 12/08/2021).

Παπανδρέου Α., Προεκλογική Ομιλία ΠΑ.ΣΟ.Κ, Πλατεία Συντάγματος, 07/10/1993, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=znNzSIhXajA> (Ανακτήθηκε: 18/08/2021).

Παπανδρέου Α., Εισήγηση στη 2η ειδική σύνοδο της ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Σύνοδος της Χαλκίδας), Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη, τχ.2ο /1986.

Παπανδρέου Α., Το ΠΑΣΟΚ μπροστά στο παρόν και το μέλλον της Ελλάδας, εκδ. ΠΑΣΟΚ, Ιούλιος 1988

Παπανδρέου Γ., Προεκλογική Ομιλία ΠΑ.ΣΟ.Κ, Πεδίον του Άρεως, 13/09/2007, Διαθέσιμο: <https://www.youtube.com/watch?v=yyRkJN5HC6c> (Ανακτήθηκε 22/09/2021).

Παπανδρέου Ν., Ανδρέας Παπανδρέου: η ζωή σε πρώτο ενικό και η τέχνη της πολιτικής αφήγησης, εκδ. Καστανιώτη, 2003.

Παρασκευόπουλος Π. (1995), Ανδρέας Παπανδρέου - Η πολιτική του πορεία 1960-1995.

ΠΑ.ΣΟ.Κ, Ιδρυτική Διακήρυξη, 03/09/1974, Διαθέσιμο: <http://pasok.gr/diakhyrxh/> (ανακτήθηκε 1/09/2021).

ΠΑΣΟΚ : Εισήγηση Προέδρου και Ε.Γ. προς την πλατεία Ολομέλεια της Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ : Δύο χρόνια πολιτικής και οργανωτικής πορείας του ΠΑΣΟΚ, Μηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο τχ.8ο /1976.

ΠΑΣΟΚ :Κατευθυντήριες γραμμές κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, εκδ. ΠΑΣΟΚ, 1977.

ΠΑΣΟΚ : 2η Σύνοδος Κ.Ε. : Εθνική Λαϊκή Ενότητα- Ανοιχτή Δημοκρατική Πολιτική Δράση, εκδ, ΚΕΜΕΔΙΑ, 1978.

ΠΑΣΟΚ : Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής- Συμβόλαιο με τον Λαό, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1981^α.

ΠΑΣΟΚ : 5η Σύνοδος Κ.Ε., Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ, 1982.

ΠΑΣΟΚ : Θέσεις της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ για το (1ο) συνέδριο, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑΠΑΣΟΚ, 1984.

ΠΑΣΟΚ : Απόφαση (1ου) Συνεδρίου ΠΑΣΟΚ για την ιδεολογική –πολιτική εισήγηση, εκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ-ΠΑΣΟΚ, 1984.

ΠΑ.ΣΟ.Κ: 4^ο Συνέδριο ΠΑ.ΣΟ.Κ: Ενότητα – Νίκη – Προοπτική, Αθήνα, 1997.

ΠΑ.ΣΟ.Κ: Σχέδιο Καταστατικού, Αθήνα, 2005.

Παππάς Τ., Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ-Παπανδρέου-Εξουσία, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2009.

Παππάς Η. και Δημάρη Γ., The transition of Panhellenic Socialist Movement (PASOK) from a Eurosceptic Party into European Social-Democratic Party between 1974 and 1987 European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities, 7(3), 2018.

Πιζάνιας Π., Ο μαρξισμός της ιστορικής σοσιαλδημοκρατίας, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1987.

Ποντίκι (εφημερίδα), 22/11/1985

Ποντίκι (εφημερίδα), 10/08/1989

Ποντίκι (εφημερίδα), 27/09/1990

Ποντίκι (εφημερίδα), 02/11/1990

Ρούσσοι Σ., «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-1990», Αθήνα, 2018.

Σημίτης Κ. (Εισαγωγή), Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989

Κ. Σημίτης, Εκτροχιασμός, εκδ. ΠΟΛΙΣ, 2012.

Σημίτης Κ., Δρόμοι ζωής, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015.

Σπουρδαλάκης Μ., ΠΑΣΟΚ, Δομή, Εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988.

Σπουρδαλάκης Μ., Από το «κίνημα διαμαρτυρίας» στο «νέο ΠΑΣΟΚ», στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.), ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1998.

Στούκας Μ., Η ελληνοτουρκική κρίση του 1987 και οι χειρισμοί του Ανδρέα Παπανδρέου, protothema.gr, Διαθέσιμο: <https://www.protothema.gr/stories/article/989850/i-ellinotourkiki-krisi-tou-1987-kai-oi-heirismoι-tou-andrea-papandreou/> (Ανακτήθηκε: 16/09/2021).

Τάσσης Χ., «Κλαδικές Οργανώσεις» στο Β. Βαμβακάς & Π. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), Η Ελλάδα την δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό, Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010.

Τάσσης Χ., ΠΑΣΟΚ: 1974 – 1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2008,

Χατζηβασιλείου Ε., «Από τη θέσπιση του Συντάγματος στις εκλογές του 1977», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΣΤ, 2000.

Χεκίμογλου Ε., Ένας σοσιαλιστής πρωθυπουργός, στο συλλογικό Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006.

Spourdalakis M. & Tassis C. (2006) Party Change in Greece and the Vanguard Role of PASOK, *South European Society & Politics*, 11:3-4, 497-512, DOI: 10.1080/13608740600856546

Metron Analysis, Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης, Αθήνα, Νοέμβριος 1999.

Metron Analysis, Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης, Αθήνα, Μάρτιος 2008.

MRB, Δημοσκόπηση για λογαριασμό του Alpha tv, 12-13/02/2008.

MRB, Δημοσκόπηση για λογαριασμό του Star tv, 27/02/2015-02/03/2015.

VPRC, Επεξεργασία Δεδομένων Προεκλογικών Ερευνών, 2000.